

**o'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA o'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI**

B. O'usanov, V. Qulomov

MUOMALA MADANIYATI

o'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus talim vazirligi
tomonidan oliy o'quv yurtlari talabalariga darslik
sifatida tavsiya etilgan

Toso'kent-2005

Taqrizco'ilar: Umarov M.- o'zbekiston Davlat San'at instituti dotsenti, falsafa fanlari nomzodi; Abdulla So'er- O'zMU Falsafa fakulteti Axloqso'unoslik va estetika kafedrası dotsenti

Mas'ul muo'arrir: falsafa fanlari nomzodi A,o'tamurodov

O'usanov

B.

O'84 Muomala madaniyati. Oliy o'quv yurtlari talabalari uco'un

darslik / o'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. o'zbekiston Milliy universiteti. — T.: «Ta'lim naso'riyoti», «Iqtisod-moliya», 2009. -156 b. □ulomov V.

Mazkur darslikda muomala madaniyatining insonlararo muloqotdagi ao'amiyati, uning mezonlari, so'axs kamolotidagi zaruriyati o'amda milliy xususiyatlari bilan boo'liq masalalar ilmiy tao'lil qiUngan. So'uningdek, co'iroyli muomalaning axloqiy fazilat sifatida so'axs kamolotiga ta'siri, uning milliy va umuminsoniy qadriyatlar tizimida tutgan o'rni, so'akllaniso' tarixi o'amda muomala madaniyatining etiket va taqdimot marosimi bilan boo'liq zamonaviy ko'riniso'larining nazariy va amaliy jio'atlari ilmiy tao'lil qilingan.

Darslik oliy ta'lim muassasalari talabalari uco'un mo'ljallangan bo'lib, undan pedagoglar o'amda ma'naviy-ma'rifiy taro'ibot iso'lari bilan so'uo'ullanuvco'i jamoat birlaso'malari xodimlarining faoliyatida foydalaniso' mumkin.

BBK 87.70'73

ISBN 978-9943-13-111-8

© «Ta'lim naso'riyoti», 2009

© «Iqtisod-moliya», 2009

© **B. O'usanov, V.**

□ulomov, 2009

MUQADDIMA

Mamlakatimiz mustaqillikka eriso'gandan keyin dastlabki o'rta taso'langan eng dolzarb muammolardan biri ma'naviyat bo'ldi. O'ziri o'am bu muammo jamiyatimizning diqqat markazida. Zero, ma'naviyatsizlik o'ar qanday jamiyatni tanazzulga olib boriso'i so'ubo'asiz-dir. So'u bois «Ta'lim to'g'risida»gi qonun, Kadrlar tayyorlaso' Mil-liy Dasturida milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyo'unlaso'tiriso', o'quvco'i so'axsi asosida yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlarini tarbiyalasol, o'z Vatani va xalqiga sodiq fuqarolarni so'akllantiriso'ga aloo'ida ao'amiyat berilgan. Xususan, Kadrlar tayyorlaso' tizimini rivojlantiriso'ning asosiy yo'naliso'laridan biri bo'lgan Ma'naviy-axloqiy tarbiya va ma'rifiy iso'larda «Yoso' avlodni ma'naviy-axloqiy tarbiyalasoda xalqning boy milliy madaniy-tarixiy an'alariga, urf-odatlarini o'amda umumbasolari qadriyatlarga asoslangan samarali taso'kiliy, pedagogik so'akl va vositalari iso'lab co'iqilib amaliyotga joriy etiladi. So'axsni tarbiyalasol va uni o'ar tomonlama kamol toptiriso'-ning ustuvorligi ta'minlanadi. Umumiy o'amda pedagogik madaniyatni oso'iriso' maqsadida, mamlakat ao'olisi orasidagi ma'rifiy iso'lar takomillaso'tirib boriladi», -deb ko'rsatiladi¹.

Daro'qiqat, insoniyat tarixini axloqiy, madaniy, estetik taraqqiyotdan ayri o'olda tasavur etiso' mumkin emas. Tarixiy tad-rijiylik kasb etgan axloqiy-madaniy taraqqiyot ma'lum bir davrlarda susaydi, ba'zan ortga o'am co'ekindi, ba'zan esa turo'unlikni bosoi-dan keco'irdi. Lekin tarix saonasida insonparvarlik, ma'rifatparvarlik o'oyalari ustuvorligi bilan nom qozongan davrlarni olib qaraydigan bo'lsak, ularda axloqiy, madaniy, estetik taraqqiyot mavjud bo'l-ganligiga iso'onco' o'osil qiliso' qiyin emas. Biroq aytiso' lozimki, mustabid tuzumlar va so'axslar keltirib co'iqargan axloqiy tanaz-zuJlarning o'ammasi qisqa muddatli o'amda o'tkinco'i o'odisalar bo'lib, ularning tarixiy

ao'amiyati muayyan muddatdan so'ng yo'qolib bordi.

**Barkamol avlod o'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T. «So'arq» naso'riyot-
matbaakonserniningBoso'tao'ririya. 1998. 55-bet**

Yurtimizdagi ijtimoiy aloqalar o'aqida gap borar ekan, awalambor qadriyatlarimizni tiklaso', tariximizni o'rganiso', qolaversa o'zligimizni anglab yetiso'imiz, boso'qaco'a aytganda. ma'naviyatimizni yuksak darajaga ko'tariso' masalasiga keng jamoatco'ilik e'tibori qaratilgan. Zero, «Xalqning ma'naviy ruo'ini mustao'kamlaso' va rivojlantiriso' — o'zbekistonda davlat va jamiyatning eng muo'im vazifasidir»' - deb aytgan edi Prezidentimiz.

Bugungi kunga kelib o'zbekistonni yangilaso' va rivojlantiriso'ning ma'naviy-axloqiy negizlari yaratildi. Bu negizlar - umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik, xalqimizning ma'naviy merosini mustao'kam-laso' va rivojlantiriso', insonning o'z imkoniyatlarini erkin namoyon qiliso'i, vatanparvarlik singari tamoyillar asosida rivojlantirildi.

Aytiso' lozimki, ma'naviyat, avvalo, tildan boso'lanadi. Til madaniyat bilan bevosita boo'langan, til madaniyatini esa muomala madaniyatidan ayrico'a tasawur etiso' mumkin emas. So'u bois insonlararo muomala madaniyatini ma'naviy jarayonga daxldor o'odisa desak mubolao'a bo'lmaydi. Co'uniki o'ar qaysi inson muayyan kuco' va qudratga ega bo'ladi. Muomala o'am ma'naviy kuco' va ma'naviy qudrat mao'suli. Bundan anglanadiki, insonning tabiatida muomala qiliso'ga moyillik azaldan mavjud bo'lib, buni ro'yobga co'iqariso' insonning o'ziga boo'liq bo'lgan. Biroq ayrim o'ollarda inson nazarida juda kico'ik va maydaday ko'ringan — so'irinso'zlik, xuso'muomalalik, oliyjanoblik kabi fazilatlar kiso'ilarning ma'naviy dunyosiga juda katta ijobiy ta'sir ko'rsatiso'ini o'is qilmaymiz. Ayni paytda, mao'madonalik, qo'rslik, co'aqimco'ilik, to'poslik, yolo'onco'ilik kabi illatlar inson borlio'ini xunuklaso'tiruvco'i qusurlar ekanligini co'uqur anglamaymiz. Zero, insondan ma'naviyat co'ekinganda — tubanlaso'adi, tafakkurini moo'or bosganda

— yovuzlaso'adi, so'axsiy manfaatparastligi o'olib kelganda — xoinlik qiladi.

So'ukurki, xalqimiz ma'naviyati yuksak, insonlararo munosabatning go'zal an'analarga boyligi, o'zaro muloqot, maiso'iy turmuso', so'zlaso'uv va muomalada yuksak qadriyatga ega bo'lgan xalqdir. o'tmiso'imizda insonga go'zal munosabatda bo'liso', unga co'iroyli

¹ Karimov Islom. o'zbekistonbuyukkelajaksari. T.: o'zbekiston. 1998. 686 b. 60-bet.

so'zJar orqali murojaat etiso' bot-bot ta'kidlab kelingan va bu borada muomala madaniyatining go'zal va uluo'vor an'analari so'akllangan. So'uni aloo'ida ta'kidlaso' zarurki, insonlararo muloqotda co'iroyli muomalaga intiliso' nafaqat so'z orqali murojaat qiliso'da, baiki yozadigan maktublarimiz, nomalarimizda o'am o'z aksini topiso'i zarurligi xalqimizning azaldan ziyolilik, ma'rifatlilik va xuso'mo-malaliligidan dalolat beradi. Bundan muomala nafaqat so'zda, balki inson faoliyati bilan boo'liq bo'lgan barco'a xatti-o'arakatlar uco'un o'am zarur ekanligini ko'riso'imiz mumkin.

Inson tabiatan o'am, moddiy o'am ma'naviy olamga daxldor bo'lgan mavjudot: u yeydi, ico'adi, uxlaydi, meo'nat qiladi va o'okazo. Biroq bu o'olatlar insonning faqatgina moddiy manfaatini qondiriso'i uco'un zarur bo'ladigan eo'tiyojlardir. Lekin bular insonning moo'iyati uco'un yetarli emas: inson, ayni paytda, tafakkur qiluv-co'i, gapiruvco'i, so'zlovco'i, ilm oluvco'i o'amda bir-biri bilan aql va o'issiyot asosida muloqot qiluvco'i mavjudot o'amdir. Ana so'undan kelib co'iqqan o'olda aytiso'imiz mumkinki, co'iroyli so'z, so'irin kalom, go'zal muomala va insoniy muloqot fuqarolik jamiyatini barpo etiso'da o'oyatda zarur.

«Muomala» iborasi ijtimoiy taraqqiyotning deyarli barco'a soo'alarida insonning kundalik faoliyatida o'amda insonlararo munosabatlarga nisbatan bevosita yoki bilvosita qo'llaniladi. Masalan, iqtisodiyotda muomala — meo'nat mao'sulotlarini oldi-sotti vosita-sida ayirboso'laso' sifatida, o'uquqso'unoslikda muomala — fuqaro yoki yuridik so'axsning o'z o'arakatlari bilan o'uquqqa ega bo'liso' va o'zi uco'un majburiyat yaratiso' qobiliyati sifatida iso'latiladi¹. Yoki soo'aga doir adabiyotlarda «muomala vaqti», «muomala xarajatlari», «muomala layoqati» kabi iboralar uco'raydiki, bu so'u soo'aning faoliyati va o'arakatiga boo'liq o'olda namoyon bo'ladi.

Muomala madaniyati o'am keng ma'noda insonning butun o'ayoti va faoliyati davomida tarbiyalanadigan jarayon bo'lib, u oilada, jamiyatda, jamoada so'akllanadi. Muomala madaniyati inson-ning ijodiy kuco'i va aqliy qobiliyati, tafakkur saloo'iyati va dunyo-qaraso'ining muayyan darajasi o'isoblanadi. Muomalaning

¹ Qarang: o'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 6-jild. T. «o'zbekiston liy Ensiklopediyasi» Davlat ilmiy naso'riyoti. 1998. 132-bet.

«madaniyat» atamasi bilan boo'liqligi o'am uning ma'naviy o'ayot soo'asiga daxldorligidadir. Zero, o'ar bir xalq o'ziga xos madaniyat yaratadi va so'u madaniyat tufayli o'zligini angelaydi, jao'on taraq-qiyotiga o'issa qo'so'adi.

Ammo afsuslar bo'lsinki, o'ozirgi paytda, kundalik o'ayotimizda sodir bo'layotgan o'zgariso'larga, insonlar o'rtasida bo'ladigan muloqotlarga, so'zlaso'iso' qoidalariga nazar taso'lasak, muomala madaniyatining odob mezonlari va tarbiyaviy jarayonlardan anco'a uzoqlaso'ib ketganligini ko'ramiz. Bugungi kunda yoso'larga zamo-naviy texnika vositalari asosida bilimlar berilmoqda, ularning dunyoqaraso'ini o'stiriso'ga doir turli tadbirlar o'tkazilmoqda. Biroq ayni zamonda so'zlaso'iso' odobi, muomala madaniyati, so'irin-so'zlikning xislatlari o'aqida berilayotgan bilimlarning samarasi kamroqday tuyulmoqda.

Mazkur darslik orqali muomala tarbiyasidagi ayrim bo'so'liqlarni to'ldiriso' barobarida muomala madaniyatining tarixiy ildizlari, milo'y va umuminsoniy xususiyatlari, an'anaviy va zamonaviy ko'riniso'lari, so'axs kamolotida tutgan o'rni borasida o'am fikr yuritiladi.

1-BOB. MUOMALA MADANIYATI JAMIYAT TARAQQIYOTINING MUO'IM OMILI SIFATIDA

1.1. Muomalaning ilmiy-tadqiqot obyekti

o'zbekistonning co'inakam mustaqilligiga eriso'iso'dan iborat o'z yo'li respublikani rivojlantiriso'ning o'ziga xos xususiyatlari va so'art-so'arotlarini o'ar tomonlama o'isobga oliso'ni taqozo etadi. U ao'oli-ning milliy-tarixiy turmuso' va tafakkur tarzidan, xalq an'analari va urf-odatlaridan kelib co'iqadi. o'zbek xalqiga xos so'irinso'zlik, xuso'muomalalik, oco'iq ko'ngillik, rao'mdillik, soddalik va samimiyluk tuyo'usi kiso'ilar o'rtasidagi munosabatlarning me'yori va mezoni o'isoblanadi.

XXI asr bo'sao'asida an'anaviy axloq o'zgara boso'ladi, yangi manfaatli axloqiy me'yorlar paydo bo'lmoqda. Insonlararo munosabatlarda, kiso'ilarning o'zaro muloqot madaniyatiga yondoso'uv o'am tobora zamonaviylaso'ib bormoqda. Aytiso'iozimki, madaniyat tuso'unco'alarini tao'lil qiliso'da boso'qa ijtimoiy-gumamtar fanlar o'zaro aloqadorlikda bo'liso'i va ayni anaso'u jarayonda o'zining takrorlanmas xususiyatlarini belgilab oliso'ni taqozo etadi. So'u bois, madaniyat tuso'unco'asiga nazar taso'laso'ni maqsadga muvofiq deb bildik.

Madaniyatso'unoslik fanining madaniyat o'aqidagi ilmiy-falsafiy ta'limot ekanligiga xos muo'im xususiyati so'undaki, birinco'idan -bu fan o'zining predmet obektidagi u yoki bu narsa va o'odisalar o'aqida muso'oo'ada yuritganda ma'lum bir ilmiy-amaliy ao'amiyatga molik bo'lgan muayyan asosga tayanib iso' ko'radi. Ikkinco'idan — madaniyatso'unoslik fani o'am boso'qa fanlar kabi o'zining tayanco' nuqtalari o'amda mezoniy tuso'unco'alar tizimini so'akllantira bora-di. Uco'inco'idan - o'zining mezoniy tuso'unco'alar tizimida o'z davri-ning dunyoqaraso'iga mos tajribalar, nazariy va amaliy ao'amiyatga molik qaraso'lar o'amda xulosalarni o'z yo'naliso'lariga ko'ra u yoki bu kategoriyalarining mazmun-moo'iyatida mujassamlaso'tiradi. So'unga ko'ra, «Madaniyat falsafasi», «Muomala madaniyati», «Axloqiy madaniyat», «Estetik madaniyat» kabi ko'plab tuso'unco'alarining ilmiy va kundalik faoliyatda qo'llanilayotganligi bejiz emas.

So'uningdek, madaniyat masalalari va muammolari yuzasidan falsafa, tarix, axloqso'unoslik, estetika, siyosatso'unoslik, arxeo-logiya, sotsiologiya, etnografiya, san'atso'unoslik, adabiyotso'u-noslik, tilso'unoslik, pedagogika fanlari o'am bao's va munozara yuritadi. Bugungi kunda madaniyat nazariyasi va tarixiga doir ilmiy tadqiqotlarda eng avvalo madaniyatining predmeti, obektining, maqsad va vazifalariga mantiqiylik va tarixiylik asosida yangico'a munosabat bilan yondoso'ilmoqda. Xususan, «Falsafa fani madaniyatni ijtimoiy o'odisa sifatida talqin etar ekan, o'z muso'oo'ada me'yorida madaniyatning jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga boo'liq o'olda rivojlana boriso'i o'amda ayni ana so'u taraqqiyot jarayonida madaniyatning o'rni va ao'amiyatiga xos o'zaro aloqadorlik mavjudligining dialektik qonunlarini tao'lil etadi*¹.

Madaniyat, ma'naviyat, ma'rifat odamlarni jamiyat talab-lari, qonun-qoidalar, odob-axloq me'yorlari asosida yaso'aso' va faoliyat ko'rsatiso'ga, insonparvarlik, o'alollik, ijtimoiy adolat, umuminsoniylik o'oyalari va tamoyillariga astoydil sodiq bo'liso'ga yo'naltiradi. Baso'arti, odamlarning madaniy-ma'naviy saviyasi past bo'lsa, uning salbiy oqibatlari iqtisodiyotda o'am, ijtimoiy soo'alarda o'am, oilada o'am jamoada o'am kiso'ilarning o'zaro munosabatlari, odob-axloqi, turmuso' tarzlari va yuriso'-turiso'larida o'am, albatta, seziladi. Muomala madaniyati so'akllanmagan (so'akllangan bo'lsa o'am zaif va noco'or bo'lgan) joyda odamlardan meo'r-oqibat ko'tarila boso'laydi, o'aqiqiy insoniy munosabatlarga putur etadi. Bu borada o'rta asr Musulmon So'arqining buyuk allomasi Abu O'omid Muo'ammad □azzoliy «lxoyi ulumid din» («Diniy ilmlarning tiriltiriliso'i») deb nomlangan asarining «Dil ajoyibotlarining so'aro'i» bo'limida «Muomala dilning o'aqiqat moo'iyatini emas, balki sifat ao'volini taniso'ga muo'tojdir» deya ta'kidlaydi². Jao'on falsafasining tarkibiy qismi bo'lgan So'arq falsafasida insonda ikki qarama-qarso'i asos, modda (jism)¹ va ruo' mavjudligi aloo'ida ta'kidlaniso'ini ko'rsatib,

Qarang: Bozorov S. Madaniyat tuso'unco'asini so'akllantiriso'ning dolzarb

akademik JTulenov deydiki, «Ana so'ʻu ikki asos inson vujudida mutanosib bo'liso'i, biri ustuvorlik qilib, boso'qasi orqasida ketmasligi kerak. Agar so'ʻu tartib buzilib, moddiylik ruo'dan ustun kelib, ruo' jism quliga aylanib, unga xizmat qilgudek bo'lsa, unda inson amaliy faoliyatida salbiy o'latlar ayj olib, ijobiy fazilatlar keyinga surilib taso'lanadi. Ruo'iy, ma'naviy jio'at insonni inson qiladigan, uning o'ayotini go'zallaso'tiradigan fazilatlardandir*¹.

Muomala jarayonini ilmiy tuso'uniso'ga doir masalalar ko'proq madaniyat tarixiga doir manbalarda o'z aksini topgan. Ma'lumki, so'axslararo muomala o'z-o'zico'a yuzaga kelmagan, insonlar o'ali mustaqil so'axs sifatida bir-birlaridan farqlanmas edi. Qadimgi davrda inson e'tibori tabiatga qaratilgan bo'lib, ibtidoiy san'atning boso' qao'ramoni inson emas, balki o'ayvonlar o'isoblangan.

«Muomala» tuso'unco'asini so'akllaniso' tarixi qadimgi Misr, qadimgi O'indiston va asosan antik davrlarga borib taqaladi. Antik davrlarda so'axslararo aloqalar umumfalsafiy tizim sifatida mutafakkirlarning qaraso'lari bilan qo'so'ilib ketgan edi. Xususan, Demokrit falsafani o'ziga xos muomala san'ati, yaxso'i gapiriso', yaxso'i xulq, yaxso'i xatti-o'arakatni ifodalagan o'ayot san'ati sifatida tuso'ungan. Suqrot va Aflotun esa falsafani teng o'ququqli muloqot, o'zaro suo'bat, o'zini va boso'qalarni tuso'uniso'ni ifodalagan suo'bat, o'aqiqatni anglaso' sifatida tuso'uniso'gan. Arastu birinco'i bo'lib, san'at, madaniyat tizimining paydo bo'liso'ida asos bo'lib o'isoblanadigan «muomala» iborasini iste'molga kiritdi.

Buddaviylikda muomala madaniyati insonni o'z-o'zini anglaso'da co'uqur tao'lil qilingan sof insoniy moo'iyatga o'amda o'aqiqiy iloo'iylikni izlaso'ga tayanadi. Bu yo'naliso'da muo'im qadam nasroniylik dini tomonidan taso'landi lesak mubolao'a bo'lmaydi. Co'unki Iso alayo'issalomning insonlar bilan o'zaro aloqasi insoniy muomala axloqiy mazmunining badiiy tao'lili asosida keng quloco' yozdi. Biroq bunda insoniy muomala maqsad emas, balki insonga Xudo bilan muomala qiliso' imkonini ta'minlovco'i vosita sifatida munosabat bildirildi. Islomda muomala madaniyatining o'ziga xos jio'ati so'axslar

¹ Tulenov J. Falsafiy madaniyat va ma'naviy kamolot. T.: Meo'nat, 2000. 215-bet.

o'rtasida bo'lganidek, insonlar botinan Olloo'ga itoat qiliso'da sadoqatli bo'liso' so'ariatning axloqiy qonunlariga singdirilgan.

Uyo'oniso' davri inson borlio'ini tasawur qiliso'da o'ziga xos davr o'isoblanadi. Muomalani yangico'a talqini Rennsans davri dunyoqaraso'ining insonparvarlik o'oyalari bilan yo'orilganligini ifodalaydi va, ayni paytda, bu jarayon badiiy jio'atdan keng quloco'yoydi: Bokkaco'co'o, Petrarka, So'ekspir, Leonardo da Vinco'i va bos'o'qa mutafakkir san'atkorlarning asarlari jao'on madaniyati tarixining ma'naviy xazinasidan joy oldi. Biroq bu davrda insonning tabiatga munosabati ijtimoiy ong markazida saqlanib qoldi va insonning inson bilan muomalasi konsepsiyasiga o'tiso' jarayoni tugal bartaraf qilinmagan edi.

Ma'rifatparvarlik davriga kelib, ijtimoiy tafakkurda tub buri-liso' yasaldi, ya'ni insonga va uni tuso'uniso'ga bo'lgan munosabat o'zgardi. Bunda asosiy oo'irlik tabiatdan insonga, ontologiya va gnoseologiyadan antropologiya va pedagogika zimmasiga tuso'di.

Olmon mumtoz falsafasi insonning o'z-o*zini anglaso' naza-riyasi tarixining butun bir davrini bosolab berdi. Bu davrga kelib, muomalaning asosiy tuso'unco'alari subyektning bos'o'qa subyekt-lar bilan o'zaro aloqadorligi o'oyasi o'amda "Men" va "Sen" o'rtasidagi munosabat nazariyasi iso'lab co'iqildi.

Ijtimoiy o'ayotni erkinlaso'tiriso' so'arotlarida individualizmning kollektivizm o'rnida e'lon qiliniso'ida insoniy muomala qo'yidagi jio'atlarda o'z ifodasini topdi. Birinco'idan, «individual reduksiya», ya'ni «Men» va «Sen» (bu erda subyekt faqat so'axs sifatidagi «Men» tarzida tuso'uniladi) individlariga munosabatning muomala asosida. Ikkinco'idan, «psixologik reduksiya», ya'ni «Men» va «Sen»ning sof ma'naviy aloqasiga muomala asosida. Uco'inco'idan, «axloqiy reduksiya», ya'ni «Men» va «Sen» o'amda «Men» va «Ular" o'rtasidagi sof axloqiy munosabatlarga muomala asosida.

Muomala masalasi ijtimoiy-gumanitar, texnik, tabiiy va bos'o'qa fanlar tomonidan o'rganila bosolandi. Bu borada insonlarning murakkabliklari va ko'p obrazli muomala olami obekt bo'lib o'isoblanadigan yangi ixtisoslaso'gan fan - sotsionika paydo bo'ldi. Bugungi kunda zamonaviy fanda «muomala»ning yuzdan ortiq tuso'unco'alari mavjud. Natijada insoniy muomala turlico'a tuso'unila bosolandi va turli xil tavsiflandi. Bular: a) ijtimoiy munosabatlar sifatida; b) aloqa va o'zaro ta'sir sifatida; v) ikki yoki undan ortiq individning ma'naviy aloqasi sifatida; d) faoliyat sifatida.

So'u ma'noda muomala — insonlar o'rtasidagi aloqalarning paydo bo'liso'i va rivojlaniso'i o'amda ulaming o'ayot faoliyatidagi eo'tiyojning murakkab jarayoni bo'lib, o'zga kiso'ilar bilan malumot almaso'iso', ularni tuso'uniso' va idrok etiso'ning o'amkorlikdagi strategiyasidir. Bu muammoning obekti — ideal ruo'iy voqelikdir. Bu erda gap inson tafakkurining aqliy, o'issiy va ixtiyoriy paydo bo'liso'i o'amda uning ruo'iyatini ongosti jarayonlarida yuzaga keliso'i o'aqida ketayapti. Uning predmeti esa insonlaming muomalasi va faoliyatining ruo'iy va axloqiy tarafi o'amda turli xil vazifada faoliyat yurituvco'i insonlar guruo'ining o'ziga xos ruo'iy jarayonlari o'isoblanadi.

Iso' jarayonida bo'lgan muomala psixologiyasi - psixologiya fanlarining taso'kiliy qismi bo'lib, bu umumiy psixologiya tomonidan iso'lab co'iqiladigan tamoyillar va kategorial tuso'unco'alariga tayanadi. Ma'lumki, umumiy psixologiyaning asosiy kategoriyalari - psixik jarayonlar (anglaso', o'issiyot, ixtiyor)ni, inson ruo'iyatining xusu-siyati (qobiliyat, fe'l-atvor, temperament) va so'uningdek, inson ongining paydo bo'liso'i (so'ubo'a, iso'onco'sizlik, iqror, ma'lum bir faoliyatga yo'nalganlik)ni ifodalovco'i tuso'unco'alardan iborat. So'u ma'noda umumiy psixologiya va uning soo'alari amal qiladigan mu-o'im tamoyillar qo'yidagilardan iborat:

- determenizm, sababiylik tamoyili, ya'ni ruo'iy o'odisalaming bir-birini taqozo qiliso'i va ularnig o'zaro aloqadorligini e'tirof etiso';

- tizimlilik tamoyili, ya'ni butun ruo'iy birlaso'malaming asosi sifatidagi aloo'ida ruo'iy voqelik;

- rivojlaniso' tamoyili, ruo'iy jarayonlarning o'zgariso'i, ularning ko'rsatkico'ini bir darajadan bos'o'qasiga o'tiso'i.

Albatta, iso' jarayonida amalga oso'iriladigan muomala odobi va psixologiyasida mavo'um umumpsixologik kategoriyalar va tamoyil-lar o'aqida gap ketganda, kasb psixologiyasiga doir bilimlar o'am nazarda tutiladi. Iso'bilarmonlik tuso'unco'asi deganda biror kiso'i-nfng umumiy iso'ida muvoffaqiyatni ta'minlaso', insonlar

o'rtasida o'zaro o'zaro o'zaro uco'un so'arait yaratiso', ularning maqsadini ro'yob-ga co'iqariso'ga yo'naltirilgan muomala tuso'uniladi. Iso' jarayonida rao'bar bilan xodimlar o'anda raqobatco'ilar o'rtasida o'zaro aloqalarini o'rnatiso' va rivojlantiriso'ga iso'bilarmon muomalasi bevosita ta'sir ko'rsatadi. So'uning barobarida, iso'bilarmon bu jarayonda o'zining va jamoasining manfaatlarini qondiradigan tadbirlardan unumli foydalaniso'ga o'arakat qiJadi.

YuqoridagiJardan xulosa qilib aytganda, «Muomala madaniyati» fanining asosiy kategoriyasi so'axs va uning rao'iyati bilan belgila-nadi. Busiz inson resurslarini boso'qariso'ning zamonaviy usullariga ega bo'lolmaymiz. Aynan so'axs psixologiyasini biliso' tadbirkor, iso'bilarmon rao'bar uco'un o'zining o'amkori to'o'risida batafsil ma'lumotlarni beradi. Bosbqaco'a aytganda, bu bilimlar kiso'ilar bi-lan insoniy munosabatlarning qanco'alik darajada ta'sirco'an bo'li-so'ini aniqlaydi.

Lekin so'axsning o'olati va xususiyati so'axslararo munosabatlar jarayonidagi «Men-Sen», «Men-Biz», «Biz-Ular» formulasi asosida yuzaga keladi. Agar faylasuflar ta'biriga ko'ra, muomala inson rivojining muo'im zaminlardan biri o'isoblansa, menejmentning zamonaviy nazariyotco'ilari fikri bo'yico'a muomalaning yuqori darajasi — keliso'uvni omadli yakunlaniso'ining o'al etuvco'i so'araitdir. Biroq bunday muomalani ta'minlamo' uco'un rao'bar muomalaning psixologik maso'o'ulotlarga tayanadigan texnologiyalaridan foydalana oliso'i lozim. So'uni nazarda tutiso' kerakki, muomala jarayonida o'amkorlar o'rtasida munozarali o'olatlar o'am yuzaga keliso'i mumkiri: o'rinsiz gap, qo'pol muomala zarariy ma'lumotdan bebao'ra qiladi. Bunday o'olat yuzaga kelmasligi uco'un muomalani yo'lga qo'yiso'ning ayrim texnologiyalaridan foydalaniso'ni o'rganiso' zarur. Psixologiyaga doir fanlar (muloqot psixologiyasi, muomala psixologiyasi, so'axs psixologiyasi kabi fanlar) muomalaning turli so'akllarini ta'minlamo' bo'yico'a aniq tavsiyalarga egadir.

Iso'bilarmon muomala odobi va psixologiyasining muo'im kategoriyasi iso'co'i guruo' psixologiyasi o'isoblanadi. Zero, iso' jarayonining faolligijamoaningbirlaso'uvigaboo'liq. So'uni ta'kidlamo' o'rinliki, muvoffaqiyatli kooperatsiya meo'nat jarayonining barco'a a'zolariga umumiy bo'lgan axloq qoidalarini qabul qiliso'dagina mumkin bo'la oladi. So'u bois istalgan gurao'ning faoliyati va so'akllaniso' jarayonida maqsad, eo'tiyoj, manfaat, me'yorlar, axloqiy-psixologik muo'it, korporativ axloq va boso'qa so'u kabj o'odisalarning ustuvorligi seziladi. Zamonaviy menejer bu kabi psixologik omillar bilan o'isoblso'iso'ga majbur.

So'axs psixologiyasi iso'co'i guruo'ning kasbiy odob mezonlari-ga tayangan o'olda, o'zaro boo'liq bo'lgan ikkita asosiy masalanni o'al etadi:

Birincosi - psixologik diagnostika usullarini o'zlaso'tiriso', bunda iso'lab co'iqariso' faoliyati subyektlarining psixologik o'olatini tasvir-laso' usullaridan foydalana biliso'. Ikkinco'isi - psixologik o'olatlarni o'zgartiriso'dagi yangi jio'atlarni o'rganiso' va bunga ko'nikma o'osil qiliso'.

XX asrda real tarixiy so'arait o'ayotda bozor iqtisodiyotining o'oyaviy-axloqiy imkoniyatlarni rivojlantiriso' o'oyasini amalga oso'iriso'ni vujudga keltirdi. Yangijamiat quriso', demokratik o'uqu-qiy davlat tuziso', iqtisodiyotni bozor munosabatlariga o'tkaziso' maqsadida davlatlar o'ziga xos va mos yo'ldan bormoqdalar. Sobiq So'o'rolar tuzumining uzoq davom etgan turo'unlik va inqiroz so'araitlarida odamlarning yalpi tafakkur ijtimoiy psixologiyaning deyarli qaramaqarso'i ko'riniso'lari so'akllandi. Xususiy mulk va uning egalari o'asad ko'zi bilan qaraso', boqimandalik kayfiyatining kuco'ayiso'i, xo'jalik va ijtimoiy-siyosiy soo'alardagi ijodiy taso'ab-buslarning imkoniyatlarini tuso'uniso'da begonallaso'uv o'anda o'ayotga iso'onco'sizlik o'sib bordi.

Mamlakatimiz mustaqillikni qo'lga kiritgandan so'ng ma'naviy o'ayotimizni yuksaltiriso', milliy ongimizni, siyosiy saviyamizni oso'iriso', milliy mafkura va tafakkurni takomillaso'tiriso' borasida qilingan iso'lar, eng muo'imi odamlar dunyoqaraso'ida, tafakkurida ro'y berayotgan o'zgariso'larni eriso'gan eng katta

yutuqlarimiz sirasiga kiritiso' mumkin. So'uni nazarda tutiso' lozimki, ijtimoiy munosabatlarning boso'qa so'akllaridan farqli o'laroq, bozor munosabatlariga asoslangan ijtimoiy-iqtisodiy tizim o'ayotga nisbatan so'axsiy dunyoqaraso' va tasavur bilan munosabatda bo'liso'ga intiliso'ni vujudga keltiradi. Ma'lumki, bunday munosabat aksariyat o'olatlarda insonlarni bir-biridan ajratadi, ularda yolo'izlik va qo'rqinco' tuyo'usini kuco'ayti-radi. Iqtisodiy jio'atdan yuksak taraqqiy etgan davlatlarda o'tka-zilgan ijtimoiy psixologik tadqiqotlarning ko'rsatiso'ico'a, bozor iqtisodiyoti stixiyali tarzda ao'olining ko'pco'ilik qismida ruo'iy zo'riqiso' va vao'imani paydo qilayotganligi kuzatilgan. Qolaversa, Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarnig ao'oli o'rtasida o'z joniga qasd qio'so' o'olatlari ko'plab uco'ramoqda. Biroq o'zbekistonda barpo etilayotgan bozor iqtisodiyoti rivojlangan davJatlarning bozor munosabatlarida o'ziga xos va mosligi bilan ajralib turadi. "Bozor iqtisodiyotini barpo etiso' — so'unco'aki bir maqsad emas, - deb ta'kidlagan edi Islom Karimov, - Barco'a iqtisodiy, demokratik, siyosiy isloo'otlarning pirovard maqsadlarining o'zi, bu awalo inson uco'un munosib turmuso' va faoo'yat so'aroitlarini yaratiso'dir"¹. So'u bois mamlakatimizda olib borilayotgan iqtisodiy isJoo'otJar strategiyasini amalga oso'iriso'da ta'lim va madaniyatni rivojlantiriso' o'amda isJoo' qiliso', aqliy va ma'naviy saloo'iyatni mustao'kamlaso', ao'olini ijtimoiy o'imoya qiliso' kabi masalalar uzluksiz ustuvor yo'naliso' qilib belgilangan. Ayniqsa, aqliy va madaniy saloo'iyatni rivojlantiriso' tamoyili xalqimizning o'zini ozod va erkin deb o'is etiso'i, muo'tojJik va qaramlik iskanjalaridan xalos bo'lganligini co'inakamiga anglaso' tuyo'ularini so'akllantiradi va mustao'kam-Jaydi. So'unda iso' jarayonidagi muomala odobi o'am, muomala madaniyati o'am iqtisodiy o'zgariso'larning mustao'kam poydevo-ri bo'lib xizmat qiladi.

1.2. Muomala madaniyatining asosiy tuso'unco'alari va tuziliso'i

Muomala so'axslararo munosabatning so'unday ko'riniso'M, uning yordamida odamlar bir-birlari bilan axloqiy, estetik, madaniy, siyosiy va ruo'iy jio'atdan aloqaga kiriso'adilar, ta'sir o'tkazadilar va ta'sirianadilar. So'u boisdan muomala ijtimoiy kategoriya sifatida turmuso'ning barco'a soo'alarida qo'llaniso' moo'iyatiga ko'ra bevosita yoki bilvosita iso'tirok etadi.

Dastlab «muoma!a» va «aioqa-kommunikatsiya» tuso'un-co'alarining o'xso'aso' tomonlarini aniqlab oliso' lozim. Aloqa-kommunikatsiya - yalpi aloqaning bir turi bo'lib, yo'naltirilgan aloqa deb yuritiladi. U moo'iyatan ma'lum bir o'odisa o'aqidagi malumotni boso'qalarga uzatadi. Masalan, ommaviy axborot vosi-talarida ko'rsatuv uco'un yo'nalto'ilgan ma'lumotlarda muomala aloqa-kommunikatsiya vositasi vazifasini bajaradi. Boso'qaco'a qilib aytganda, bunday o'oiatda muomala, eng awalo, subyekt-obekt munosa-bati sifatida namoyon bo'ladi.

Muomala jarayoni ikki taraflama xarakterga ega: u o'z moo'iyatiga ko'ra axborot yoki ma'lumotlarni so'unco'aki uzatiso' va qabul qiliso'ga qaraganda keng qamrovli bo'lib, ikki yoki undan ortiq insonlarning o'zaro ta'sirining murakkab tizimi o'isoblanadi. So'unga ko'ra muomala aktiv bir insonning boso'qa inson(lar) bilan muomalaga kiriso'ib, unda o'zinikiga o'xso'aso' xususiyatlarni topa oliso'i, ularga munosib javob qaytariso'i, ular bilan o'zaro muloqotda optimal darajaga eriso'sagina o'zining muomala jarayonidagi munosib o'rniga ega bo'ladi. Bunday o'olatda muomala, eng avvalo, subyekt-subyektga munosabati tarzida ko'zga taso'lanadi.

Lekin so'uni ta'kidlaso' lozimki, ko'pgina ilmiy-ommabop ada-biyotlarda mualliflar «muomala» va «kommunikatsiya» tuso'un-co'alarini sinonim tarzida iso'latadilar. Aytiso' mumkinki, muomala jarayon sifatida tugal natijani obektiv eo'tiyojlar, aniq manfaatlar, maqsadlar, tuzilmalar, vositalar, muomala texnikasi nuqtai-nazaridan ko'rib co'iqadi. U paydo bo'lgandan boso'lab ilmiy tavsiflanadigan qator daraja va bosqico'lardan o'tib kelgan.

Eng Yangi davr ruo'iy tao'lil yo'naliso'ining namoyandalaridan Erix Fromm 5 ta muo'im fundamental eo'tiyojni ko'rsatadi: 1. «Insoniy aloqalar»dagi eo'tiyoj - «biz» tuyo'usidagi eo'tiyoj. 2. «o'z-o'zini tasdiqlaso'», o'zining manfaati uco'un ao'amiyatli bo'lgan eo'tiyoj. 3. Ko'ngil boo'laso', iliq munosabatlar va muo'abbat eo'tiyoji. 4. «o'z-o'zini anglaso'» eo'tiyoji. 5. E'tiqod obekti (biror-bir iloo'iy mavjudot, iloo'iy kiso'i, iloo'iy narsalarga)ga eo'tiyoj.

So'uningdek, muomala o'amkorlik faoliyatining muo'im omili ekanini aloo'ida ta'kidlaso' lozim. Muomalaning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, o'uquqiy soo'alardagi o'amkorligi ikkala tomonning manfa-atiga asoslanadi. So'unday bo'lgan taqdirdagina, muloqot samarali yakunlaniso'i mumkin. Bu borada mamlakat Prezidentlarining davlatlararo o'ar tomonlama so'artnomani imzolaso' uco'un olib boradigan muloqotlari yuqoridagi fikrlarga misol bo'ladi. Ma'lumki, davlat rao'barlarining xorijiy davlatlarga taso'rifi mas'uliyatli o'amda ° ta qizo'in tarzda amalga oso'iriladi. Qiziqarli bo'liso'i uco'un davlati-miz rao'bari Islom Karimovning 1993-yil AQSliga taso'rifi doirasi-agi kun tartibidan o'rin egallagan quyidagi muloqotlarni e'tibo-rmgizga o'avola qilamiz:

Nyu-York. 1993 yil 27' sentyabr.

Soat 7.15. AQSo'ning sobiq davlat kotibi Genri Kessinjerning uyiga jo'naso'.

Soat 7.30. Doktor Kessinjer bilan so'axsiy muloqot.

8.00 - 9.30. "Riverklub"da doktor Kessinjer o'amda yirik biznesmenlar, amerikaning taniqli jurnal va gazetolari muxbirlari bilan iso' ustida nonuso'ta.

9.30 - 9.55. Qarorgoo'ga qaytiso'.

10.00 — 10.40. Iso'bilarmon doiralarning vakillari bilan uco'raso'uv.

10.45 — 11.25. "Dj. P.Morgan» bankiso'tab-kvartirasigajo'naso'.

13.15 - 15.00. BMT Boso' kotibi tomonidan davlat rao'barlarining so'arafiga o'tkazilgan uco'raso'uvda iso'tirok etiso'.

15.00 — 15.30. Qarorgoo'ga qaytiso'.

16.00. — 16.45. O'ujjatlarniko'ribco'iqiso', navbatdagi uco'raso'uvga va ma'ruzaga tayyorgarlik ko'riso'.

17.00 - 17.40. AQSo'da yaso'ayotgan vatandoso'larimiz bilan uco'raso'uv.

17.45-18.15. Damoliso'.

18.15 — 18.40. AQSo' Prezidenti Bill Klintonning taklifiga binoan «Uoldorf Astoriya" meo'monxonasida bo'ladigan qabul marosimiga jo'naso'.

18.45. — 19.30. AQSo' Prezidenti nomidan o'tkaziladigan qabulda iso'tirok etiso'.

19.30 — 19.55. Qarorgoo'ga qaytiso'.

20.00 — 21.30. AQSo'dagi yirik kompaniyalarning rao'barlari va iso'bilarmon doiralar vakillari tomonidan o'zbekiston Prezidenti so'arafiga o'tkaziladigan qabulda iso'tirok etiso'.

21.30 — 22.30. Bo'lib o'tgan muloqot natijalarini xulosalaso' va keyingi kunga tayyorgarlik ko'rishKo'rinib turibdiki, Prezidentitnizning bir kunlik kun tartibidagi belgilangan masalalar nio'oyatda mas'uliyatli va bir daqiqasi bejiz sarflanmaydigan qafiy vaqtga asoslangan. Bu davlatlararo munosabatlarda xalq, yurt, Vatan manfaatini o'ylab muzokara olib bomvco'i rao'barimizning muloqot jarayonidagi o'ziga xos faoliyati-dan dalolatdir. Aksinco'a, munosabat, muzokara va muloqot to'o'ri yo'lga qo'yilmagan o'olatda esa aloqalar uziliso'i oson keco'adi. Aynio'sa, insonning boso'qa odamlar bilan muomalaga kiriso'uvida so'axsning fazilatlar va kommunikativ xususiyatlari jamoadagi kiso'ilarning muloqotiga, faoo'yatning tavsifiariga, ularning turli xil fazilatlariga muo'im ta'sir o'tkazildi.

So'unday o'olatlar o'am bo'ladiki, muloqot jarayonlarida o'amkorlarning o'zaro muloqotida umumiy manfaatlar kuzatilmay-di so'u bilan birga, bu o'olat o'amkorlikning uzio'so'iga o'am olib kelmaydi. Bunday o'olat siyosiy, iqtisodiy soo'a vakillarining o'zaro kuzatuvco'i va ekspert sifatida iso'tirok etgan uco'raso'uvlarda kuzatiladi.

Psixolog olim E.□oziyev muomala tuzilmasi to'o'risidagi tadqiqotlarida muomalaning quyidagilardan tarkib topganligini ko'rsatadi:

1. Kommunikativ (bir tomonlama) axborot uzatiso'.

2. Interaktiv (ikki tomonlama o'zaro ta'sir).

3. Perseptiv (o'zaro bir-birini idrok qiliso').

Jumladan, muomalaning birinco'i tomonida - tilga va uning amaliy ifodasi bo'lmiso' nutq faoliyatiga bevosita murojaat qiladilar. Muomalaning ikkinco'i tomoni - muloqotga kiriso'uvco'ilarning o'zaro ta'siri, ularning nutq faoliyatida nafaqat so'z orqali fikr almaso'inuvi, balki xatti-o'arakati va xulq-atvori bilan o'zaro ta'sir o'tkaziso', ta'sirlaniso'dan iborat. Muomalaning uco'inco'i tomonida - muloqotga kiriso'uvco'ilar o'zaro bir-birlarini idrok qio'so' jarayoni namoyon bo'ladi, insonni inson tomonidan idrok qiliso' yuzaga keladi¹.

So'uni aloo'ida qayd etib o'tiso' zarurki, muloqot jarayoniniig stixiyali va anglanmaganlik davrida natija ikkiyoqlama bo'liso'i mumkin: muloqot yakun topiso'i (Masalan, «Bizning aloqalarimiz va munosabatimiz tasodif natijasida boo'langan edi. Yana so'unday tasodif bilan munosabatimiz tez ajraladi") yoo'ud ico'ki ta'sir natijasida yuzaga kelgan muloqot jarayonida uning keyingi bosqico'larda o'am davom etiso'i mumkin. Agar muloqot barqaror bo'lsa, u o'olda o'amkorlarda aniq maqsadlar paydo bo'ladi: turli axborotlarni uzatiso'; biim va tajriba almaso'iso'; bir-birlarini tuso'iniso'ga eriso'iso'; o'arakatlar birligiga eriso'iso' kuzatiladi.

Muomalaning yuqorida qayd etilgan tuzilmalarini aloo'ida ko'rib o'tiso' maqsadga muvofiq.

Kommunikativ (umumiybajarayapman, boo'layapman, umum-aso'tirayapman). Bundaysonlarozaroturlixiltasawurlar, o'oyalar, manfaatlar, kayfiyatlar, tuyo'ular, yonaliso'lar va o'okazo munosabat orqali fikr almaso'adilar. Insoniy muloqot so'arotida axborot va ma'lumotlar nafaqat uzatiladi, balki so'akllanadi, aniqlanadi va rivojlanadi o'am. Bunda kommunikativ jarayonning o'ar bir a'zosi o'zi bilan o'amkorlik qilayotganning o'am faolligini ko'zlaydi. O'amkor iso'tirokco'i subyekt sifatida qo'yiladi. So'u bois unga axborot uzatiso' jarayonida manfaati, maqsadi va xoo'iso'ini inobatga oliso' maqsadga muvofiq. Lekin muloqotning bu ko'riniso'ida qiyinco'iliklar yuzaga keliso', turli to'siqlar paydo bo'liso' eo'tixnolini o'am e'tibordan co'etda qoldirmaslik lozim.

Interaktiv - (o'zaro ta'sir) muloqot odamlar o'zaro ta'sirlaniso'i jaryonida nafaqat axborot almaso'inuvini, balki o'arakatlar alma-so'inuvini yo'lga qo'yiso', umumiy faoliyatni rejalaso'tiriso' o'am mu-o'im sanaladi. Muloqot so'arotida anglanadigan jarayonlarni faollaso'tiriso'da qarama-qarso'i fikrlar va qarso'iliklarga duco' keliso' natijasida paydo bo'ladigan muammoli o'olatlar muo'im so'arot bo'lib o'isoblanadi. Qo'so'imco'a axborot va ma'lumotlarga eo'tiyoy kuco'ayib boradigan ko'ptomonlama uyo'unlik yuzaga keladi. Bu qo'so'imco'a faoliyat qatnaso'co'ilarining o'zaro ta'siri tezligini oso'iso'iga olib keladi.

Perseptivlik - (qabul qiliso') muloqot jarayoni qatnaso'co'ilari o'rtasida bir-birlarini tuso'uniso' va bir-birlariga tuso'untira oliso' o'oyatda muo'im. Bir-birlarini tuso'uniso'ning o'zi turlico'a talqin etiliso'i mumkin: o'amkorning xoo'iso'i, maqsadini tuso'uniso' va ularni motivlarini to'o'ri yo'naltira biliso'.

Muloqot odamlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir va o'zaro tuso'uniso'-ning murakkab ijtimoiy-psixologik jarayoni sifatida turli xil vositalar yordamida amalga oso'iriladi. Jumladan, verbal muloqot (belgili tizimlardan nutqda foydalaniso') va noverbal muloqot (turli xil nutqiy belgili tizimlardan foydalaniso')ni farqlaso' qabul qilingan.

Verbal muloqot - bu tabiiy tovuso' nutqidir. Nutq muloqotning eng universal vositasi o'isoblanadi. U, ayni paytda o'am, axborot manbai sifatida o'amda suo'batdoso'ga ta'sir etiso' vositasi sifatida o'am yuzaga keladi. Aytiso' mumkinki, nutqiy muloqot o'ziga xos san'atdir.

Noverbal muloqot vositalariga - optiko-kinetik (imo-iso'ora, mimika, pantomimo), paralingvistik (ovoz, uning diapazoni, ovoz toni), ekstralingvistik (to'xtab tin oliso', yo'tal, yio'i, kulgi, nutq maromi), proksemika (muloqotning makon va zamonda joylaso'uvi), vizual muloqot (ko'z bilan aioqa qiliso'), o'idlarni biliso' kabi vositalar kiradi. Bu vositalar muloqotda katta yordamco'i kuco' bo'lib nafaqat verbal ta'sirni kuco'aytiriso' yoki kamaytiriso' mumkin, balki muloqotning barco'a noverbal muloqot jarayonida iso'tirok etayotganning istak-xoo'iso'i sifatidagi muo'im jio'atlarni ko'rsatiso'ga yordam beradi.

O'ar qanday ijtimoiy faoliyat kabi muloqot o'am o'zining muayyan sifat ko'rsatkico'lariga ega bo'lib, ular fikrlar va tuyo'ular olamiga kirib boriso' asosida yuzaga keladi. Bu ko'rsatkico'lar ularni yuzaga keltiradigan asosiy soo'alaridan mustaqil tarzda guruo'Jaso'tiri-ladi. Bular: a) individual-so'axsiy; b) sotsial-psixologik; v) predmetli-amaliy. Muloqotdan ta'sirlaniso'jarayonidayuqoridagi ko'rsatkico'-lar bir-biri bilan bevosita boo'lanadi.

Yuqoridagilarni xulosa qilgan o'oida, quyidagi muomala turlari-ning xossalarini ko'rsatib o'tiso' maqsadga muvofiq:

1. Zamon va makondagi muloqot kontakt va distant muomalaga bo'linadi. Kontakt muloqotda o'amkor-suo'batdoso' yonimizda bo'ladi va u bilan bevosita va bilvosita muloqot o'rnatiso'imiz, imo-iso'oralar va turli xil o'arakatlar orqali bir-birimizga murojaat qifiso'imiz mumkin. Masalan, yonimizdagi do'stimizni imlab co'aqiramiz, rozi yoki noroziligimiz ifodasini labimizni burib, boso'imizni qimirlatib bildiramiz va o'.k.

2. Biror-bir muloqotni bilvosita amalgaoso'iriso'. Bevosita mulo-qot bu — odatdagi suo'bat, so'zlaso'uv, dokiad va o'.k. Bilvosita mulo-qot turlariga telefonda gaplaso'iso', xat orqali murojaat qiliso', axbo-roti radiodan, televideniedan o'amda kitob orqali uzatiso' kabilar kiradi. Aynan bilvosita muloqot rivoji o'ayotdajuda ko'p o'zgariso' va yangiliklarni taqazo qiladi.

3. «Men» - gapiruvco'i va «Sen» - tinglovco'i ko'riniso'idagi dialog-monolog muloqot. Dialog «men» va «sen» rollarining almaso'inuvini itodalaydi. Dialog

muloqotdagi savol-javobning qisqaligi, aniqligi va tuzilishiga ko'ra oddiyligi bilan tavsiflanadi. Fikrimizga Abdulla Qodiriyning "Meo'robdan co'ayon" romanidagi "Co'in o'rtoq»^{bo} limidan olingan Muo'ammad Rajabbek bilan Anvar o'rtasidagi^m ana bu dialog misol bo'ladi:

Anvar uco' o' aytgaco'a xatmi Qur'on keco'alari Muo'ammad ^ajabbek uyiga kelib turar edi. Oxirgi xatmi Qur'on keco'asi Muo'ammad Rajabbek Anvardan ao'vol so'radi:

-Domlaingiz salomatmi? -So'ukur.

-o'qiso'o'igiz yaxso'imi?

-Birmunco'a.

-Domlarting uyida turasizmi?

-Taqsir.

-Siqilmaysizmi? -Yo'q.

-Ilmi o'isob o'qiganingiz bormi?

-Yo'q, taqsir.

-Domlangiz ilmu o'isobni bilurmikin?

-Bilmaslar deb o'ylayman.

-Agar me_n bir domla tayin qilsam, o'isob o'qiysizmi?

-Ustozim ruxsat bersalar, albatta, o'qiyman.

-Xo'p...bo'lmasa erta keco'ga domlangiz so'u erga kelib, menga

-Xo'p, taqsir!"ⁱ

4. So'xslararo ommaviy muloqot. «1-1» va «1- bir neco'ta»ning muloqotlari so'axslararo muloqotga, «1-ko'p» muloqoti esa ommaviy muloqotga o'ab keladi. Ommaviy muloqotning matbuot, radio tetevidemya kabi vositalari turli janrlardagi matnlar o'anda reklama roliMarida <<so'bat» tomoso'abinlar bilan «sen» orqao' keco'adi Masalan, reklamalardagi «co'anqog'ingga iso'on", "sening iso'onco'li namKoring "qo'so'iq kodini yozib ol" kabi murojaatlar so'ular O'w5 ^ i ommaviy muloqot bu - oco'iq co'iqiso', ma'ruza, aoKlad, davlat rao'banning murojaatnomasi, taso'qi iso'lar vazirli-ginning bayonoti va o'okazolardan iborat. Omaaviy muloqot matnini tuzisnda leksik va grammatik qoidalarga jiddiy e'tibor qiliso' zarur

Xususry-rasmiy muloqot. Xususiydan farqli o'laroq, rasmiy muloqot matniko'pginastreotip xususiyatlargaega.Masalan, ikki tomonlama keliso'uv va bitimlar, diplomatik o'ujjatlar va bayon-nomalar, so'artnoma va boso'qa so'u kabi rasmiy qoo'ozlar matni rasmy muloqot turiga misol bo'ladi. Bunda so'zlaso'uv-nutqning loyio'asi va leksikasi asosiy o'rin tutadi.

Yuqondagilar asosida muomala madamyatining modelini quvidagi ssenogramma asosida ko'rsatiso' mumkin:

¹ Abdulla Qodiriy. Meo'robdan co'ayon. T.: o'qituvco'i, 1997. 44 b.

MUOMALA MADANIYATI MODELI

Konkret vaziyat o'z-o'zini ifoda etiso'ning so'arti va mezon:

Insayt vaziyati

Frustratsiya vaziyati

Noaniqlik vaziyati

Bao'olaso' vaziyatning muvoffaqiyatiga boo'liq

Vaziyatda o'ziga tanlaso' (o'zining o'aroakatlarini tanlaso' yoki ulardan voz keco'iso')

O'z-o'zini ifoda etiso' saloo'iyati

Muomalada, o'z-o'zini ifoda etiso'da madaniyatini yo'Iga

qo'yiso' (taso'qi ko'riniso' madaniyati, o'ayot tarzi,

maiso'iy madaniyat)

Individ o'zini o'zi bao'olaydi

Boso'qalar iso'tirok etadigan
vaziyatlar

Boso'qalar bilan bo'ladigan
vaziyatlarda o'zini tanlaso'

MUOMALA MADANIYATI

- **Muomalada o'zini tanlaso'**
- **Muomala vaziyatlarini tanlaso'**
- **Muomalada boso'qalarui tanlaso'**

o'zgalar dunyosi

o'z-o'zini ifoda etiso'

so'artlari

Individ boso'qalar tomonidan bao'olanadi

Biz yuqorida muomalaning axloqiy, siyosiy, psixologik xusu-siyatlarini ko'rib o'tdik va bu borada qisman muloo'aza yuritiso'ga o'arakat qildik. Binobarin, muomalaning moo'iyati, ko'riniso'lari, tuziliso'i va o'zaro ta'sir o'tkaziso' omillariga doir fikrlarimizni keyingi boblarda atroflico'a tao'lil qiliso'ga o'arakat qilamiz.

Takrorlaso' uco'un savollar:

1. Muomalaning tadqiqot obektini ko'rsating?
2. Madaniyatso'unoslikning ilmiy-falsafiy xususiyati nimada?
3. Muomala jarayonini ilmiy tuso'uniso'ga doir masalalarni ayting?
4. Muomala tuso'unco'asining so'akllaniso' tarixini izoo'lang?
5. Aloqa-kommunikatsiya tuso'unco'aiarining o'xso'aso' tomon-larini aniqlang?
6. Muomala o'amkorlik faoliyatining muo'im omili ekanligi nimalarda namoyon bo'ladi?
7. Muomala tuzilmasini so'aro'lang?
8. Muomala turlari xossalarini ko'rsating?

Amaliy maso'o'ulot savollari:

1. Muomalaning ilmiy tadqiqot obekti.
2. Madaniyatso'unoslik — ilmiy falsafiy ta'limot sifatida.
3. Muomala madaniyati va so'axs kamoloti.
4. Muomala tuso'unco'asining so'akllaniso' tarixi.
5. Iso'bilarmon muomala odobi psixologiyasi.
6. Muomala madaniyatining asosiy tuso'unco'asi.
7. Muomala tuzilmasi.
8. Muomala madaniyati modeli.

2-BOB. MUOMALA MADANIYATI VA INSON FE'L-ATVORI

2.1. Axloqiy me'yorlar muomala madaniyatining asosi sifatida

Inson o'ayotida axloqiy me'yorlarning ao'amiyati katta. Faylasuf olim Abdulla So'er «Axloqso'unoslik» kitobida muo'im axloqiy me'yorlarni ko'rsatib, ular axloqiy tamoyillarga nisbatan anco'a sodda, umumlaso'magan, tor qamrovli ekanligini, axloqiy me'yorlarni kundalik o'ayotimizda malum axloqiy tamoyillarning amalga oso'iso' murvatlari o'am deyiso' mumkinligi, ular axloqiy talablarning eng oddiy so'akli sifatida ro'yobga co'iqiso'ini ta'kidlaydi¹.

Muomala madaniyatida xuso'fe'llik, xuso'muomalalik, o'ayo-ibolilik, beozorlik, so'irinso'zlik, oco'iqko'ngillik singari axloqiy me'yorlarmuo'im sanaladi. Biz so'ulardan ayrimlarini ko'rib co'iqamiz.

Xuso'fe'lJik. Uso'bu axloqiy xatti-o'arakat me'yoriylik nuqtai-nazaridan o'oyat muo'im. Co'unki o'ar bir jamiyat darajasi ma'lum ma'noda undagi fuqarolar muomala madaniyatining yuksakligi bilan o'am belgilanadi. Zero, xuso'fe'l, so'irinsuxan inson o'zining o'ar bir muvoffaqiyatsizligiga fojea sifatida qaramaydi, alam yoki o'azab bilan yomon kayfiyatini boso'qalarga o'tkaziso'ga intilmaydi. Atrofdagi axloqiy muo'itni buzmaydi. Natijada o'ziga o'am, o'zgalarga o'am ko'tarinki kayfiyat, turli-tuman omadsizliklarning o'tkinco'iligini anglatuvco'i o'ayotbaxso' bir umid bao'iso'laydi. Xalq doimo so'un-day odamlarni o'urmat qiladi vaulardan o'rnak oliso'ga intiladi.

Xuso'fe'llik, so'irinsuxanlik qay darajadadir ko'proq ixtiyor bilan, kiso'ining ma'lum bir insoniy tabiatga intiliso'i bilan boo'liq bo'lsa, oosiqlik, kamtarlik, kamsuqumlik, aksinco'a, ko'proq iroda kuco'i natijasida yuzaga keladi. Zotan, insonning o'z o'azabini bosa biliso'i,

¹ Qarang: Abdulla So'er. Axloqso'unoslik. T.: Yangi asr avlodi, 2004.

noroziligini bildirmasligi; so'zlagisi, biror-bir gap bilan o'zini ko'rsatgisi kelib qolganda, o'so'a istakni to'xtata oliso'i kuco'li irodani talab qiladi. So'u bois muomalada bosiq, kamtarin (yetti o'lco'ab bir kesiso') tamoyili asosida iso' ko'rgan so'axslar oqil odamlar sanaladi va ular jamiyatda o'am namunaviylik maqomiga ega bo'ladilar.

Xuso'muomalalik. Muomalaning asosiy manbaini so'z taso'kil etiso'i barco'amizga ma'lum. So'uningdek, so'z insonning botinidan co'iqiso'i, inson botindan co'iqadigan so'zga egalik qila oliso'ini o'am bilamiz. Biroq taso'qariga co'iqqan so'z insonning o'zini qulga aylan-tirib qo'yiso'ini doim o'am bilavermaymiz. Ya'ni, oo'izdan co'iqqan yaxso'i-yomon so'z bevosita insonning ruo'iyatiga o'rnaso'adi: yaxso'i so'z bilan muomala qilinsa — yaxso'ilik topiladi, yomon so'z bilan muomala qilinsa — yomonlik.

Xuso'muomalalik ijtimoiy ao'amiyatiga ko'ra xuso'fe'llikka nisba-tan kengqamrovliroqdir. U insonning o'am xatti-o'arakati, o'am muloqoti natijasida vujudga keladi. Xuso'muomilalik o'z ico'iga tavoze-lik, takalluf kabi sifatlami qamrab oladi.

So'uningdek, xuso'muomalalik qat'iy tartibga asoslangan axloqiy me'yor o'isoblanadi: u o'zgani ranjitmaslik, birovga yomon so'z aytmaslik, bao's-munozaraga kirisoganda muxolifni o'urmat qiliso', qo'rslik va co'apanilikdan xoli bo'liso' o'amda suo'batlasoganda eo'tirosarga berilmaslikni talab etadi.

O'ayo-ibolilik. O'ondamir, Vosifiy va boso'qa allomalarning asarlaridan bilamizki, Navoiy o'oyat tabiati nozik, pok, xuso'xulq va o'ta nazokatli kiso'ilarni yaxso'i ko'rgan, o'zi o'am juda noziktabiat inson sifatida nom qozongan. So'u sababli u «Mao'bubul qulub»dagi «tanbeo'»larida o'ayo, beozorlik sifatlariga aloo'ida uro'u berib ta'riflaydi. Vafo va xayoni uyo'unlikda ko'rgan so'oir «vafosizda o'ayo yo'q, o'ayosizda vafo yo'q» deb ta'kidlaydi. Co'unki ma'rifatli, komil insonlar xayoli va vafodor kiso'ilardir. Vafosizning jabri qanco'a bo'lsa, o'ayosizning so'allaqiligi, betga co'oparlighi, beandiso'alighi o'am so'un-co'a ozor keltiradi; so'oir buni o'zi boso'idan o'tkazgan: «Zamon ao'li bevofalio'din ko'ksunga tugunlar va davron xayoli beo'ayolio'idin bao'rimda tikanlar... o'ar qaysio'a raqam uray desam Ayyub sabri anga vafo etmas va qalam suray desam Nuo' umrida tamomo'a yetmas»-So'oir alam bilan yozgan:

Yo maro'amat ul xayli sitamkoraga bergil, Yo sabru tao'ammul meni beco'ora bergil.

Muloyimlik. Muloyimlik barco'a mutafakkirlar nazarida kiso'ining maqbul sifatlaridan biri, deb e'tirof etiladi. Muomala madaniyatida muloyimlik «o' ilmo'», «yumso'oq tabiatli» degan tuso'unco'alar bilan bir ma'noni anglatadi. Bu fazilat aco'co'io'lanmaydigan, eo'tiyotkor, so'zini o'ylab gapiradigan kiso'ilarga nisbatan iso'latiladi.

Beozorlik. Insonlarning tabiatidagi xusumat, adovat, o'azab kabi illatlar bu kabi odamlardan xoli. Ular barco'a mas'uliyatni o'z zimmalariga olsalar-da birovga yomonlikni ravo ko'rmaydilar, oo'irliklarini o'zgalarning zimmasiga yuklamaydilar. Beozor kiso'ilar matonatli bo'la turib, o'zidan ojiz kiso'ilarga qao'r bilan muomala qilmaydilar.

Umuman olganda, axloqiy me'yorlarning muomala mada-niyatidagi ko'riniso'lari talaygina. Biz so'ulardan ayrimlarigagina to'xtalib o'tdik, xolos. Xulosa qilsak, agar axloqso'unoslikning mezoniy tuso'unco'alari bir-biriga boo'liq bo'lsa, axloqiy tamo-yillarning boo'liqligi yanada mustao'kamroq- ular biridan ikkinco'i-siga o'tib turiso' xususiyatiga ega; axloqiy me'yorlar bir-biri bilan so'u darajada co'ambarco'aski, ba'zan birini ikkinco'isidan ajratiso' qiyin, zero ular xulq va odob doirasidagi axloqiy amaliyotlardir.

2.2. Muomalada yuzaga keladigan ziddiyatlar va inson fe'1-atvori

Taraqqiyot ziddiyatlarning paydo bo'liso'i, rivojlaniso'i va bartaraf qiliniso'ijarayonidan iborat. So'unga ko'ra, ziddiyatlarning ko'riniso'i o'am o'ar xil bo'o'b, ular narsa-o'odisalarning o'arakati va rivojlaniso'ida turlico'a ao'amiyat kasb etadi. Ziddiyatlar ico'ki, taso'qi, asosiy, asosiy o'olmagan kabi ko'riniso'larga bo'linadi. Jumladan, ico'ki ziddiyatlar narsa va o'odisalaridagi ico'ki jarayonlarning ifodasi, o'arakatlaniso'ning manbai o'amda rivojlaniso'ning asosiy sababidir. Taso'qi ziddiyat - narsa va o'odisalar o'rtasidagi munosabatlarning ifodasi o'isoblanadi. Jamiyat rivojlaniso'ining mazmuni va moo'iyati o'am asosan ico'ki ziddiyatlarning o'al qiliniso'i bilan belgilanadi. Biroq nvojaniso'da taso'qi ziddiyatlarning iso'tiroki kamroq bo'ladi, degan ikrga bormaslik kerak. (Zero, globallaso'uv va integratsiya jarayonlarida o'qi ziddiyatlarning o'am o'z o'rni bor). Narsa-o'odisalarning oo'iyatini, o'olatini, kelib co'iqiso' va rivojlaniso' qonuniyatlarini Igilovco'i ziddiyatlar esa asosiy ziddiyatlar deb ataladi. Asosiy ziddiyatlar taraqqiyotda belgilovco'i (boso'qaruvco'ilik) vazifani bajaradi va barco'a boso'qa ziddiyatlarga ta'sir ko'rsatadi.

Jamiyatdagi ziddiyatlar turli so'akl va usullar bilan bartaraf qilinadi. Ulardan ba'zilari eskining yemiriliso'i va yangining vujudga keliso'i asosida o'al qiiib borilsa, boso'qalari so'u ziddiyatni taso'kil qilgan qarama-qarso'i tomonlarni o'zaro keliso'tiriso', murosaya madoraga keltiriso', o'amjio'atlikva o'amkorlikka eriso'iso' yo'li orqali o'al qiliniso'i mumkin. Keyingi vaqtda jamiyatdagi ziddiyatlarni o'al qiliso'da qo'llanilayotgan samaralitamoyillardanbiri o'zaro keliso'uv, murosaya madora tamoyilidir.

Ziddiyatlarning turiarini bir-biridan farqlaso' kerak, biroq ular o'rtasida co'egara qo'yib bo'lmaydi: voqelikda ular o'zaro co'irmaso'ib ketadi va bir-biriga o'tib turadi. So'uning uco'un ziddiyatlarning o'ar biriga aniq yondaso'iso', ziddiyat namoyon bo'ladigan so'aroitni, muo'itni, vaziyatni to'o'ri aniqlaso' lozim.

Ziddiyat qonunlariga mantiqiy nuqtai-nazaridan yondaso'sak, unda ikki qarama-qarso'i fikr ayni bir vaqtda va ayni bir nisbatda to'o'ri bo'liso'i mumkin emasligini kuzatamiz. "Ziddiyat qonuni tafakkur rivojida qarama-qarso'i fikriar to'qnaso'uvini inkor etmas-dan, bir vaqtning o'zida bir predmet o'aqida ikki zid fikrga yo'l qo'ymaslikni talab qiladi, ya'ni vaqt, predmet, nisbatjio'atdanbirlik-ni nazarda tutadi". Masalan, yaxso'ilik va ezgulik tuso'unco'alari o'rtasidagi munosabatda ziddiyat unsurlari ko'rinmaydi, ular bir-birini doimo to'ldirib boradi. Lekin ikkala tuso'unco'a o'am axloqning ijobiy sifatleri o'isoblansada, yaxso'ilik bu ezgulik darajasidagi tuso'unco'a emas. Ziddiyat so'undaki, axloqso'unoslik — etika faniga doir rus tilidagi adabiyotlarda ezgulik tuso'unco'asi bilan yaxso'ilik tuso'unco'asi aynanlaso'tirib yuborilgan. Yaxso'ilik ma'lum bir paytda muayyan kiso'ilar uco'un ijobiy xususiyat kasb etadi, ayrim kiso'ilar uco'un yomonlik bo'lib xizmat qiladi va salbiy o'olatlarni vujudga keltiradi. Ezgulik esa mutlaqo ijobiylikka asoslanadi.

O'ar birimiz ziddiyatli o'olatlarga duco' kelganmiz. Ziddiyatlar ijtimoiy guruo' va institutlarning barco'asida o'amda insonlararo munosabatlarda uco'rab turadi. Buning ajablanadigan joyi yo'q. So'uni

^J o'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 5-tom. T.: «o'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi» Davlat ilmiy naso'riyoti, 2002. 9 b.

aytiso' kerakki, o'ar qanday dao'oning tuo'iliso'i va so'akllaniso'i ziddiyatlarsiz keco'maydi. Masalan, olmon faylasufi Fridrix Nitsso'e o'ayoti davomida bunday ziddiyatlarga juda ko'p duco' keldi. Xususan, Germaniya ilmiy jamoatco'iligi Nitso'ening ilk davr filologik tadqiqotlarini anco'a-munco'a o'urkib-co'o'co'ib, yuragi orqaga tortib qarso'i oldi. Co'uniki uning favqulodda o'tkir, sero'ayqiriq, fantaziya jo'so' urgan asarlarini to'o'ri bao'olaso'ga o'amma o'am birday qodir emas edi. Nitso'ening «Bemavrid muloo'azalar" degan to'rt kitobdan iborat asari Germaniyanigina emas, butun Evropani zabt etdi. Unda fikrlar va original qaraso'lar dunyosi xuddi Somon yo'lidek jimirlab oco'ildi. Evropada yangi tafakkur fenomeni yuzaga kelganligidan darak berdi. Bu asarning birinco'i — uco'inco'i kitoblari ustida Evropada bao's qizigandan qizidi. "Nitso'ening ko'p kuco'li o'oyalariga qo'so'ilolmagan va ularni «o'azm qilolmagan" Vagner va ustoz Rico'l bilan yoso' mutafakkir o'rtasida ixtiloflar co'iqdi. Oralari uziliso' darajasigayetdi"¹...

Amerikalik psixolog B.Vul aytganidek, "O'ayot co'eksiz ziddi-yatlarni o'al etiso' jarayoni. Inson ularni co'etlab o'ta olmaydi, faqat-gina ularni o'al etiso'i yoki uni bartaraf qiliso'ning o'zgaco'a usulini tanlaydi". So'uning uco'un o'ar bir rao'bar ularning paydo bo'liso'i va o'al etiso' yo'llarini biliso'i lozim. Afsuski, ko'pco'ilik odamlar mazkur o'olatlarda odilona yoi topa olmaydilar, ziddiyatlarni co'etlab o'tiso'ga o'arakat qiladilar. Ziddiyatlarni co'etlab o'tiso' ziddiyatni bartaraf qiliso' degani emas. Bundan taso'qari, ziddiyatli vaziyatning vujudga keliso'i jamiyat va inson uco'un o'am moddiy o'am ma'naviy zararni olib keladi.

Ziddiyat tuso'unco'asi barco'a soo'alarda, barco'a jarayonlarda yuzaga keliso'i mumkin. Jumladan, ziddiyat psixologiyada - bir-biriga qarama qarso'i fikrlarning aloo'ida individlar, guruo'lar o'amda so'axslararo munosabatlaridagi ruo'iy keco'inmalar bilan boo'liq o'odisalar deb ta'riflanadi. Ziddiyat mantiqda — muo'okama yuritiso'da, matnda va nazariyada biri ikkinco'isini inkor etadigan ikki muloo'azaning mavjudligi tuso'uniladi. Ziddiyat dialektikada — predmet va o'odisalarga

Iqtibos Ibroo'im □afurovning "O'ayo - xaloskor (1-kitob) kitobidan T.: "So'arq" naso'riyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Boso'myati, 2006. 354 b.

obektiv raviso'da xos bo'lgan bir butunning qarama-qarso'i tomonlari, belgiJari, yo'nao'so'lari o'rtasidagi muo'im munosabatlardan iborat. Ziddiyat badiiy asarda turkum qao'ramonlarning intiliso' va o'olatlaridan, aloo'ida qao'ramonlar to'qnaso'uvidan, so'uingdek, aniq bir qao'ramonning o'zida keco'adigan psixik o'olatda maydonga keladi. So'uning uco'un ziddiyat o'ayotdagi real qarama-qarso'liklarning badiiy ifodasidir. Asarda esa u syujetni o'arakatga soluvco'i kuco', rivoj beruvco'i asosdir.

Yuqoridagilardan kelib co'iqqan o'olda, ziddiyat muomalada -insonlar o'rtasidagi muloqotlarda — so'zlaso'iso', fikr almaso'iso', muzokara olib boriso', bao'slaso'iso'da biri ikkinco'isini inkor etadigan ikkita muomala natijasida vujudga keladi.

So'uni ta'kidiaso' Jozimki, ziddiyatli vaziyatlar asosida aloo'ida so'axslar va guruo'larning qarama-qarso'i fikrlari, maqsadlari o'amda so'u maqsadlarga eriso'iso'ning vositalari yotadi. Ijtimoiy psixologiya ziddiyatlarning manbaiga qarab, uning bir neco'a turlarga ajratadi. Masalan, ziddiyat ico'ki-so'axsiy (rao'bar bilan xodim o'rtasida) so'axs-taso'kilot (so'axslar, guruo'lar va taso'kilot o'rtasida) bo'liso'i mumkin. So'uningdek, ziddiyatlarninggorizontal tasnifi o'am mavjud (bir—biriga bo'ysinmaydigan xodimJar o'rtasida), vertikal (bir-biriga bo'ysinuvco'i xodimlar o'rtasida) va aralaso' turdagi ziddiyatlar o'am mavjud. Kundalik o'ayotda vertikal va aralaso' turdagi ziddiyatlar uco'rab turadi. Agar bunday ziddiyatlar jamoada 70-80%ni taso'kil etsa, bu rao'bar uco'un xavfli o'isoblanadi. Bunday vaziyatlarda rao'barning o'ar qanday o'arakatlari ziddiyatJar prizmasi orqali olib qaraladi.

Muomala madaniyatida ziddiyatlar angJaso'ilmovco'ilik, bir-birini tuso'unmaslik o'amda o'zaro manfaatlar to'qnaso'uvi natijasida kelib co'iqadi. So'uningdek, ziddiyatlarni keltirib co'iqaruvco'i sabab-larning xususityalariga qarab tavsiflaso' mumkin. R.L.Krico'evskiy o'zining «Agar siz rao'barsiz" kitobida ziddiyatlarni keltirib co'iqaruvco'i omiJlarni 3 ta guruo'ga bo'ladi:

Birincio' guruo' — meo'nat jarayonidagi ziddiyatlar.

Ikkinco' guruo' ~ insonlararo munosabatlarning psixologik xususiyatlari, ya'ni simpatiyavaantipatiya, madaniy-etnik xilma-xillik, rao'bar xatti-o'arakatlari, psixologik moslaso'a olmaslik va o'okazo.

Uco'incio' guruo' — jamoa a'zolarining o'ziga xosligi. Masalan, o'zini boso'qara olmaslik, eo'tiroslarga beriliso', tajovuz, do'q-po'pisa, o'aqoratlaso'-so'kiniso', munosabatga kiriso'a olmaslik¹.

Ziddiyatlar ma'muriy taso'kilotlar va iso'lab co'iqariso' korxonalarini uco'un a'o'amiyati va o'al etiso' yo'ilariga ko'ra farqlanadi va umumiy ma'noda konstruktiv va destruktiv ziddiyatlarga ajraladi. Konstruktiv ziddiyatlarga taso'kUotning o'ayotiy muammolarini o'amda ularni o'al etiso' orqali samarali taraqqiyotga olib co'iqiso' xos. Des-truktiv ziddiyatlar salbiy, vayronkor natijalarga olib keladi. So'u-ningdek, ayrim o'ollarda bu vaziyat janjallarga va taso'kilot faoliyati-ning susayiso'iga olib keladi.

Bu borada respublikamizning turli korxonalarida "Muomala madaniyati"ga doir o'qigan ma'ruzalarimiz asosida 110 ta rao'bar xodimlar orasida o'tkazilgan so'rovnomalimiz natijalari quyidagi jadvallarda o'z aksini topgan:

1.1-jadval

Rao'bar xodimlarning o'z taso'kilot va korxonalarda muomala madaniyatiga bo'lgan munosabatlari (foiz o'isobida)

<i>Siz rao'barlik qilayotgan taso'kilotda muomala madaniyatiga qay darajada e</i>	%
Bu masalaga bizning taso'kilotda katta e'tibor	1
Muomala madaniyatiga amal qilmasiik jamoamizdagi muo'itni tez-tez taranglaso'tirib	4,29
Rao'bar sifatida qo'l ostimdagilardan bir-birlariga va taso'qaridan kelganlarga xuso'muomalabo'liso'larini talab qilaman	7,14
Javob beriso'ga qivnalaman	1

1.2-jadval

Rao'bar xodimlarning muomala madaniyatiga amal qilmaydigan xodimlarga bo'lgan munosabatlari (foiz o'isobida)

Q□i

ostingizda iso'lovco'i muomala madaniyatiga amal

Tj^asaSiz rao'bar sifatida unga: _____

ijgttiJgnbeo' beraman va tartibga co'qiraman

85.71

^1?^ms iamooda bunday insonga o'rin yo'q —

14.29

KpuO'eBCKO'O' P.J1. ECTIO' Bbi - pyKOBOfIO'Tejib. M.: fle-io, 1993.

1.3-jadval

Rao'barlarning xodimlar muomalalariga nisbatan o'z munosabatlari o'qidagi fikrlari (foiz o'isobida)

<i>Xodimlaringizni muomalangizga bergan bao'olari siz uco'un qanday ao'amiyatga ega?</i>	<i>%</i>
Men uco'un juda muo'im	42
Meni qiziqtirmaydi	14
Xodimlarning bergan bao'osini co'uqur tao'lil	42

1.4-jadval

Rao'barlarning xodimlar bilan munosabatlari darajasi to'o'risidagi fikrlari (foiz o'isobida)

<i>Siz rao'bar sifatida xodimlaringiz bilan munosabatingizni qay darajada qo'ygansiz?</i>	<i>%</i>
Xodimlarim bilan juda kam suo'batlaso'aman	1
Xodimlarim bilan doimo suo'batlaso'aman, jamoadagi muo'it, kamco'iliklar va muammolar bilan	1,43
Xodimlarim bilan samimiy munosabatni yo'lga qo'yganman	4,29

1.5-jadval

Iso'lab co'iqariso' jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatadigan o'olatlar to'o'risidagi rao'barlarning fikrlari (foiz o'isobida)

<i>Uso'bu o'olatlardan qaysi biri iso'lab co'iqariso' jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatiso'i</i>	<i>%</i>
Qo'pol muomala	4
Layoqatsizlik	1
Dangasalik	1
Mas'uliyatsizlik	2

. 6-jadval

Rao'bar xodimlarning tanqidga nisbatan munosabatlari (foiz o'isobida)

<i>Tanqidga munosabatingiz?</i>	<i>%</i>
~O'ar qanday tanqidni ko'tara olmayman, xodimni "joyiga" qo'yibqo'yaman	4,29
Tanqid asosli bo'lsa uni qabul qilaman	7
Tanqid kelajakning mevasi deb o'isoblayman	1

1.7-jadval

Rao'barlarning xodimlarga nisbatan o'aqorat qo'llaso' to'o'risidagi fikrlari (foiz o'isobida)

<i>Faoliyatingizda xodimlaringizni</i>	<i>%</i>
O'a	14,
Yo'q	28,
Lozim bo'lsa o'aqoratlayman	28,
Sabr kosam to'lib ketsa, baqiriso'im	28,

1.8-jadval

Rao'barlarning xodimga nisbatan tanbeo'i uning iso'idan ketiso'iga sabab bo'liso'i yoki bo'lmasligi to'o'risidagi fikrlari (foiz o'isobida)

<i>ko'faoliyatingizda Siz bergan tanbeo' orqali ^dijningizni iso'dan ketgan o'olatlari bo'lganmi?</i>	<i>%</i>
jjggo'jlggo'pn bo'lmagan	5
-^Wd^b□rubjurgan	7,14
ti_...o' = _____	2
-^SSiigo'un birlamco'i ao'amiyatga	8,57
<u>ega</u>	<u>1</u>
	<u>4,29</u>

1.9-jadva

Rao'bar xodimlarni muomalaning ao'amiyati to'o'risidagi fikrlari (foiz o'isobida)

Qanday o'olat bo'liso'idan qafiy nazar, Sizjamoada muomalaning o'irlamco'i ao'amiyatga ega ekanligini e'tirof etasizmi?	%
Bu men uco'un muo'im emas	28
Qattiqqo'llik va yana qattiqqo'llik	28
Muomala qilib ko'zlangan maqsadga eriso'gan emasman	14 ,29%
Javob beriso'im qiyin	28

Bundan taso'qari, quyidagi savollar iso'lab co'iqariso' korxonasi rao'barining xodim bilan munosabatida yuzaga keluvco'i ziddiyatli o'olatlarni oydinlaso'tiriso' uco'un yo'naltirilgan edi:

1. *Savol:* "Agar xodimingiz kamco'ilikka yo'l qo'ysa, uning xuso'muomalaligi siz bilan bo'ladigan ziddiyatni yumso'ata oladimi?" Javob: «O'a".

2. *Savol:* "Deylik xodimingiz o'z iso'ini yaxso'i biladigan taso'kilotco'i. Biroqning muomalasi yomon. Siz bunday xodim bilan qanday munosabat o'rnatgan bo'lardingiz?" Javob: "Awalo tartibga co'aqiraman, natija bo'lmasa, co'ora ko'raman".

3. *Savol:* "Rao'barlik qilayotgan korxonangizda muomala madaniyatini mustao'kamlaso'ga doir qanday iso'larni amalga oso'irgansiz?" Javob: «Odob-axloqqa oid ko'rgazmali stendlar tayyorlatganman. Xodimlarimning barco'a tadbirlarini o'zim boso' bo'lib o'tkazaman. Ranjirilgan biror xodimni e'tibordan co'etda qoldirmayman".

4. *Savol:* "Muomala madaniyatidagi eng asosiy xususiyatni nimada I deb o'isoblaysiz?" Javob: «Insonga bo'lgan e'tiborda, deb bilaman».

5. *Savol:* "Rao'bar sifatida kadrlarni tanlaso'da so'axsning qanday xususiyatlarini birlamco'i deb o'isoblaysiz?" Javob: "To'o'riso'zligini va samimiyligini».

6. *Savol:* "Rao'bar sifatida so'zning qadrini nimada deb bilasiz?"-Javob: «Xodimga o'z fikrimni tuso'untira olsam, so'u gapimning qadri o'isoblanadi».

Ziddiyatlarning bosqico'lari. Ziddiyatlar o'ziga xos xususiyatlarga a bo'lsa-da, umumiy o'tiso' bosqico'lariga ega:

1-bosqico' - qarama-qarso'i manfaatlar, qadriyatlar va m'e'yorlarning saloo'iyatli so'akllaniso'i;

2-bosqico' - potensial ziddiyatlardan real o'olatga o'tiso';

3-bosqico' - ziddiyatli xatti-o'arakatlar;

4-bosqico' - ziddiyatning o'al bo'liso'i.

Ziddiyat tuzilmasi. O'ar bir ziddiyat aniq tuzilmaga ega. O'ar qanday ziddiyatda ziddiyatning obekti mavjud bo'lib, u taso'kiliy yoki texnologik o'amda meo'nat o'aqini to'laso', tomonlarning so'axsiy yoki iso'bilarmonlik xususiyati bilan boo'liq. Ziddiyatning keyingi elementi, maqsadi, iso'tirokco'ilarning subyektiv motivlari, ularning moddiy, ma'naviy qaraso'lari bilan boo'liq jarayon o'isoblanadi. So'uningdek, ziddiyat opponentlar, aniq so'axslar mavjudligini o'am e'tirof etadi. So'u bilan birga, ziddiyatda bao'ona va asl sababni ajrata oliso' nio'oyatda muo'im.

Rao'bar-amaliyotco'i o'ar doim so'uni esdan co'iqarmasligi lozimki, ziddiyatning mazkur elementlari mavjud ekan, ularni bartaraf etiso' muso'kuldir. Ziddiyatni kuco' iso'latiso' yoki murosaga keltiriso'ga o'arakat, boso'qa insonlarni mazkur jarayonga qo'so'iliso'i ziddiyatni yanada keskinlaso'tirib, vaziyatni murakkablaso'tiradi. Demak, ziddiyatni, o'eco' bo'lmaganda, bir unsurini yo'qotiso'ga eriso'iso' lozim.

Mutaxassislar tomonidan insonlarning ziddiyatli vaziyatlardagi xatti-o'arakatlari, o'ai etiso' yo'llari iso'lab co'iqilgan. Awalambor, insonning muomala jarayonidagi ziddiyatli vaziyatini olib qaraylik. Yuqoridagi bo'limlarda aytganimizdek, insonlarning o'zaro munosabatidagi muomala jarayoni uco' amalni taqozo etadi. Bular -idroketiso', o'issiyotlar, axborot almaso'inuvco'i. Ziddiyatli vaziyatlarda muo'im ao'amiyatga ega

bo'lgan quyidagi asosni ko'rsatib o'tiso' maq-sadga muvofiq **Ijtimoiy-psixologik asoslar**. Bu boradagi dastlabki qiyinco'ilik izmng qaraso'laringizning bosu'qalar fikriga mos kelmasligida onlar xoo'lagan narsalarini ko'riso'ni istaydilar. Istagan i lardan faqatgina o'zimizga keraklisini olib, qolganlarini xato deb yaymiz. Lekin, ayni paytda, bosu'qaning fikrini tuso'unana oliso' mi u emas. Bunday o'olatlar ziddiyatni kamaytiriso'i^{ln}- So'uningdek, ikkinco'i tomonning fikr-muloo'azalarini salbiy jio'atdan talqin etiso' kerak emas. Co'uniki bu o'olat ziddiyatni yanada kucu'aytiradi. Odatda bunday o'olatlarda bizga nisbatan aytilgan salbiy fikr o'rnini bosiso'ni istab, so'u kabi javob beramiz. So'u bilan birga, berilgan javob undanda kucu'lirroq bo'liso'i kerak, deb o'ylaymiz. Murosaga boriso', o'azil-mutoyiba, mao'lub bo'lgan vaziyat o'aqida eslatib turiso' ziddiyatli vaziyat uco'un asosdir.

Muomala jarayonida yuzaga keladigan ziddiyatlardagi keyingi muammo so'undaki, insonlar muomalada bo'lib, ba'zida bir-birlarini umuman tuso'unmaydilar, o'attoki raqibingiz aniq, lo'nda gapirsa o'am. Sizningco'a, insonlar go'yoki sizni eso'itmayotgandek. Xuddi so'uningdek, ayrim o'ollarda siz o'am ularni tinglamaysiz.

Muomala jarayonidagi qiyinco'iliklarni inobatga olib, E.Melburd, V.Zigert va L.Longe tomonidan o'isonning ziddiyatli vaziyatlarda xatti-o'arakatlarini psixologik standart bilan mos raviso'dagi modeli iso'lab co'iqiJdi¹. Bu borada ziddiyatni konstruktiv o'al etiso' quyidagi omillarga boo'liq:

- ziddiyatni adekvat tarzda idrok etiso', ya'ni so'axsiy keco'in-malarsiz ikkala tomonni o'am to'o'ri bao'olay oliso';

- muomalaning samimiyligi va samaradorligi, muammoni o'ar tomonlama eco'imini topiso', ziddiyatlarda xolislikka amal qiliso';

- o'zaro iso'onco' va o'amkorlik muo'itini yaratiso'. Rao'barning ziddiyatlarni vujudga keltiruvco'i individual xususiyatlarni biliso'i muo'im ao'amiyatga ega.

Psixologlarning bu boradagi tadqiqotlarini umumlaso'tirib quyidagilarni ko'rsatiso' mumkin:

- o'z imkoniyatlarini to'o'ri bao'olay olmaslik, mazkur o'olatda atrofda gilarining to'o'ri fikrlariga zid kelib, ziddiyat uco'un zarnin yaratiladi;

- ustunlik qiliso'ga intiliso';

- o'z fikriga sodiqlik tufayli yangiliklardan voz keco'iso';

- fikrlarni bayon etiso'da ortiqco'a to'o'rilik, o'aqiqatni ayta oliso';

- qafiylik;

- so'axs emotsional yio'indisi - bezovtalik, daro'azablik, qaysarlik

¹ Qarang: 3nrepT B., JlaO'rJL. PyKOBOAO'Tb 6e3 KOO'^JIO'KTOB. M. 3^{Kor} O'OMO'Ka, 1990.

Ziddiyatlar yuqoridagi o'latlar bilan birga ziddiyatga moyillik rufayli vujudga keladi. So'axslararo va ijtimoiy psixologik munosabatlarda fikrlarning bir-biriga mos kelmasligi so'ular jum-lasidandir. Masalan, ma'lum bir so'art-so'arotlarda faoliyat olib bo-ruvco'i turo' temperamentdagi insonlarni olib ko'raylik. Odatiy muo'itda xalerik va flegmatik temperamentli kiso'ilar iso'ni samarali bajaradi-lar (flegmatikning favqulodda muloo'azakorligi va xalerikning so'id-dat bilan o'arakat qiliso'i).

So'uningdek, ko'p o'llarda so'axslararo ziddiyatlarning asosini manfaatlar va maqsadlar egallaydi. Masalan, korxonalar o'bari iso'lab co'iqariso' ko'lamini kengaytiriso' va iso' samaradorligini oso'iriso'dan manfaatdor bo'lsa, xodimlarni esa ko'proq oylik maosol qiziqtiradi. Bunday o'olat o'am ziddiyatni vujudga keltiradi. Aksariyat o'llarda ziddiyat so'axsning imkoniyatlariga nisbatan qo'yilgan yuqori talablar tufayli vujudga keladi.

Real o'ayotda ziddiyatning asosiy sababini biliso'ning K.Tomas va R.Klimens tomonidan iso'lab co'iqilgan ziddiyatli vaziyatlarda o'zini bosolqariso' va ulardan co'iqiso' yo'O'ari strategiyasi bilan taniso'iso' maqsadga muvofiq o'isoblanadi. Tadqiqotco'ilar ziddiyatlarda o'zini bosolqariso'ning quyidagi usullarini ko'rsatadilar:

- Raqobatco'ilik.
- O'amkorlik.
- Murosa (kompromiss).
- Moslaso'iso'.
- Co'ekinisho'.

Ularning fikrico'a, u yoki bu ziddiyatli vaziyatda bosolqariso' usuli sizning manfaatlaringizga o'amda faol yoki sust iso'tirok etiso'ingizga bo'liq. Mazkur usullarni maqsadga muvofiq raviso'da iso'latiso' yuzasidan quyidagi tavsiyalarni o'avola etamiz:

Raqobatco'ilik usuli. Mazkur usul eng tipiko'olat o'isoblanadi. lumotlarga qaraganda, ziddiyatlarda o'z manfaatlarini 70% inso', o'olib bo'liso' o'isoblanadi. Bunda raqib tomonga bosimJudga keladi. Uni kuco'li irodaga ega bo'lgan so'axsgina zidd- Bu usuldan o'z fikri va kuco'iga iso'ongan o'amda ijasi muo'im bo'lgan insongina foydalana oladi. Buningbo'iiio'oniylatlari keng, o'okimiyat egasi, e'tiborli kiso'i yo'l yo'li to'o'ri ekanligiga iso'oniso'i lozim. b) bosolqal 'giga iso'onco' o'osil qiliso'. v) mazkur yo'lni tanlasol uco'un etarli imkoniyatlarga ega bo'liso'. g) avtoritarlikni ma'qul ko'ruvco'i xodimlar bilan iso'laso'i kerak.

So'uni unutmashlik kerakki, bu usul kamdan-kam o'llarda uzoq muddatli natijalarni olib keladi, co'unki maolub tomon sizning xatti-o'arakatingizni yoqlamasligi mumkin. Bundan taso'qari, bugun maolub tomon ertaga siz bilan o'amkorlikdan voz keco'iso'i mumkin. Bu usulni yaqin o'amkorlik va so'axsiy munosabatlar mustao'kam bo'lgan o'olatlar uco'un qo'llaso' maqsadga muvofiq emas. So'uningdek, mazkur usuldan o'okimiyatga ega bo'lmagan taqdirda o'am qo'llamaslik kerak.

O'amkorlik usulL Bu usullarning ico'idagi eng murakkabi va eng samaralisidir. Bu usulning afzal tomoni so'undaki. ikkala to-mon uco'un o'am murosali eco'im topiliso' eo'timoldan xoli emas. Mazkur usul ziddiyatni o'al etiso' uco'un ziddiyatning barco'a a'zo-larining iso'tirok etiso'ini talab etadi. Bu kabi yondaso'uv iso' va so'axsiy o'ayotda omadga olib keladi. Bu usulni bosolaso'dan awal quyidagi so'zlarni aytiso' maqsadga muvofiq: "Men ikkalamiz uco'un adolatli yo'lni tanlamoqco'iman", "Ikkalamiz nimani xoolaso'imizni bilib olaylik", "Men muammoni eco'iso' uco'un keldim" kabilar. Tadqi-qotlar so'uni ko'rsatadiki, ikkala tomonning o'olib bo'liso'i qabul qilingan qarorlarning ijrosini muvoffaqiyatli garovidir. Biroq bu us-lub o'z qaraso'lari va fikrlarini izoolab beriso' o'amda ikkinco'i to-monni tinglay oliso' qobiliyatini talab qiladi. Mazkur usulni quyidagi ziddiyatli vaziyatlarda qo'llaso' mumkin:

- muammoning eco'imi muo'imbo'lib, murosaga yo'l qolmagan vaziyatlarda;
- ziddiyatli tomon bilan uzoq muddatli aloqalar o'rnatiso' ko'zlanganda;
- asosiy maqsad o'zaro tajribaga ega bo'liso' bo'lganda;
- fikrlarning integratsiyasi zarur bo'lsa o'amda xodimlar so'u jarayonga jalb etilsa.

Murosa usuli. Murosa usulining asosiy maqsadi ikkala tomonfl¹ o'zaro keliso'uvga keltiriso' o'isoblanadi. So'u ma'noda bu usul o'aifl' korlikka o'xso'ab ketadi, biroq

anco'a yuzaki amalga oso'iriladi p usul tomonlarning manfaati mos kelib, buni qanday o'al etiso'id³ juda samaralidir. Murosa keliso'uvni amalga oso'iriso'da ma'lum ma'n^o da ko'nikma bo'liso'i lozim, o'ar bir a'zo nimagadir eriso'iso'i zaru^r; Mazkur usulning kamco'iligi so'undaki, birinco'i tomon ikkin tomonga nisbatan o'z imkoniyatlarini oso'irib yuborsa, ko'zlangan maqsadga eriso'ib bo'lmaydi.

Murosa usulini quyidagi ziddiyatli vaziyatlarda qo'llaso' mumkin:

- ikkala tomon o'am birday imkoniyatlarga ega bo'lsa;
- bir tomonning eo'tiyojlarini qondiriso' mumkin bo'lsa;
- aniq qaror qabul qilinguniga qadar vaqtinco'atik murosa yo'lini tanlaso'.

Co'ekiniso' usuli. Bu usul, asosan, tomonlarning to'o'ridan-to'o'ri manfaatlariga zid kelmasa, yoki muammo unco'alik muo'im bo'lmasa, ziddiyatning keskinlaso'uviga ta'sir etmasa, yoki tomon-[ar muammoni o'al etiso' uco'un o'z kuco'larini sarflaso'ni istamagan o'ollarda o'zining samarasini beradi. So'uningdek, bu usuldan tomonlar teng kuco'ga ega bo'lmagan o'olda foydalinsolari mumkin. Aks o'olda, aloqalar uziliso'i mumkin. Ziddiyatli tomon bu usul-dan agarda:

- ziddiyat manbai asossiz va muo'im bo'lmasa;
- o'z manfaatiga o'al eta olmasligini bilsa;
- muammoni yeco'iso' uco'un yetarli kuco'ga ega bo'lmasa;
- qo'so'imco'a axborotga ega bo'liso' uco'un vaqtdan yutiso'ni istasa;
- zudlik bilan masalani o'al etiso' xavfli bo'lsa;
- o'odimlarning o'zi bu muammoni o'al eta olsa;
- masalani o'al etiso' soo'liqqa zarar bo'lsa;
- ziddiyatda murakkab insonlar — qo'pollar, noluvco'ilar iso'tirok etsa, iso'latiso' mumkin.

Bu usul muammodan qoco'iso' emas, aslida co'eklaniso' ziddiyatli vaziyatlarda qo'l keliso'i mumkin.

Moslaso'iso' usuli. Bu usul ikkinco'i tomon bilan ayoqada bo'lib, muo'itni yaxso'ilasol' uco'un o'z manfaatlarini oqlamaslik tuso'uniladi. ^yrim o'ollarda bu ziddiyatni o'al etiso'ning yagona yo'li o'isoblanadi. ^o'unke uning paydo bo'liso' paytiga kelib, ikkinco'i tomonning ttanfaatlari siznikidan zarurroq bo'lib qoliso'i mumkin. Moslaso'iso' ^{Usuo'} quyidagi o'ollarda qo'llaniliso'i mumkin:

- asosiy vazifa tinco'likni saqlaso'ga qaratilganda;
- ~ ziddiyat masalasi tomonlar uco'un muo'im bo'lmaganda;
- oso'qalar bilan aloqani mustao'kamkso' o'z manfaatidan ustun ^{Kel}ganda;
- ~ o'aqiqat siz tomonda ekanligini bilganda; yetarli kuco' va imkoniyatlarga ega bo'lmaganda.

Yuqoridagi usullar so'axslar tomonidan samarali iso'lata olinsagina o'zining ijobiy natijasini beradi.

Ziddiyatli vaziyatlarda o'zini tuta biliso' qoidalari.

Rao'bar ziddiyatlarni nafaqat iso' soo'asi, balki so'axsiy emotsional soo'ada o'am iso'lata oliso'i zarur. Xo'so', ziddiyatli so'axs bilan iso'laso' jarayonida o'zini qanday tutiso' lozim:

Birinco'idan - bunday odamlarda ico'ki o'tkinco'i keco'inmalar bilan boo'liq eo'tiyojlar mavjud bo'lib, ular so'u orqali eo'tiyojlarni qondiradi. Masalan, tajovuzkor o'zining tajovuzi orqali qo'rqqoligini yaso'iriso'i mumkin.

Ikkinco'idan - o'z o'issiyotlarini jilovlab, boso'qaning o'issiyotlarini ro'yobga co'iqariso' uco'un imkoniyat yaratiso'i kerak.

Uco'incoidan - odamlarning qilayotgan o'arakatlarini jiddiy qabul qilmaslik.

To'rtinco'idan - ziddiyatli o'olatlarda muvofiq keluvco'i usulni tanlaso' uco'un bunday usullar qaysi toifa odamlarga mos keliso'ini ajrata oliso'ingiz zarur.

Robert Bremson tarbiyasi qiyin odamlar bilan muomala qio'so'-ning bir neco'a turlarini ajratib ko'rsatadi¹:

Tajovuzkor - agar so'ziga quloq soliso'masa, kiso'ilarga tojovuz qiluvco'i qo'pol va so'allaqilar.

So'ikoyatco'i - qandaydir o'oyani o'zlaso'tirib olgan o'olda, boso'-qalarni katta gunoo'da ayblovco'i, biroq uso'bu muammoni yeco'iso' uco'un biror iso' qilmaydigan kiso'i.

"Daro'azab bolakay" - bu toifa kiso'ilar tabiatan o'zlarining to'o'ri yoki noto'o'ri fikrlarini o'tkaziso'ga o'amda jarayonni to'laligico'a qo'l ostida tutib turiso'ga intiladilar.

Maksimalist - garco'and zarurati bo'lmasa-da, biror-bir iso'ni ortga sudramaydigan kiso'i.

Indamas (pismi) - barco'a alamlarini ico'iga yutib yuradigan, biroq payti kelganda birdan «portlaydigan» odam.

"Sirli qasoskor" (iso'kalco'ilar) - biror-bir nayranglar yorda-mida noqulayliklarni yuzga keltiruvco'i, "noto'o'ri qilingan iso' uco'un o'zini adolat o'rnatuvco'i" deb o'isoblaydigan kiso'i.

Ikkiyuzlamaco'i yoki "Yolo'onco'i o'amxo'r" - o'zim sizga yax-o'ilik qilayotgan kabi ko'rsatadi, biroq qalbida boso'qalarga msba-tqn adovat. ko'rolmaslik mayjud bo'lgan odam.

"Surunkali ayblovco'i" - doimiy raviso'da o'zgalarmg aybim qidiradigan (tirnoq orasidan kir qidiradigan), o'zini doimo o'aq deb o'isoblaydigan so'axs.

O'ayotda uco'raydigan bu kabi odamlarning toifalan talaygina. So'u munosabat bilan ziddiyatli o'olatlarda yoki tarbiyasi qiyin odamlar bilan muomala qilganingizda siz nafaqat do'sto'k degan tuso'unco'aning ma'nosini anglaysiz, balki muomalamng yuksak sifatlarini o'ara o'zlaso'tirib borasiz. Dialektikaning ao'amiyati aynan manaso'ujarayondanamoyonbo'ladi.

Ko'rinib turibdiki, ziddiyatlar insoolararo muomala madamyatida tez-tez o'issiyotli o'olatiarni yuzaga keltiradi va, ayni paytda, muno-sabatlarni co'igallaso'tiriso'ga o'amda murakkablaso'tiriso'ga oo'b kela-di. Ziddiyatli o'olatlar yuzaga kelganda, uning oldim oliso' uco'un quyidagilarni tavsiya etiso' mumkin:

Ziddiyatli o'olatlarda insonning xatti-o'arakatmi aql emas, baJki o'issiyotlar boso'qariso'ini unutmang. Zero, aql yon bergan paytda, inson o'zining so'zi va xatti-o'arakatiga javob bera olmaydi.

Muomalaning ko'plab muqobil usullaridan foydalaning, suo'bat-doso'ingizni "jerkib" taso'lamang, o'zingizga "Men o'am yango'so'i-so'im mumkinku!?" degan savolni bering.

Ziddiyatning moo'iyatini to'laqonli tuso'uniso'ga o'arakat qiling va «Mabodo ziddiyat o'al etilmasaco'i?» degan xavotirdan yiroq bo'o'ng. Agar suo'batdoso'ingiz qattiq o'ayajonda yoki o'azablanayotgan bo'lsa, uni «sovutiso'ga" intiling, zino'or undan baland keo'so'ga urinmang: o'zingiz jim bo'lingda undan buni talab qilmang.

Suo'batdoso'ingizga o'zini sizning o'rningizga quyib ko'riso'ini so'rang, ya'ni «Agar siz mening o'rnimda bo'iganingizda qanday yo'l tutgan bo'lar edingiz?» - degan savolni berib ko'ring.

Qilgan xizmatingizni o'addan ziyod maqtayvermang va mmnat Ziddiyatni yuzaga keliso'iga sababco'i bo'lgan o'amkormgrzni o'adeb ayblayvermang. O'ar qanday o'olatda o'am o'zaro munosabatni saqlab qoo'so'ga o'arakat qiling.

o'ylaymizki, uso'bu maslao'atlar sizning kelgusi faoliyatingiz uco'un zarur boiadi,

Takrorlaso' uco'un savollar:

1. Muomala madaniyatidagi axloqiy me'yorlarni ko'rsating? 2. Xuso'feilikning axloqiy xatti-o'arakat ekanligini tuso'untiring? 3. Axloqiy me'yorlarning muomala madaniyatidagi ko'riniso'larini izoo'lang?

4. Muomalada yuzaga keladigan ziddiyatlar nimaga bogiiq? 5. Ziddiyatlarning qanday ko'riniso'lari mavjud? 6. Ziddiyat turlari bir-biridan nimasi bilan farqlanadi? 7. Muomala jarayonida ziddiyatlar qanday yuzaga keladi? 8. Ziddiyatlarni keltirib co'iqaruvco'i omillarni ko'rsating?

Amaliy maso'o'ulot savollari:

1. Axloqiy me'yorlarning o'ziga xos xususiyatlari.
2. Muomala madaniyatida axloqiy me'yorlar.
3. Xuso'feilik, xuso'muomalalik, o'ayo-ibolilik, beozorlik muo-mala madaniyatining axloqiy me'yorlari sifatida.
4. Muomalada yuzaga keladigan ziddiyatlar.
5. Jamiyatdagi ziddiyatlarning turlari va bartaraf etiso' usullari.
6. Ico'ki va taso'qi ziddiyatlarning o'ziga xos xususiyatlari. Ziddiyatli o'olatlar.
7. Muomala madaniyatidagi ziddiyatlar.
8. Ziddiyatlarning ijtimoiy-psixologik asoslari.

3-BOB. MUOMALA MADANIYATINING DINIY-AXLOQIY ASOSLARI

3.1. Budda va xristianlik dinida muomala madaniyatining xususiyatlari

Insoniyat yaratgan ma'naviy madaniyat yaxlit bir butunlikdir. Din, falsafa, adabiyot, san'at va o'okazo - bularning o'ammasi so'u muazzam daraxtning so'oxlari, uning ildizi esa xalqning ijodi, dunyoqaraso'i va flkriy kaso'fiyotlaridir. Qaysi bir xalqning oo'zaki yoki yozma yodgorligini olib qaramang, unda insoniyat xotirasida saqlanib kelayotgan afsonalar, o'ayotiy o'ikmatlar qaymoo'i - insoniy tafakkur in'ikosini ko'ramiz. Muqaddas kitoblar Avesto, Rigveda, Tavrot, Zabur, Injil va Qur'on o'am ana so'unday mingyillar ico'ida yio'ilib, sayqal topgan ilmiy-badiiy tafakkur o'osilasi misoli o'lmas manbalardir.

Buddaviylik - dunyoviy dinlarning eng qadimiysidir. U nasro-niylikdan 5 asr avval, islomdan esa 12 asr avval vujudga kelgan. Ko'plab Osiyo mamlakatlarining ijtimoiy o'ayoti, madaniyati, san'atida buddaviylik katta rol o'ynagan.

Buddaviylikka bao'iso'langan istalgan kitobda o'zini «yorqin yuqori bilim», «kuzgi o'aqiqat» ma'nosini anglatuvco'i Budda (sanskritco'a «byddo'a») deb atagan sayoo'atco'i Siddxartxa o'ayoti o'aqida diniy an'anaga asoslangan o'ikoya bilan taniso'iso' mumkin.

Buddaviylik dinining yuzaga keliso'iga qadar O'indistonda original d'iniy ta'limot, madaniyat va an'anaga ega edi. Murakkab ijtimoiy aloqalar va yuqori so'ao'ar madaniyati Mesopotamiya va Qadimgi Misr madaniyatining qadimiy o'co'oqlari bilan boo'liq edi. Agar xarrapa madaniyati (mil.avv.3 minginco'i yil o'rtalari) davri dinida so'nggi (jj_{my} tasavvurlarga taalluqli elementlar aniqlangan bo'lsa, jkkinco'i ming yillikda esa, birinco'i mingyillik boso'ida adabiy so'akl-aniso'ni olgan muo'im diniy an'analar yio'ila boso'ladi. Vedaco'ilik y'oki veda dini so'nggi liuid dinlari, jumladan, buddaco'ilik uco'un arakterlijio'atlarga ega edi. Vedaco'ilik o'ind jamiyatida antagonistik

ziddiyatlarning qiyosi rivojlanganligini ifodalagan. Miloddan avvalgi birinco'i ming yillik o'rtalariga kelib, bu patriarxallik jio'atlari bud-daviylikning yuzaga keliso'i asosiy sabablari o'isoblangan va ijtimoiy munosabatlardagi yirik siljiso'larning keskin ifodalangan qarama-qarso'iliklarning yuqorisiga ko'tariladi.

Yangi diniy ta'limot belgilari dastawal, buddaviylik an'anasiing ko'rsatiso'ico'a, monaxlar tomonidan o'z so'ogirdlariga oo'zaki tarzda uzatilgan. Ular miloddan avvalgi XXI asrda adabiy so'akllaniso'ni boso'ladi. Miloddan avvalgi 80-yilda So'ri-Lankada yaratilgan va keyinco'alik «tirpitaka» (sanskritco'a «tripitaka») «qonunning uco' savati» deb nom olgan buddaviylik diniy adabiyotining paliyga to'plami saqlanib qolgan.

Iloo'iyotco'i-ruo'oniylar «Buddizm falsafasi» deb ataluvco'i asosiy diniy aqidalarning mantiqiy «asoslaniso'i»ni iso'lab co'iqdilar. Iloo'iy mao'orat ko'pgina monaxlarning mulki bo'lib qoldi. Bir vaqtning o'zida buddizmning boso'qaco'a, axloqiy-diniy marosim tomoni, yoki o'ar bir odamni azob-uqubatlar yakuniga olib keliso'i mumkin bo'lgan «yo'l» rivoj topdi. Bu yo'l so'axsni ma'naviy kamolga yetiso'ida ko'p asrlardan beri sof o'oyaviy quroli va so'axslararo munosabat-ning o'ziga xos so'akli o'isoblangan.

Daysetsu Sudzukining yoziso'ico'a, buddizm da muomalaning maqsadi nodonlikka nisbatan erkin bo'liso'. Erkinlik ostida u barco'a ijodiy va ezgu impulslarning erkin o'rinini nazarda tutadi. «Odatda, biz so'unco'alik ojizmizki, ya'ni baxtli bo'li so' va bir-birini seviso' uco'un barco'a zarur sifatlarga ega ekanligimizni bilmaymiz. Xabarsizlik buluti tarqalib ketganida osmonning co'egarasiz bo'so'lio'i oco'iladi va biz birinco'i bo'lib o'zimizning sof moo'iyatimiz tabiatini anglab etamiz. Odatda, kuraso' natijasi «abadiy o'a» o'isoblanadi. Pessimizmni oqlovco'i jio'atlar mavjud: o'ayot bizning ko'pco'iligimizga kuraso'ni ifodalaydi. Agar o'anuzgaco'a o'ayot kuraso'ning u yoki bu tomoni o'isoblansa, u o'olda u azob-uqubattan boso'qasi bo'lmaydi. Axir kuraso' ikkita tuo'ma kuco'larning duco' keliso'ini anglatmaydimi? Agar o'ayot uco'un kuraso' boy berilgan bo'lsa, natija o'limdir, o'lira esa, dunyodagi eng dao'so'atli narsadir. Agar o'lim o'olib kelsa o'am inson yolo'iz qoladi, yolo'izlikka esa, kuraso'ga qaraganda umuman co'idab bo'lmaydi. o'zga yo'l yo'q. Inson buni anglay olmasligi mumkin va zavqlaniso'da davom etadi, ammo bu o'ayotda mavjud narsalarning asosli o'olatini o'zgartirmaydi.

Xristianlik - yunonco'a so'zdan olingan bo'lib, co'ristos «peso'o-siga moy surilgan odam», «messiya» ma'nosini bildiradi. U ^{^^}loddan avvalgi I asrda Falastinda iudaizmning sektalaridan biri fatida yuzaga keldi. Iudaizm bilan dastlabki boo'liqlik xristianlik dinining tub moo'iyatini tuso'unib yetiso'da favqulodda ao'amiyatga ega Xristianlik Falastin va o'rta Yer dengizi yao'udiyarlari orasida tarqalib, boso'qa xalqlar orasida o'am e'tiqodco'iiarga ega bo'ldi. Aytiso' mumkinki, xristianlikning yuzaga keliso'i va tarqaliso'i antik sivilizatsiyaning co'uqur inqirozi davriga to'o'ri keldi. Xristianlik talimoti ko'pco'ilikni jalb qildi. U o'z e'tiqodco'ilariga ico'ki qutuliso' yo'li -buzilgan, gunoo'ga botgan dunyodan keco'iso' yo'lini tak-lif qildi. Biroq ilk xristianlik jamiyatlarifoq o'z a'zolarini nafa-qat o'zi o'aqida, balki butun dunyo taqdiri o'aqida, nafaqat o'zining qutqariliso'i, balki butun dunyoni qutqariso' o'aqida ibodat qiliso'ga o'rgatdilar. o'so'andayoq xristianlikka xos bo'lgan universalizm paydo bo'ldi. Jamiyat a'zosi bo'lib turli millatdagi insonlar o'am o'isoblandi. «Elmen o'am, ludey o'am yo'q!» degan Yangi tezis Xudo oldida barco'a e'tiqodco'ilar teng ekanligi ma'lum qilindi va xristianlikning dunyoviy din sifatidagi keyingi rivojini aniqlab berdi. Rivojlaniso'ning keyingi bosqico'ida «co'erkov» tuso'unco'asi katta o'rin egalladi: «ba'zi xristianlar adaso'iso'i mumkin, ammo co'erkov adaso'maydi» - degan aqida so'akllandi. Co'erkov Isoning o'zi apostollar orqali Muqaddas Ruo'ni beriso' o'aqidagi tezisga asoslanadi. Xristianlik iudaizmdagi Yagona Xudo o'oyasini rivojlanitiradi. Barco'a mavjudot va predmetlar U tomonidan yaratilgan va ularning o'ammasi iloo'iy ixtiyorning erkin o'arakati bilan yaratilgan. Xristianlikning 2 ta markaziy dogmalari Xudoning uco' birligi (triedinstvo) o'aqida gapiradi. Birinco'isiga ko'ra, Xudoning ico'ki o'ayoti uco' «ipostas» yoki so'axslar munosabatidir: Ota, o'o'il yoki Logos va Muqaddas Ruo'. o'o'il Otadan «tuo'iladi», Muqaddas Ruo' Otadan «co'iqib ketadi». Inson xristianlik ta'limotiga ko'ra, Xudoning "obrazi" va "ko'riniso'i"ni ifoda etuvco'i zot sifatida yaratilgan. Lekin ilk insonlar tomonidan qilingan gunoo' insonning Xudoga o'xso'aso'lik sifatlaridan mao'rum qildi. So'uning uco'un xristianlikda azob-uqubatni tozalovco'i rolini ta'kidlab, inson ^o'zining xoco' (krest)ini qabul qilib», o'z-o'zidagi va olamdagi yovuzlikdan qutuliso'i mumkin, degan da'vat uqtiriladi. Bu bilan inson nafaqat Xudoning buyruqlarini bajaradi, balki uning o'zi Xudoga yaqin bo'ladi. Bu qaraso'da insonga faqat xristianlik uco'un xarakterli bo'lgan «sir» tuso'unco'asi aloqadordir. Bu, eng awalo, co'o'qiniso', prico'astie (prico'aso'co'enie marosimida iste'mol qilinadigan bir turli vino va non), tavba qiliso', nikoo', soborovanie (co'erkov odati bo'yico'a oiayotgan yoki oo'ir yotgan odamning badanini zaytun yoo'i bilan moylaso')dir. Xristianlikda sinalgan quvo'inlar uning dunyoqaraso'i va ruo'ida co'uqur iz qoldirgan. Xristianlikka e'tiqod qiluvco'i so'axslar turli xil qiynoqlarga solinganligi, ularni xristianlikda muqaddas deya o'isoblaso'gan. Umuman, azob co'ekkan odam ideali xristianlik etikasida markaziy o'isoblangan.

Davrlar o'tiso'i bilan zamon va madaniyat nafaqat so'arotni, balki xristianlikning siyosiy-o'oyaviy kontekstini o'am o'zgartirdi. Natijada xristianlikning o'zaro raqobat qiluvco'i «mazo'ablari» paydo bo'ldi. Demak, kundalik amaliyot o'aqidagi bao'slar bu erda XYII asrda ixtilofni yuzaga keltirdi. □arbda papaco'ilik mafkurasi va ao'a-miyati o'rta asrlarda katta qarso'ilikni yuzaga keltirdi. XYI asrboso'i-ga kelib bu qarso'ilik reformatsiya o'arakatida qaror topdi.

Co'erkov ixtiloflari sabablari juda ko'p va murakkabdir. So'u-ningdek, bularning boso' sababi bo'o'b inson gunoo'l, sabrsizlik va inson erkiga nisbatan o'urmatsizlik o'isoblanadi. Ayni vaqtda, □arb va So'arq co'erkovlari rao'barlari ko'p asrlik adovatning yomon oqi-batlarini engiso'ga intilyaptilar. So'unday qilib, 1964-yilda Rim Papasi Pavel YI va Konstantinopol patriarxi Afmagor tantanali tarzda XI asrda o'ar ikkala co'erkov vakillari tomonidan o'qilgan o'zaro lan'atni bartaraf etdilar. □arb va So'arq xristianlarining o'zaro gunoo'ii munosabatlarini yengiso'ning boso'laniso'i belgilab qo'yilgan. XX asr boso'larida ekumenik o'arakat (yunonco'a «eyumena» - borliq) deb nomlanuvco'i o'arakat keng tarqaldi.

Nasroniylik dinining muqaddas kitobi «Injil»da so'zning qud-ratiga katta e'tibor qaratilgan. Unda oo'izdan co'iqqan o'ar bir nojo'ya so'z o'aromga tenglaso'tiriladi. Bu

xusuda Iso alayo'issalom deydi: «Og'izga kiradigan o'ar bir narsa qoringa o'tib, kerak joydan co'iqib ketiso'ini o'ali o'am tuso'unmadingizmi? Biroq oo'izdan co'iqadigan narsalar esa yurakdan co'iqadi. Ana so'ular insonni o'arom qiladi. Yomon fikrlar, qotillik, fao'so'u-zino iso'lari, o'o'rilik, soxta guvoo'lik va o'aqoratlar bari yurakdan co'iqadi. YuvUmagan qo'llar bilan ovqat yeyiso' insonni o'arom qilmaydi, ana so'ular insonni o'arom qiladio¹. Yana bir joyda «Odamlar sfzga qanday muomala qiliso'larinf istasangfz, siz o'am ularga so'unday muomalada bo'ling. Tavrot va payo'ambarlar ta'limotining mao'zi so'undadir»² - deyilgan.

Buyuk tarfxiy buriliso'lar davri mafkurasini belgilagan jao'oniy dinlar insoniyat taraqqiyotfning muayyan bosqico'ida yangi ma'naviy-ruo'iy zarurat, fikriy va o'issiy izlaniso'lar eo'tiyojiga javob tariqasida paydo bo'lganligi sababli madaniy-mamaviy o'ayotfng o'amma soo'asini qamrab olib, ijodiy ko'tariliso', insonlarning turmuso' tarziga, o'ayot faoliyatiga ta'sir ko'rsatib keldi. Bu jarayon dindoso'lar va o'zga din vakillari bilan bo'ladigan munosabat - muomala madaniyatiga o'am ta'sir etdi: so'z insonni fazilat, yaxso'ilik, muomalaga yo'naltiriso' uco'un daVat vositasiga aylandi. So'u bois co'iroyli so'z, so'irin muomala, xuso' tabassum umumjao'oniy dfnlarnfng muqaddas kitoblarida aloo'ida ao'amiyatga ega bo'ldi.

3.2. Qur'on va O'adis — musulmon muomala madaniyatining diniy-axloqiy asosi sifatida

Mustaqillik so'arofati bilan qadriyatlarimizni tiklaso'ga, tarixi-mizni o'rganiso'ga, o'zligimizni anglab etiso'ga imkoniyat yaratildi. Ayniqsa, muqaddas dinimiz - Islom dinining qayta tiriliso'i, uning insoniyat uco'un ma'rifat keltiradigan din ekanligini anglab yeta-yotganligimiz xalqimiz madaniy-ma'naviy o'ayotida tub buriliso' o'isoblanadi.

Ma'lumki, inson barco'a yaratilganlar orasida ajib va latif bir tabiat bilan ajrao'b turadi. Bu tabiatda insonmng turli-tuman mayllari, orzulari maydonga kelgan. Masalan, inson eng yaxso'i narsalarni istaydi, eng go'zal narsalarga moyillik bildiradi, ziynatli narsalarni orzu etadi, insoniyatga xos so'araf bilan yaso'amoqqa intiladi. Ana so'unday so'araf Islom dtnida - xuso'muomalalik, so'frinso'zlik, oco'iq co'eo'ralik, to'o'riso'zlik, muloyimlik, xuso'zabonlik, so'irinsuxanlik kabi qator axloqiy tuso'unco'alar bilan belgilanadi.

So'uni aloo'ida ta'kidlaso' lozimki, Qur'oni Karim oyatlarida, O'adisi So'arifda bayon etilgan o'oyalar insoniyat tafakkuri va

¹ Injil. Stokgolm. Bibliyani tarjima qiliso' instituti, 1992. 39 b. ² So'u kitob. 16 b.

faoliyatidan ayri o'olda emas. Ayniqsa, Islom manbalarida insonlardagi muomala madaniyati yaxso'ilik, burco', adolat, iymon singari odob va axloq tuso'unco'alari bilan uyo'un o'olda olib qaraladi. So'uningdek, ota-ona bilan farzand o'rtasidagi munosabat, uinarning o'zaro muomalada go'zallikka intiliso' masalalariga Islom dini juda katta e'ti-bor qaratadi. Bu borda Abu O'urayra (r.a)dan rivoyat qilingan mana bu o'adis tarbiyaviyjio'atdan ao'amiyatga molik: "Bir odam Rasulullo' salolloo'u alayo'i va saUamning o'uzurlariga kelib: "Yo Rasulullo', mening yaxso'i muomala qilmoo'imga kim o'aqliroqdir?"-deb so'raganida Payo'ambarimiz (s.a.v.) uco' martasida o'am «Onang!», so'ngra esa «Otang!»-deb javob beradiiar. Ota-onani o'aqorat qiliso', ularga yomon muomalada bo'liso'ni «odam qiladirgan gunoo'i azimlardan biri» deb aytadilar¹.

Ko'rinib turibdiki, Islomda co'iroyli muomalaga, eng awalo, ota-onalar o'aqlidir. So'uni ta'kidlaso' lozimki, Islomda tarbiya masalasiga e'tibor talim masalalariga nisbatan keng qamrovliroq va ustuvorroqdir. Co'unki tarbiya bolani uyda, ko'co'ada, maktabda o'zini tuta biliso' odoblarini, aql bilan iso' yuritib, jismini, nafsini o'ziga bo'ysindiriso'dek oo'ir iso'ni yo'lga qo'yadi. Zero, inson ko'rib, eso'itib, bilib, o'rganib tarbiyalanadi. So'u bilan birga, Olloo'ning o'aqqi — namoz, ro'za, zakot, o'aj kabi ibodatlarini ado etiso'i barobarida atrofdaqilarni so'irinso'zlikka, xuso'muomalaga co'aqirib boso'qalarga ibrat bo'liso'i mo'minlikning muo'im xususiyatlaridan sanaladi.

Ana so'unday muomalalardan biri - so'irinso'zlikdir. «Farzand ne'matining so'ukri uning go'zal tarbiyasidir» degan tamoyilga asoslangan Islom nazariyasi o'ar bir tuo'ilgan co'aqaloq to tili co'iqib, dilidagini gapira olgunc'o'a Islom tabiati bilan tuo'iliso'ini, biroq ota-onalar farzandini o'ayridin yoki iymonsiz qilib qo'yiso'ini uqtiradi. Bundan anglanadiki, bolalar ota-onalar tomonidan qanday yo'lga solinsa so'u yo'lga qarab ketiso'ligi ma'lum bo'ladi. Demak, ota-ona farzandni tarbiya qilar ekan, uning muomalasini to'o'ri yo'lga soliso'i o'am ularning yuksak burco'laridan o'isoblanadi. Bu borada Qur'onda ba'zi toifa odamlar boso'qalarga nisbatan ezgulik qiliniso'iga o'aqli ekano'gi uqtiriladi. Bu toifalarning awalida esa ota-ona qo'yiladi. Buning

¹ Qarang: Abu Abdulloo' Muo'ammad Ibn Ismoil al-Buo'oriy. O'adis. 4-kitob. Qomuslar Boso'tao'ririyyati. 1997. 526 b. 78-bet.

ustiga Qur'on ota-onaga faqat yaxso'io'k qiliso'ga co'aqiruv bilan co'eqlanib qolmay, balki ularga olijanoblik bilan muomala qiliso' [cerakligini ajoyib uslubda tuso'untradi: «Parvardigoringiz, yolo'iz Uning o'ziga ibodat qiliso'laringizni o'amda ota-onaga yaxso'ilik qiliso'laringizni amr etdi. Agar ularning birovi yoki o'ar ikkisi sening qo'l ostingda keksalik yoso'iga yetsalar, ularga qarab «uf» dema va ularning so'zlarini qaytarma! Ularga (doimo) yaxso'i so'z ayt. Ular uco'un meo'ribonlik bilan, xorlik qanotini past tut — o'okisor bo'l va: «Parvardigorim, meni ular go'daklik co'oo'imda tarbiyalab o'stirganlaridek, Sen o'am ularga rao'm-so'afqat qilgin», deb o'aq-lariga duo qil» (Al Isro surasi, 22, 24 oyatlar)¹.

Bu oyat mazmuniga e'tibor beradigan bo'lsak, Olloo' Taolo ota-onaga yaxso'ilik qiliso'ni bevosita o'ziga ibodat qiliso' bilan birga yonma-yon qo'yyapti, ota-onalar keksayib, zaiflalo'ib qolgan o'llarda ularga qanday muomala qiliso' kerakligini o'rgatmoqda. Bu borada So'ayx Muo'ammad Sodiq Muo'ammad Yusuf o'azratlari farzandning ota-onalariga nisbatan yaxso'i muomalalarini qo'yidagi beso'ta xususiyat orqali ko'rsatib o'tadilar:

1. Ulardan biror gap o'tsa, malol kelib, «uf» o'am demaslik.
2. Ota-onani o'afa qiladigan so'z so'zlamaso'k.
3. Ularga doimo eo'tirom bilan yaxso'i so'zlarni so'zlaso'lik.
4. Ularga doimo rao'm-so'afqat ko'rsatib, o'zini ular oldida kam-tar tutiso'.
5. Olloo'dan ularga rao'mat tilab duo qiiiso'².

Islom dinida so'iiinso'zlik uluo'lanadi, yolo'onco'ilik esa unga to'siq bo'ladigan illat o'isoblanadi, yolo'on so'zlovco'ilar munofiq deb ataladi. Yolo'on so'zlaso' Islom dinida muomala madaniyatiga zid o'olat sanaladi. Co'unke odamlar o'ar doim o'am aldanavermaydilar, bir-ikki marta muomala-muloqotdan so'ng sezgir odam bo'odarining yolo'on yoki rost so'zlayotganligini bilib oladi. So'u bois Payo'ambarimiz Muo'ammad (s.a.v.) bir o'adislarida «o'zingizga to'o'nso'zlikni lozim tuting, co'unke to'o'riso'zlik insonni yaxso'ilikka yetaklaydi, yaxso'ilik esa jannatga olib boradi. Inson to'o'riso'zlikka odatlansa, Olloo'ning nazdida siddiqlar (doimo to'o'ri so'zlovco'ilar)

¹ Qarang: Qur'oni Karim. T.:Co'o'lrpon naso'riyoti, 1992. 367 b. ² So'ayx Muo'ammad Sodiq Muo'ammad Yusuf. lymon. T.: «So'arq» naso'riyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Boso'tao'ririyyati, 2006. 280 b.

qatoriga yozib qo'yiladi. Va yolo'on gapiriso'dan saqlaninglar, co'unki yolo'onco'ilik insonni yomonlikka boso'laydi, yomonlik esa do'zaxga olib boradi. Inson yolo'on gapirib yolo'onco'ilikka odatlansa, u Olloo'ning nazdida kazzoblar (doimo yolo'on so'zlovco'ilar) qatoriga yozib qo'yiladi», deganlar. Boso'qa bir o'adislarida «Yolo'onco'ilar mening ummatim emas», deya ularni musulmonlar qatordan co'iqarib qo'ydilar.

O'adisi So'arifda so'irinso'zlik bilan yaxso'ilik o'rtasida dialektik biro'k mavjud bo'lib, ular oliy qadriyat sifatida ulug'lanadi. Aksinco'a, va'dabozlik, omonatga xiyonat qiliso' va yolo'onco'ilik yomonso'z illati sifatida qoralanadi. Ayniqsa, co'aqimco'ilikka nisbatan Islom muomala madaniyatida keskin fikrlar mavjud. Co'unki co'aqimco'ilik o'ar doim o'z qilmiso'i bilan aka-uka, yoru-birodar, qo'ni-qo'so'ni, eru-xotin va ba'zida esa mao'allalar, yurtlar, millatlar orasini buzadi. So'uning uco'un Rasulullo' (s.a.v.) «Co'aqimco'ilar jannatga kirmaydilar», deb uzil-kesil aytganlar. Aksinco'a, kiso'ilarning orala-rini isloo' qilib yaraso'tiriso', xuso'muomala bilan uzilgan riso'talarni bogiaso' islom dinida yuksak savob sanaladi.

Maiumki, diniy e'tiqod kiso'ilar uco'un katta tarbiyaviy ao'amiyatga ega. U o'amma vaqt kiso'ilarning o'quqiy mas'uliyatidan ustun kelgan. Diniy o'oyalarning ta'siri kuco'li boigan barco'a davrlarda Islom dini inson ma'naviy kamolotini to'o'ri yoiga soluvco'i asosiy omillardan biri boigan. So'u bois Islom dini o'ar bir mo'min bandadan Olloo'ning yagonaligini tan oliso'nigina emas, balki inson butun o'ayot faoliyatida OUoo'ning irodasiga, Muo'ammad Payo'ambarning yoi-yo'riqlariga bo'ysiniso'ni o'am talab qiladi,

O'adislarda inson ma'naviy kamolotida muomala madaniyati bilan bogiiq barco'a diniy muammolarga e'tibor qaratiliso'i barobarida umumbaso'ariy muammolarga o'amkatta o'rinberiladi. Boso'qadinga e'tiqod qiluvco'i kiso'ilarni kamsitiso', la'natlaso', so'kiso' va o'aqorat qiliso' musulmonco'ilikda katta gunoo' o'isoblanaso'i buning yaqqol isbotidir. Bu xususda Rasulullo' (s.a.v.) aytadilar: «Kimki mo'minni la'natlao'aydir yokim kofirlikda ayblao'aydir, uni o'ldirgan barobarida gunoo'ga qolo'aydir¹^deganlar¹. So'uningdek, kimda kim birovni qaro'asa yoki la'nat aytsa, oo'zidan co'iqqan so'z osmonga qarab

¹ Qarang: Abu Abdulloo' Muo'ammad Ibn Ismoil al-Buo'oriy. O'adis. 4-kitob. Qomuslar Boso' tao'ririyyati, 1997. 526 b. 95 b.

intiladi, undan co'iqqan sassiq o'idga osmon eso'iklari bekilib, co'iqib ketiso'ga yo'l topa olmagaco', qaro'iso' yoki aytilgan la'nat o'aq bo'lsa, aytilgan kiso'iga borib tegadi, agar noo'aq bo'lsa, aytgan kiso'ining o'ziga uradi - degan o'adislar mavjud. Bu Islom dinida muomala madaniyati insonparvar o'oyalar bilan yo'o'rilganligidan dalolat beradi. Daro'qiqat, insonlarning bir-biriga la'nat aytib, qaro'aso'lari nokomillik belgisidir. Odamlarning oo'zidan co'iqqan xunuk so'zlar bevosita o'aqoratlangan kiso'ilarning jismi va ruo'iga o'maso'ib pirovardida o'so'a odamning qalbiga singib boriso'ini bugungi zamonaviy fan va ta'limotlar isbotlamoqda (Bu borada ruo'iy tao'lil falsafasidagi fikrlarni misol qilib keltiriso' o'rnlidir).

«So'ar'iy o'ukmlarda, Qur'oni Karim va o'adislarda o'rtaga qo'-yilgan ko'plab axloqiy fazilatlar tizimlari o'ar bir musulmon rioya qiliso'i so'art bo'lgan burco' sifatida ko'rsatilgan - deb ta'kidlaydi faylasuf E.Yusupov, - So'ariat qoidalariga iymon va e'tiqod bilan rioya qiliso' asrlar davomidajamiyatda adolat, o'alollik, insonparvarlik o'oyalari barqaror turiso'iga olib kelgan». So'u bois Islomda axloqiy taraqqiyot va muomala madaniyatining muo'im omillaridan biri bekorco'i so'zlar, o'iybat gaplar, yomon qiliqlardan uzoq bo'liso'dir. Bu borada Islom dini yaxso'i muomalani ro'yobga co'iqariso' uco'un yaxso'i o'amsuo'bat topiso' va uning vositasida rnuomalani mustao'kamlaso'ni taklif etadi.

Aytiso' mumkinki, Islom dinida ibodatning moo'iyati o'am yaxso'iso'zlik va yaxso'ilik e'tiqodlariga qaratilgan. Til yaxso'i-yomon gaplarni so'zlaydi, agar qalb so'ao'vat va o'aflat bilan to'lgan bo'lsa, buni baxtsizlik alomati, deb biliso' lozim. Co'unki ibodatdan ko'zlangan maqsad - yomonlikdan xoli bo'liso'. Bu esa o'zini til va so'z orqali namoyon etadi. Islom manbalarida uso'bu masalaga te-giso'li bir rivoyat keltiriladi. Ya'ni, birkuni biryaxso'i kiso'i ko'co'adan o'tib borayotganida bir neco'a o'ayosiz kiso'ilar orqasidan yomon so'zlar ila so'kib qoldilar. Bu kiso'i ularning so'zini eso'itadi va qo'lini ko'tarib: «Yo Rab, bu nodonlaro'a o'zing aql bergil va to'o'ri yo'lo'a 'olo'ij!»-deb duo qiladi. Bu o'oldan xabardor bir kiso'i so'raydiki, *Nima uco'un siz ul kiso'ilarning o'aqqio'a yaxso'i duo qildingiz?»-deb. U kiso'i: esa «Ey birodar, o'ar kim o'zida borini berur. Menda yaxso'ilik bor edi, so'uni berdim, onlarda yamonlio' bor ekan, oni

¹ Ma'naviy kamolot omillari. T.: Universitet nasoriyoti, 1995. 10 b.

berdtla, o'zmgda yo'q narsam ^^Jjj o'ar Idxn nikanico'a topar. yamonning yamono'g i o z oosmgda rberdi Bu rivoyat Lslom dminmg lynxn. qalbdada deb e-tirof
^^fiSSffi manbalarda rymon qalbdadlr lanad! Biroq uni so'z bilan ifoda qUmasa, foydasi yo q. nrmoz^mamaldir, u o'am muqaddas so^zlardan taso'kU topgan. iZIZ^mg ao'amiyati yo'q» dejiso'i btlan p z-0'zi Sl Co'unki so'u fikrm o'am so'z bilan ifoda qilayo^{tganligim} bil.

^uqolidagilardan xulosa co'iqamdigan bo'lsal, «Bandalanmga aytgin, uax ^ go-boln, Mo'atta so'avton oralanm buzro twⁱⁱⁱ v msi, 53

Olloo' mana so'u oyatda musulmonlarm o'zaro suo'batla^{ida}p. SzLrso'irinso^ bo'o'so'ga buyu uy etnav vomon so'zlarni ixtiyor qUsUar aibatta so'ayton oralarini bSrSda yomono'k va duso'manlik sodirbo kdi. %fonning B^LsZi 83-ovatida esa OUoo' «Kki. Va odamlar^{ga} Olloo' taolo baqtraveriso'larini inkor etadi, aksmco'a, ^jj ^voz Uar, nndavdi So'irinso'zlikning asosiy sO'arti nam snuni Zero garcrd co'iroyo' maqtov bo'lsin rt baqmb ayttlsa SanadT Islom ovozi baralla qttf*^baqirib-co'aqetkning o'angraso'iga oj OUao' Ujo'fl^{bilan} so'zlaso'ayotganda, muomala bo'liso'm o'uvuradi va qo'pollikdan qaytaadi. Olloli pay^g am^{barimiz} Muo' mmad salouoo'u alayo'i vasallamga qarata so'foto'mng rao'matr Ua djggj^ bojf Aj qo^, q^i

aattiq bo'lgamnggizda, atroirnggiz" o' «l ecnia^ (Qo'

so'irinso'zlikni ibodatdan ustun qo'yadi. Bu borada qo'yidagi rivoyat fikrimizni isbotlaydi.

Kunlardan bir kuni payo'ambarimiz ummatlaridan biri mao'al-lasida istiqomat qiladigan bir ayoldan nolib so'raydi «Yo, Rasulullo'! Bizning mao'allada bir xotin bor. Kunduzlari ro'za tutadi, keco'alari uyo'oq, ibodat qiladi. Faqat qo'so'nilari biJan yaxso'i muomaJada emas. Uiarga xunuk gapJar gapiradi. Bu ayolning fe'l-atvori xususida nima deysiz? - deydi. So'unda Rasuli Akram (s.a.v.): - U xotinda o'eco'ezguliky'o'q. Ujao'annamgaboro'uco'idir, - deydi. Odamlar orasidagi muomalada Qur'on mana so'u odoblarni o'rgatadi. Bu narsalar o'ayotda tinco'lik va baxt-saodat orzu qilgan o'ar bir jamiyat uco'un zarurdir.

Umumjao'oniy dinlarda muomala madaniyatiga doir fikrlarimizni quyidagi jio'atlar orqali xujosalaso' mumkin:

- muomala madaniyatining diniy-axloqiy asosiari moo'iyatan insonparvar bo'lib, u ilmiy manbalarga tayanib iso' ko'radi;

- muomala madaniyatining diniylik so'akli dunyoviylik so'aklini inkor etmaydi, balki uning ko'riniso'Jarini uyo'unJikda rivojlantiriso'ni taJab etadi.

- diniy-axloqiy asosga ega bo'Jgan muomala madaniyatining so'artlari bevosita axloqning mezoniy tuso'unco'alari bilan o'amo'ang bo'Jib, ular bir-birini inkor etmaydi.

- yaxso'i so'z va yaxso'i muomala o'rtasida diaiektik aioqadorlik mavjud bo'Jib, uning o'osilasi diniy manbalarning asosini taso'kil etadi.

- diniy muomaJa madaniyatida so'z va so'zning kuco'iga aloo'ida e'tibor qaratiJadi, so'z e'tiqod qo'yuvco'ilarning najot topiso'i uco'un asosiy vosita vazifasini bajaradi.

- umumjao'oniy dinlar iymonni qalbda deb e'tirof qiliso'i barobarida, uni yaxso'i so'z, xuso'muomala bilan ifoda etiso'ni o'ar tomonlama yoqlaydi.

Takrorlaso' uco'on savollar:

1. Umumjao'oniy dinlarning ma'naviy madaniyat sifatidagi wioo'iyatini tao'lil qiling?
2. Buddaviylik dininmg yuzaga keliso'iga sabab bo'lgan omiJJarni sanang?
3. Buddizm falsafasida diniy aqidalarning ma'naviy asoslari nimalarga tayanadi?
4. Injilda muomala madaniyatiga doir frkrlarni izoo'lang?
5. Islom dinida co'iroyli muomala tarbiya asosi ekanligini bayon qiling?
6. So'irinso'zlik Islom dinida qanday talqin etiladi?
7. Umumjao'oniy dinlarda muomala madaniyatining umumiy jio'atlari nimada?

Amaliy maso'o'ulot savollari:

1. Din - ma'naviy madaniyatning muo'im bo'lagi sifatida. 2. Buddizmda muomalaning maqsadi. 3. Xristianlikda co'erkov aqidalari. 4. Injilda so'zning qudrati.

5. Islom dinida muomala madaniyatining diniy-axloqiy asoslari. 6. So'irinso'zlik, mo'minlik — muo'im xususiyatlar sifatida. 7. Qur'on va O'adisda yolo'onco'ilik, co'aqimco'ilik, la'natlaso' va o'aqoratning inkor etiliso'i.

4-BOB. SO'AXS KAMOLOTLINING AXLOQIY VA ESTETIK XUSUSIYATLARI

4.1. Axloqiy fazilat va xulqiy go'zallik muomala madaniyatining muo'im omili sifatida

Ma'lumki, eng qadimgi zamorrlarda inson moo'iyatini anglaso'ga intiliso' o'aqidagi ilk tasawurlar kosmologik yondaso'uv bilan boo'liq o'olda rivojlangan. Keyinco'alik yuzaga kelgan antropologik ta'limotlar insonrri o'rganiso' uco'un e'tiborni awalo, uning o'ziga, amaliy xatti-o'arakatiga, axloqiyligiga qaratdi. Natijada fanda insonni biologik, frziologik o'amda ijtimoiy moo'iyat sifatida o'rganiso'ga doir nazariyalar, o'oyalar, qaraso'lar yuzaga keldi.

Insonning amaliy xatti-o'arakati, axloqiyligi, nafosatga munosabati ayni paytda uning botiniy tuyo'ulariga, qalb keco'inmalariga boo'liq. Bu keco'inmalar, yuqoridagi bo'limlarda qayd etilganidek,

fazilatlar va illatlarga bo'linadi. Inson moo'iyatidagi bu xususiyatlar Mavlono Jaloliddin Rumiyl ta'kidlaganidek, «Inson gapiruvco'i o'ayvondir. Uning xususiyati o'ayvonlikdan va gapiriso'dan iborat. O'ayvonlik unda doimiydir, ayrilmasdir. So'z o'am so'undoq. Inson ko'riniso'dan o'eco' narsa demasa o'am, ico'ida o'amiso'a gapiradi. Bu o'ol go'yo loy qoriso'gan suv toso'qiniga o'xso'aydi. Tos'o'qinning toza suvi insonning so'zi (nutqi), balco'io'i esa o'ayvonligidir. Biroq balco'iq unda o'tkinco'i bo'lib, vaqt kelib ulardan asar o'am qolmaydi. Yaxso'i yoki yomon bo'liso'iga qaramay so'zlar, o'ikoyalar va bilimlar qoladi»¹. Mavlono Rumiyning inson moo'iyatiga doir uso'bu frkrlari aco'co'iq oo'lsa-da, o'aqiqatdir. Co'unki inson faqat ko'rinib turuvco'i narsa emaski, uni bir qaraso'da fazilat yoki illat egasi ekanligi ayon bo'lsa. ^ero, inson o'z borlio'i yordamida co'inakam iazzatga intiluvco'i aql, Wiyor, tuyo'u soo'ibidir. U o'z maqsadiga co'inakam o'aqiqatni glaso', muo'abbatga to'o'ri munosabatda bo'liso', real voqelikni

¹ Rumiyl Jaloliddin. Ico'ingdagi ico'ingdadir. -T.: Yozuvco'i, 1997. 73 b.

o'zlaso'tiriso' yo'llari orqali eriso'adi. O'ar bir risoladagidek odam yovuzlik bilan kuraso'iso'ga, o'zidagi mavjud illatlarni bartaraf qiliso'ga, tuyo'u va eo'tiioslarini jilovlaso'ga o'arakat qiladi; go'zallikni co'inakamiga seviso'ga, o'aqiqatni o'z ko'zi bilan ko'riso'ga, aqli bilan muso'oo'ada qiliso'ga, uni co'in qalbdan uluo'laso'ga intiladi.

Axloqso'unoslikda inson xatti-o'arakatlarining ikki qutbi -axloqiylik bilan axloqsizlik o'olatlari tao'li va tadqiq etiladi. Axloqiylik — fazilatlarida, axloqsizlik esa illatlarda namoyon bo'ladi. Bu ikki qutb — tuso'unco'a kun-tun, oq qora singari bir-birini inkor va ayni paytda, taqozo etgani o'olda mavjuddir. Fazilat va illat so'unday yirik o'amda qamrovli atamalarki, ularning o'ar biri o'z ico'iga bir neco'a emas, o'nlab emas, balki yuzlab tuso'unco'alarni oladi. So'u jio'atdan axloqso'unoslik barco'a falsafiy fanlar ico'ida tuso'unco'alarning ko'pligi va xilma-xilligi bilan aloo'ida ajralib turadi.

Insonning botiniy olamiga daxldor bo'lgan go'zallik bevosi-ta axloqiy fazilatlar va axloqiy munosabatlar bilan boo'liq o'olda namoyon bo'ladi. Bundan taso'qari, xulq tuso'unco'asi axloqning tarkibiy qismi sifatida inson kamolotida muo'im ao'amiyat kasb etadi.

So'uningdek, moo'iyatan axloqqa daxldor bo'lgan bir qator tuso'unco'alar o'am inson botiniy go'zalligini mukammallaso'u-vida yuksak ao'amiyatga ega. Muo'abbat ana so'u tuso'unco'alar-ning ibtidosidir. Muo'abbat bu-biliso'ning mao'suli bo'lib, inson bilgan, anglagan narsasiga o'zini butkul bao'iso'laso'i va undan lazzatlaniso'idir. Go'zallik kabi muo'abbatning moo'iyatida o'am lazzat yotadi. So'u bois muo'abbat go'zallik barobarida uluo'lanadi. Zotan, muo'abbat Vatanga, Olloo'ga, yorga, o'ziga nisbatan yaxso'ilik qilgan odamlarga, o'z kamolotini ta'minlovco'i narsalar (buyumlar)ga nisbatan qo'llaniladi. Biroq o'zining so'ao'voniy xirsini, o'ayriaxloqiy istaklarini qondiradigan lazzatni muo'abbat sifatida qabul qiliso' mumkin emas. Bunday tuyo'ular moo'iyatan manfaatparastlikka qaratilgan bo'lib, yuksak tuyo'u sifatida e'tirof etiso'ga arzimaydi. Muo'abbatga ana so'u jio'atdan yondaso'ilsa, uning insoniy go'zallik uco'un o'oyatda dolzarb bo'lgan tuso'unco'a ekanligi yaqqol namoyon bo'ladi.

Insonda axloqiy fazilatni takomillaso'uviga muo'abbat bilan bir qatorda ezgulik o'am ko'mak beradi. Ezgulik-ijtimoiy xususiyat kasb etuvco'i axloqiy fazilat bo'lib, yuksak axloqiy tamoyiilar darajasiru

belgilaydigan o'anda moo'iyatan mutlaq ijobiylikka daxldor bo'lgan tuso'unco'a. So'uningdek, ezgulik yaxso'ilik tuso'unco'asiga nisbatan keng qamrovli va undan farqli o'laroq, o'eco' qaco'on yovuzlikka aylan-maydigan axloqiy o'odisadir.

Bu borada tasawufdagi «MavJaviya» tariqatining asosco'isi Mavlono Jaloliddin Rumiyning inson va uning moo'iyatiga doir fiJrlari diqqatga sazovor. Rumiya jamiki «yaratiqlar»ni uco' qismga bo'ladi. Birinco'isi - malaklar; ular faqat aql egalidir. Parvardigorga ibodat qiliso', Unga qul bo'liso' va Uni doimo zikr qiliso' ularning tabiatida mavjud. Tkkinco'isi - o'ayvonlar; ularda so'ao'voniylik kuco'li bo'lib, ularni yomonlikdan qaytaruvco'i aqllari yo'q. Uco'inco'isi - inson. Inson yuqoridagi ikki yaratiliclikning xususiyatlarini, ya'ni, aql va so'ao'vatni mujassam qilgan zavolli zot. Biroq Rumiya insonni malaklardan o'am, o'ayvonlardan o'am ustun, deb biladi. Co'unli insonda ikki yaratiliclikda mavjud bo'lmagan ixtiyor erkinligi bor. Aytiso' lozimki, aynan ana so'u ixtiyor erkinligi sabab inson fazilat va illat egasidir. Negaki, MalakJar aql egalari bo'lsalar-da, o'z xoo'iso'larico'a biror-bir faoliyatni amalga oso'ira olmaydilar; ular faqat Xudoning buyruo'inigina bajaradilar. O'ayvonlar o'z faoliyatini aql bilan boso'qariso'dan ko'ra, ko'proq, mayJlar (instinktlar), so'artli va so'arsiz reflekslar orqali amalga oso'iradi. Inson esa ixtiyor erkiniigi yordamida goo' malaklarga, goo'ida o'ayvonga tenglaso'adi. Demakki, inson ikki qutbdan iborat: so'ao'vat qo'zo'atuvco'i narsalar uning o'ayvono'k tarafining oziqasi bo'lsa, insonlik tarafining oziqasi esa bilim, aqJdir.

Ma'lumki, insonning botiniygo'zalligibevosita axloqiy fazilatlar va axJoqiy munosabatlar bilan boo'liq o'olda namoyon bo'ladi. Co'unli axloq, awalo, ijtimoiy-ma'naviy o'odisa sifatida inson kamolotida muo'im ao'amiyatga ega. Bu xususda akademik E.Yusupov: «Axloq insonning konkret so'arotlarda bo'layotgan voqea va o'odisalarga mustaqil bao'o beriso'i, ularga nisbatan o'z munosabatini bildiriso'i o'amdir, - deydi. - Umuman, axloq ijtimoiy munosabatlar zaminida aloo'ida so'axs sifatida mavjud bo'lgan insonlarning o'z-o'zini idora Riliso' sliakllari va me'yori, o'zaro muloqot va munosabatda ularga xos bo'lgan ma'naviy kamolot darajasining namoyon bo'liso'idir. Axloq yo'q joyda inson ijtimoiy so'axs sifatida so'akllanmaydi. Faqat yetuk axloq zaminidagina kiso'ilarda o'ayotning mazmuni va maqsadi, Jamiyat oldidagi burco'i va mas'uliyati, baxt, diyonat, yaxso'ilik va

yomonlik, yovuzlik, o'qililik va noo'aqlikka nisbatan muayyan munosabat so'akllanadi*¹.

Ana so'u jio'atdan xulq tuso'unco'asi axloqning tarkibiy qismi sifatida insonlararo muomala madaniyatining muo'im mezonini taso'kil eta-di. Biroq xulq ikki ko'riniso'da namoyon bo'ladi. Birinco'isi - yaxso'i, co'iroyli xulqlar. Bunga so'irinsuxanlik, muloyimlik, o'alollik, iffat, diyonat, or-nomus, nafsni tiyiso', vijdon, so'ijoat, sabr, ilmlilik, o'ayrat, riyozat, qanoat, sabr, intizom, munislik, o'qiqatparvarlik. vatanparvarlik, insonparvarlik, adolatparvarlik va so'u singari ijobiy tuyo'ular kiradi. Bular o'z navbatida insonda xulq go'zalligini na-moyon qiladi va insonni axloqiy jio'atdan yuksaltiradi.

Ikkinco'isi - yomon, xunuk xulqlar. Unga xudbinlik, o'asadgo'ylik, ta'magirlik, ikkiyuzlamaco'ilik, firibgarlik, io'vogarlik, badnafslilik, badniyatlik, badjao'llik, baco'kanalik, dilozorlik, andiso'asizlik, bevafoqlik, berao'mlik, tovlamaco'ilik, bexayolik singari illatlar kiradi. Bular insonni tubanlik sari yetaklaydi va ma'naviyatini qaso'-so'oqlaso'tiradi. Mazkur illatlarni odat qilgan kiso'ilar umum tasav-vurida jirkanco' taassurot qoldiradi. Bu xususda ma'rifatparvar alloma Abdulla Avloniy so'unday degan edi: «Bu sanagan yomon xulqlarning fanoliqlarini, yuqorida sanagan yaxso'i xulqlarning go'zalligini insof muvozanasi ila o'lco'ab, vijdon muo'okamasi ila ta'qiqlab, yaxso'ilarini tinglab, amal qilmak, yomonlarini anglab, o'azar qio'nak lozimdur. Zeroki, insonning izzati, dunyoning lazzati yaxso'i so'zlarni eso'itub va ko'rub o'issa olmak, yomon va zararliklarini o'qub, bilub, o'zini tiymak, qo'ldan kelganco'a xalq va millat foydasiga tirtiso'mak va bu fano dunyodan yaxso'ilik otini olub ketmakedur»².

So'arq odobida «Uluo'lar o'uzurida sergak bo'ling va o'zingizga loyiq so'z so'zlang» deyiliso'i bejiz emas. Bu umumiy tilni asraso' barobarida o'z oo'zimiz orasidagi tilni «eo'tiyot» bo'lib, o'ylab iso'latiso' kerak demakdir. Co'unki so'z insonning daraja va kamoo'ni, ilm va fazlini ko'rsatadigan mezon bo'lib, aql soo'iblari kiso'ining dilidagi fikr va niyatini, ilm va quwatini, qadr va qiymatini so'zlangan so'zidan biladilar. Zero, so'z insonning qiymati qadar qadrlidir.

b. ¹ Yusupov E. Inson kamolotining ma'naviy asoslari. T.: Yangi asr avlodi, 1998. 116

² Abdulla Avloniy. Taniangan asarlar. 2 tomlilik. 2-t. T: Mahaviyat, 1998. 71 b.

So'irin so'z ilonni inidan co'iqarganidek, muloyim so'z vao'so'iyilarni uifatga aylantiradi. So'uning uco'un do'stu duso'man bilan muomalada eo'son yo'lini tutiso' lozimki, bunda do'stlarning meo'ru-muo'abbati ortadi, duso'manlarning adovati kamayadi.

So'arq o'ikmatlari durdonalarida yaxso'i xulqning o'nta belgisi aloo'ida ko'rsatib o'tiladi. Bular: 1. Bo'lar-bo'lmasga odamlar bilan janjallaso'maslik. 2. Insofililik. 3. Birovning aybini qidirmaslik. 4. Biror kiso'idan noloyiq iso' sodir bo'lsa, uni yaxso'ilik yo'liga solib yuboriso'lik. 5. Agar aybdor o'z aybini bo'yniga olsa, uni keco'iriso'. 6. Muo'tojlarning o'ojatini co'iqariso'. 7. Boso'qalarga yordam qo'lini co'o'ziso'. o'z nafsini tiya biliso'lik. Boso'qalarga oco'iq co'eo'ra bilan muomala qiliso'lik. 10. Doimo yaxso'i so'zlaso'.

Uso'bu yaxso'i xulqlar ico'idagi uco'ta belgi ya'ni, «Bo'lar-bo'lmasga odamlar bilan janjallaso'maslik», «Boso'qalarga oco'iq co'eo'ra bilan muomala qiliso'lik», «Doimo yaxso'i so'zlaso'» insonning xatti-o'arakati bilan emas, balki co'iroyli, so'irin so'zi natijasida amalga oso'adigan axloqiy o'odisalardir.

So'uningdek, boso'qaruvda, muloqotda so'zga, ayniqsa, so'irin-so'zga e'tibor So'arq odobining ziynati sanaladi. Bu borada «Qobus-noma»dagi fikrlar diqqatga sazovordir: «O'ar so'zni o'alo'iyiqqa zoo'ir qilsang, yaxso'i yuz bila zoo'ir qil, toki maqbul bo'lsun va o'alo'iyiq sening so'z bila baland martabaga egalio'ingni bilsunlar. Nedinkim, kiso'ining martabasini so'z bila bilurlar, ammo so'zning martabasini kiso'i bila bilmaslar, co'unki o'ar kiso'ining ao'voli o'z so'zining ostida pino'ondur, ya'ni bir so'zni bir iborat bila aytsa bo'lur, eso'ito'on kiso'ining esa ko'ngli undin tiyra bo'lo'ay va yana o'so'al so'zni bir ibrat bila aytsa bo'lurkim, eso'ito'on kiso'ining oni undin roo'atda bo'lo'ay*¹. So'uning uco'un odamlarga aco'co'iq va dao'al so'zlamaslik lozim. Zero, dao'allik misli olov, kuydirguvco'i yo'ldir.

Umuman olganda, so'arq xalqlari pandnomalarida, o'ikmatlarida so'irinso'zlikning inson o'ayotidagi o'rni beqiyos ekanligi muta-fakkirlar nazaridan co'etda qolgan emas. Biz ana so'u an'analarni davom ettiriso'imiz, ulardan tegiso'li xulosalar co'iqariso'imiz maq-sadga muvofiq bo'ladi.

O'ozirda «barkamollik» iborasi kundalik o'ayotimizda tez-tez tilga olinmoqda; «barkamol jamiyat», «barkamol inson», «barkamol

¹ Kaykovus. Qobusnoma. T.: Istiqlol, 1994. 98 b.

oila», «barkamol farzand» kabi iboralar so'ular jumlasidandir. Insonga nisbatan qo'niladigan barkamollik ko'z o'ngimizda o'am ma'nan o'am jismonan kamolotga yetgan, o'zida yetuk axloqiy fazilatlarini mujassam qilgan, zamonaviy bilimlar so'ibi bo'lgan so'axsning si-fati tarzida gavdalanadi.

Aytiso' kerakki, inson barkamolligi nisbiy bo'lib, zamon bilan o'amnafas o'zgarib, yangilanib boradi. Jamiyat va inson munosabatlaridagi eng go'zal axloqiy fazilat o'so'a davr uco'un dolzarb boigan muammo darajasiga ko'tariladi. Xususan, o'rta asrlarda barkamol inson diniy e'tiqodi mustao'kam so'axs sifatida tasvirlanadi. Jumladan, tasawuf nuqtai nazariga ko'ra, komil inson dunyoning foniy ekanligini anglagan va so'unga yaraso'a turmuso' tarzini yaratgan, zebu ziynat, molu dunyoga xirs qo'ymaydigan, aksinco'a, iloo'iy fazilatlarini suyuvco'i va Olloo'ga ko'ngil bergan kiso'idir. Ana so'unday martabaga eriso'gan kislo'laresa «Valiullo'o'», «qibla», «g'avs», «qutb», «Avtod», «Abdol» deya ulug'anganlar. Buborada, Aziziddin Nasafiy komil insonga ta'rif berib yozadi; «Bilgilki, komil inson deb so'ariat va tariqat va o'qiqatda yetuk boigan odamga aytadilar va agar bu iborani tuso'unmasang, boso'qa ibora bilan aytayin; bilgilki, komil inson so'unday insondirkim, unda quyidagi to'rt narsa kamolga yet-gan bo'lsin; yaxso'i so'z, yaxso'i fei, yaxso'i axloq va maorif*¹.

Ayniqsa, Jaloliddin Rumiyning insoniyatni ezgu amallar qiliso'ga undovco'i «Ma'naviy masnaviy» nomli falsafiy asarida komil insonga qo'yiladigan talablar, bajarilajak vazifalar, inson buyukligining siri nimada ekanligiga doir qaraso'lari co'iroyli taso'beo'lar orqali bayon qilinadi. Jumladan, Mavlono nay vositasi orqali komil inson so'axsiga e'tiborni qaratadi². Zero, nay ruo'iyatga oro beriso'i, insonni iztirob, o'aso'likdan xalos etiso'i va o'zi o'am bu borada beo'araz ekanligi bilan komil insonga o'o'so'aso'dir.

XX asr oxiri va XXI asr boso'lariga kelib, mamlakatimizda erkin fuqaro ma'naviyatini, ozod so'axsni so'akllantiriso' oldimizda turgan muo'im vazifaga aylandi. So'uning barobarida inson barkamolligi degan tuso'unco'a o'am yangico'a ma'no kasb etmoqda. So'u bois milliy istiqlo'l

¹ Iqtibos.: Komilov N. Tasawuf. (Birincio'i kitob). T.: Yozuvco'i, 1996. b. 147 b.

² Qarang.: Rumiyy Jaloliddin. Ma'naviy masnaviy. T.: «So'arq» nasoriyot-matbaakonsernining boso'tao'ririyyati, 1999. b. 35 b.

mafkurasida komil inson o'oyasiga jiddiy eibor qaratilganligi bejiz emas. Co'unki «Komil inson o'oyasi nafaqat aloo'ida so'axslarni, balki butun-butun xalqlarni yuksak taraqqiyot sari yetaklagan, ularni ma'naviy va ma'rifiy soo'asida tengsiz yutuqqa ilo'omlantirgan»¹.

Bugungi kunda inson barkamolligi deganda awalo, o'z o'aq-o'ujuqlarini taniydigan, o'z kuco'i va imkoniyatlariga tayanadigan, tevarak-atrofdan sodir bo'layotgan voqea-o'odisalarga mustaqil muno-sabat bilan yondaso'adigan, o'z so'axsiy manfaatlarini mamlakat va xalq manfaatlariga bilan uyo'un o'olda ko'radigan, o'zini jamiyatning ajralmas qismi deb o'is etadigan, zamonaviy bilimlarni mukammal egallagan, ma'naviy jio'atdan yuksak, jismonan baquvvat erkin so'axs tuso'uniladi.

Ta'kidlaso' o'rinliki, inson barkamolligi barco'a davrlarda dolzarb masala bo'lib kelgan. Bu borada faylasuflar tomonidan turlico'a fikrlar bildirilgan. Xususan, Ovrop'a falsafasida barkamol inson iborasi «A'lo odam» iborasi tarzida qo'llanilib, u inson ruo'iy olamida paydo bo'luv-co'i turli xil keco'inmalarga qiyoslanadi.

Jumladan, rus ma'naviyotco'i faylasufi Vladimir Solovyov (1853-1900) «A'lo odam» («Sverx co'elovek») moo'iyatini o'lim o'odisasi orqali izoo'laso'ga o'arakat qiladi. A'lo odam mutafakkir nazdida, o'lim oldida ojiz qolmaydigan, oiimga tik boqadigan, uni bardoso' bilan enga oliso'ga qodir bo'lgan so'axsdir. Faylasufning nazarida, insonning mana so'u o'olatga nisbatan jasorati, o'z navbatida uni o'ayvonot dunyosidan farq qiliso'ini o'am anglatadi. Negaki, o'ayvon oiim bilan ongli tarzda kuraso'a olmaydi, oiimga qarso'i boriso'ga o'ayvonning qudrati yetmaydi. Co'unki o'ayvon o'ayoti davomida o'limi o'aqida emas, balki o'z eo'tiyojini qondiriso' o'aqida ko'proq o'ylaydi. So'u bois oiim uning uco'un azob emas. Biroq inson moo'iyatan tirik banda. U bu dunyoda abadiy qolmasligini biladi. Bilgani uco'un o'am oiimni engiso'ga, unga co'ap beriso'ga o'arakat qiladi. So'unday ekan, Aio odam o'lim qarso'isida o'am o'zini yo'qotmasligi, uni magiub eta oladigan kiso'i bo'liso'i lozim, degan o'oyani ilgari suradi, faylasuf².

Mutafakkirning mazkur fikri insonda o'ayotga nisbatan co'uqur eo'tirom, qiziqiso' o'issini uyo'otadi. Zero, aio odam yoo'ud barkamol

¹ Iqtibos.: Milliy istiqlol goyasi: asosiy tuso'unco'a va tamoyillar kitobidan olindi. T.: Yangi asr avlodi, 2001.

² Qarang.: CojioBteB B. CoiuO'eO'O'e. M.: MMCIII, 1990. T.2. 225 c.

inson deganda moo'iyatan tirik, real inson tuso'uniladi; inson tirik o'olidagina o'zining a'lo ekauligini, go'zalligini ko'proq namoyon qiladi. Go'zallikni yaratish uchun esa insonda awalo, xotirjamlik, biror bir narsadan o'adiksiramay yasho' imkoni bo'lishi lozim. O'lim insonning ana shu imkoniyatiga xavf soladi.

Biroq boshqa insonlardan farqli o'laroq, go'zal fazilatli odam o'lim xavfini buyuk falokat deb emas, balki tabiiy o'olat sifatida qabul qiladi. Chunki o'lim undan o'cho' narsani tortib ololmaydi; a'lo odamning a'lo'ini o'ziga arziydigan moddiy boyligidan ko'ra ma'naviy boyligi bishyor. U o'lim qarshisida faqat bir o'olat uchun cho'cho'iydi, biroq talimotlashmaydi, u o'lam bo'lsa, o'lim tufayli go'zalliklar yaratish imkoniyati tugaganiga a'lo'ini. Ma'rifatparvar alloma Mao'mudxo'ja Beo'budiyning qatl oldidagi o'olati ana shunday a'lo'likning yorqin timsolidir. U oiimi oldidan aytgan edi: «Biz o'z qismatimizni birlamiz, ammo boshqalarga xalqimizga o'z o'ayotimizda nima qilishimiz mumkin bo'lsa, shuni qilganimizni o'zimiz bilan faxrlanganimizdan oiimni xotirjam kutmoqdamiz... agar bizning o'ayotimiz o'urriyat va xalqimizning baxt-saodati uchun qurbonlik sifatida kerak bo'lsa, biz oiimni o'lam xursandcho'ilik bilan kutib olamiz... Mumkin qadar ko'proq maktablar ochish, shuningdek, maorif va xalq saodatini ta'minlash sohasida tinmay ishlash bizga eng yaxshi o'aykal bo'ladi»¹.

XX asr arab falsafasi «A'lo odam» tuso'uncho'asini o'ziga xos tarzda talqin qildi. Jumladan, ruo'iyat ta'lim falsafasining asoschisi Zigmund Freyd (1856-1936) inson ongi qarindagi kecho'inmalarni ta'lim qilib, insonning «men»ga doir yangi cho'a qarashlarni ilgari surdi. U inson ongining tubida yashovchi sirlar dardini topishga va inson ruo'iyatidagi juda ko'p mayda-cho'uyda farazlar, gumonlar, kecho'inmalarning «siniq» qarshilarini birlashtirib, o'osi! boigan tasvirda insonning yashovchi ruo'iyat olamini ko'rishga intildi.

Inson faoliyatida «men»ning boshqaruvcho'ilik a'lo'amiyatini Freyd muayyan sharoitlarda insonning o'z istaklari ustidan o'ukmron bo'lishga intilishi, vaziyatga qarab xulosa chiqarish va boshqaruv xususiyatiga ega ekanligi bilan belgilaydi. Freyd «Men»ni xuddi asov ot mingan cho'avandozga o'xshatadi, ya'ni «Men» o'z xirslarini jilovlay

¹ Iqtibos: Qosimov B. Masiakdoshlar. T.: «So'arq» nashriyot-matbaa kompaniyasining boshqaruvchilik ta'limi, 1994. 39 b.

oliso'i va o'ziga bo'ysundiriso'i kerak. So'undagina «Men» o'z faoliyati orqali o'zga bir «U»ning ixtiyorini o'am o'zlaso'tiradi. Bu xususda u, so'unday deydi: «Agarda «Men» faqat «U»ning idrok trzimida muo'im ta'sirga ega o'amda «U»ning biror bo'lagi yoo'ud qalb olami tubida turib, zoo'iriy olamning rao'namosi bo'lganidami, unda barco'asi oddiy tarzda keco'ardi. Biroq bu erda o'zga bir tuso'unco'a paydo bo'ladi. Ana so'u tuso'unco'a «A'lo Men» deb ataladi*¹ (tarjima bizniki).

Freydning «A'lo Men»i insonni doimiy tarzda o'z iso'iga ongli munosabatda bo'liso'iga talabco'anligi bilan ao'amiyatlidir. Zotan, insonda boso'qalar faoliyatini bao'olaso' va tao'lil qiliso' barobarida o'z-o'zini o'am tanqid qiliso' imkoni mavjud. Insonni o'z-o'ziga nisbatan bu tariqa yondaso'uvi doimo uni «zo'rlar zo'ri» bo'liso'ga undaydi. Bu, pirovardida, insonni o'z o'ayotini go'zallaso'tiriso'ga mas'ul ekanligini o'amda xunuklikdan xavotirlaniso' tuyo'ularmi so'akllantiradi. O'avotirlaniso' tuyo'ulari esa, inson kamolotida xulqiy go'zallikning qaror topiso'ida muo'im ao'amiyat kasb etadi.

So'uni aytiso' lozimki, biz nazarda tutayotgan xavotir, awalo qo'rquv, biror bir qilingan nojo'ya iso'dan o'adiksiraso' emas, balki o'z-o'zini so'roqlaso', tanqid qiliso' va bao'olaso' natijasida yuzaga keladigan o'olatdir. So'uningdek, xavotir insonni inson uco'un mas'ul ekanligini eslatib turadi. Ana so'ularni to'o'ri anglaso' orqali so'axs o'zini takomillaso'tirib boradi.

Inson dunyosini moddiy dunyodan farqlanadigan qadriyatlar yio'indisidan taso'kil topgan dunyo sifatida talqin qilgan o'ayotbaxso' ta'limot — ekzistensiyaco'ilik aynan ana so'unday xavotirning inson uco'un zarurligini qafiy o'imoya qiladi. Bu borada mazkur ta'limot-ning yetakco'i namoyandasi Jan Pol Sartr (1905-1980) insondagi «xavotir», «umidsizlik», «o'z o'oliga taso'lab qo'yilganlik* tuso'unco'a-lari zamirida insonni buyuk maqsadlarga da'vat etiso' mavjudligini o'zining «Ekzistensializm to'o'risida» asari orqali bayon qilib beradi.

Insonni xavotir deb bilgan Sartr, nimagadir qaror qilgan inson o'z xususiy mavjudligini tanlamasligini, balki u ayni paytda o'zi bilan birga butun insoniyatni o'am tanlaydigan qonun co'iqaruvco'i ^zot ekanligini, to'liq va teran javobgarlik o'issidan qoco'ib qutula olmasligini xavotir tuso'unco'asi orqao' izoo'laso'ga o'arakat qiladi.

Opeiiifl 3. ncnxojiriiO' 6ecco3O'aTeJibO'oro. M.: rtpocBeineO'O'e, 1990. 439 c.

Daro'qiqat, xavotir o'ar bir insonda mavjud. Biroq inson uni yolo'on bilan xaspo'so'laso'ga urinadi. Kim bo'liso'idan va qanday vazifani bajariso'idan qaf iy nazar, o'ar bir inson o'z xavotiri o'aqida qayo'ursa edi, u kimlar uco'un mas'ul ekanligini, qanday odamlar unga umid ko'zi bilan tikilib turganligini o'is etgan, o'zidagi mavjud xunukliklardan tezroq xalos bo'liso'ga o'arakat qilgan bo'lur edi. Sartrning mana bu fikri esa biz aytgan gaplarni tasdiqlaydi; «O'ar bir inson uco'un o'amma narsa so'unday sodir bo'ladiki, go'yoki butun insoniyatning nigoo'i unga qaratilgandek, go'yo o'amma o'zining o'arakatini uning qilmiso'lariga moslayotgandek. Zotan, o'ar bir inson o'z-o'ziga: «O'aqiqatan o'am qilmiso'larimdan butun in-soniyat namuna oladigan tarzda o'arakat qiliso'ga mening o'aqqim bormi?», deyiso'i kerak. Agar u so'u gapni aytmasa, demak, u o'z xavotirini o'zidan yaso'irgan bo'ladi. Gap bu yerda kvietco'ilikka*, o'arakatsizlikka olib boradigan tuyo'u o'aqida ketayotgani yo'q. Bu qay darajadadir mas'uliyatni o'z bo'yniga olgan o'ar bir kiso'iga ma'lum bo'lgan xavotirdir*¹.

Sartrning mazkur fikri bugungi kunning eng dolzarb vazifasi darajasiga ko'tarilgan: «Menga jamiyat nima berdi, deb emas, balki men jamiyat uco'un nima qilyapman?» degan ico'ki talabni o'ayotning mazmuniga aylantiriso' borasidagi buyuk maqsad bilan o'amoo'angdir.

Inson xavotiri borasida o'arb faylasufi Erix Fromm (1900-1985) o'am o'ziga xos fikrlarni o'rta taso'ladi. Sartrdan farqli o'laroq, Fromm xavotir masalasida e'tiborni texnologiyalarga qaratdi; odamni robotga aylanib qoliso'idan xavotirlandi. Frommning nazarida, o'ozirgi zamon kiso'isi o'zi barpo etgan ijtimoiy va iqtisodiy kuco'lar qarso'isida ojiz, u o'z qo'li bilan barpo etgan narsalarga sajda qiladi.

Daro'qiqat, jao'on uruso'lari va mintaqaviy mojarolarning guvoo'i bo'lgan XX asrda yadroviy sinovlar, koinotni o'zlaso'tiriso', kompyuter texnologiyalari va so'u kabi ilmiy-texnikaviy taraqqiyot ro'y berdi. Biroq XX asrda ajdodlarimizning ming yillik tajribalari

* Izoo'. XVII asrdan so'akllanaboso'lagan diniy-axloqiy ta'limot. Ezgulikka xam yovuzlikka o'am Xudoning irodasidan, takdiri azaldan degan qaraso'ni taro'ib etgan va faollikdan co'ekiniso'ga, ijtimoiy aloqalarni nio'oyatda kamaytiriso' vositasida axlokiy poklikni saqlab qoliso'ga co'aqirgan.

¹ Sartr Jan Pol. Ekzistensializm to'o'risida // Jao'on adabiyoti jurnali. 1995. NQ5.

natijasida sayqal topgan ma'naviy-axloqiy qadriyatlar misli ko'rilmagan darajada e'tiborsizlikka ma'kum etilganini, muo'abbat, ezgulik, go'zallik deb atalgan buyuk tuyo'ular ma'lum ma'noda ermakka aylanib qolganini, ularga to'laqonli jiddiy munosabat bo'lmayotganini e'tibordan soqit qilmaslik zarur. Bunday o'olat ma'naviy inqiroz degani. Ana so'u ma'naviy inqirozlar tufayli inson bir-biridan begonalaso'di. Fromm esa bularni tao'lil qilib, o'z oldiga «Inson kelajakdan nimani kutiso'i mumkin? Uruso'ga va robotga qarama-qarso'i qo'ysa bo'ladigan qanday muqobil narsa bor?» degan savolni o'rtagataso'laydi. Bunga javoban: «U (inson-X.B) yangidan o'z-o'zini anglab olmoo'i, yangidan seviso'ga o'rganmoo'i, o'z faoliyatini mazmunga to'ldirib, aniqlaso'tirmoo'i talab qilinadi. U moddiyunlikka qaramlik co'egaralarini tark etib, so'unday bir darajaga ko'tarilmoo'i lozimki, bunda muo'abbat, o'aqiqat va adolat kabi ma'naviy qadriyatlar uning uco'un co'indan-da oliy ma'no kasb etadi. Ammo bizning o'ayotimizni xoo' moddiy bo'lsin, xoo' ma'naviy-faqat bitta tomoninigina o'zgartiriso'ga intiliso' muqarrar tarzda muvaffaqiyatsizlikka uco'raydi. Daro'aqiqat, faqat bir soo'adagina taraqqiyot yuz bersa, bu boso'qa soo'alardagi taraqqiyotni xarob etadi., sotsializm esa faqat iqtisodiy rivojlaniso' to'o'risidagina o'ylagani uco'un stalinizmni maydonga keltirdi*¹.

Ko'rinib turibdiki, texnologiyalarning markazi o'isoblan-gan, faqat ko'zga ko'rinib turgan, aql va idrokka asoslangan borliqigina tan olgan □arbning ikki mutafakkiri o'am inson xulqiy go'zalligini takomillaso'tiriso'da ko'o'na So'arqning allaqaco'on tajribasidan o'tgan axloqiy muo'it muammosiga e'tiborni qaratmoqda. So'u bois ular insoning tubanlaso'uvidan qutiliso' yo'lini axloqiy muo'it — etikosferani yaratiso'dan iborat, deb bildilar.

O'o'so', turli davlatlar, turli siyosiy kuco'larning bir-biriga zid bo'lgan manfaatlari o'zaro to'qnaso' kelayotgan bugungi murakkab jarayonda bu kabi muammolarni qanday o'al qiliso' mumkin?

Biz, insoniy go'zallikni takomillaso'tiriso' yo'lida quyidagi tavsiyalarni maqsadga muvofiq, deb bilamiz;

Birinco'idan, inson go'zalligining ma'naviy va jismoniy tomonlarini uyo'unlaso'tiriso'ga eriso'iso'.

¹ Fromm Erix. Insonning o'ozirgi o'olati. // Jao'on adabiyoti jurnali. 2000. Ws 1.-109 b.

Bunda o'ar ikki tomonning eng ilo'or qadriyatlariga e'tibor qara-tilib, ular turli xil tadbirlar orqali insonning turmush tarziga sing-diriladi.

Ikkinco'idan, tarbiyaning axloqiy, pedagogik, o'ququiy, siyo-siy, iqtisodiy so'akilarini tarbiyaning oliy so'akli bo'lgan estetik tar-biya bilan o'amoo'ang tarzda olib boriso'.

Estetik tarbiya yoo'ud tuyo'ular tarbiyasi so'u ma'noda tarbiya-ning eng oliy ko'riniso'iki, inson tuo'ilganidan boso'lab, umrining so'nggi pallasigaco'a unga eo'tiyoy sezib yaso'aydi. Co'uniki estetik tarbiya o'zining keng qamrovliligi bilan inson o'ayotiga san'at, adabiyot, matbuot, reklama, meo'nat vositalari orqali ta'sir ko'rsatadi. Mazkur ta'sirning to'o'ri yo'naltiriliso'i o'z navbatida insonni;

- tuo'ilib o'sgan ona zaminini seviso'ga, uning qismatini o'z qismati deb biliso'i, unga sidqidildan xizmat qiliso'ga;

- mustaqil o'zbekistonning kelajagi buyuk ekanligiga va o'zbek nomini yanada keng tarannum etiso'ga;

- taraqqiyotning umumbaso'ariy qonuniyatlari va ularning ijobiy natijalarini o'zlaso'tiriso'ga;

- jismonan va ruo'an soo'lom bo'liso' barobarida ilm-ma'rifatga, o'unar va san'atga meo'r qo'yiso'ga;

- zamonaviy dunyoqaraso', milliy va umuminsoniy qadriyatlarga voris bo'lgan tafakkuri ozod insonlar bo'liso'ga undaydi.

Uco'inco'idan, insonlarning estetik tafakkurini tubdan o'zgar-tiriso', ijodiy fikrlaso'ni so'akllantiriso', bunyodkorlikka intiliso' tuy-o'ularini o'stiriso' lozim.

To'rtinco'idan, o'ar bir insonda tinco'lik, osoyiso'talik, ogoo'lik tuyo'ularini o'ayotiy zaruriyatga aylantiriso', jamiyat rivoji uco'un mas'ullik o'issini uyo'otiso' zarur.

Bularning barco'asi jamiyat o'ayotida, inson faoliyatida «yo o'ayot yo mamot» o'isoblangan tarbiya masalasi bilan boo'liq tarzda amal-ga oso'adi.

Bugungi kunda ma'naviy va jismoniy barkamol avlodni voyaga yetkaziso' masalasi umummilliy, umuradavlat miqyosidagi vazifaga aylangan. Co'uniki butun dunyoda globallaso'uv jarayoni ketayot-gan o'ozirgi davrda turli xil mafkuraviy kuco'larning ta'siriga beriliso', bu kuco'larningo'arazli, o'ayriinsoniy maqsadlarni amalga oso'iriso' jarayonida biUb-bilmay iso'tirok etiso' o'olatlari tez-tez uco'rab turibdi.

Endilikda mazkur bo'so'liqni to'ldiriso', xalqni turli xil tajovuz-lardan o'imoya qiliso' zaruriy o'olga aylandi. Yoso' avlodni ana so'un-day tajovuzlardan o'imoya qiliso' uco'un xalqimizning azaliy an-analariga, dunyoqaraso'i va tafakkuriga asoslaniso' o'amda umumin-soniy va zamonaviy yutuqlarga tayaniso' zarur.

Xulosa qilib so'uni aytiso'imiz mumkinki, go'zallik ma'naviy qadriyatlar tizimida muo'im ao'amiyat kasb etadigan va jamiyat o'ayoti uco'un zarur bo'lgan dolzarb muammo sanaladi. So'uni inobatga olgan o'olda, ma'naviy qadriyatlar tizimida go'zallikning o'rnini-xalqimizning azaliy an-analariga, udumlariga, ruo'iyatiga asoslanib kelajakka iso'onco' va ma'rifat tuyo'ularini ongimizga singdiriso' bilan belgilaso'ni maqsadga muvofiq, deb o'isoblaymiz. Zero, qadriyatlarsiz inson, jamiyat, tuzum bo'lmaganidek, ular go'zalliksiz o'am yaso'ay olmaydi. Qadriyatlarining go'zalligi inson barkamolligiga, jamiyat ravnaqiga, tuzumning insonparvarligiga xizmat qiladi. Aksinco'a, moo'iyatan go'zallikka xizmat qilmaydigan qadriyatlar ustuvor bo'lgan jamiyat, inson, tuzum asta-sekin inqirozga yuz tutadi. Zo-tan, I.A.Karimov ta'kidlaganlaridek, «Biz barpo etayotgan yangi jamiyat yuksak ma'naviyat va axloqiy qadriyatlarga tayanadi va ularni rivojlantiriso'ga katta e'tibor qaratadi. Bu jarayon milfiy istiqlol o'oyasi va mafkurasiga, yoso' avlodni vatanparvarlik ruo'ida tarbiyalaso'ga asoslanadi. Jamiyatni ma'naviy yangliso'dan ko'zlangan boso' maqsad - yurt tinco'ligi, Vatan ravnaqi, xalq erkiniigiga va farovonligiga eriso'iso', komil insonni tarbiyalaso', ijtimoiy o'amkorlik va millatlararo totuvlik, diniy bao'rikenglik kabi ko'p-ko'p masalalardan iborat*¹.

4.2. So'axs kamolotida qalb go'zalligi va taso'qi co'iroy uyo'unligi

XX asr bo'sao'asiga kelib, dunyoning siyosiy manzarasi tubdan o'zgardi. Baso'ariyat XX asr oxirida, qator muammolarga duco' keldi: o'zaro nizolar, ma'naviy qaso'so'oqlik, narkobiznes, terrorizm, ekologik bo'o'ronlar so'ular jumlasidandir. So'uning bilan birga, ki-so'ilik jamiyati insonda oliyjanob fazilatlarni so'akllantirdi, rivojlan-tirdi, ayni paytda o'ayriinsoniylikning turli xil ko'riniso'larini o'am o'z

¹ Karimov I. Doniso'mand xalqimizning mustao'kam irodasiga iso'o-laman.-T.: o'zbekiston. 2000. 10-bet.

boso'idan o'tkazdi. Afsuslar bo'lsinki, insoniyatning butun tarixi davomida bunday illatlar unga o'amroo'ok qio'b keldi va keo'noqda. Bugungi kunda inson ongi va qalbi uco'un kuraso' keskin tus olayotgano'o'iga e'tibor qaratgan o'olda aytiso'miz mumkinki, insoniy go'zalo'kka do-ir estetik ideallarni yaratiso' masalasi o'ayotiy zaruriyatga aylandi.

Endilikda dunyo afkor ommasi inson go'zalligini mukam-mallaso'tiriso'da o'ziga xos yo'ldan bormoqda. So'ulardan eng muo'imi insoniy go'zailik masalasidir.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, inson va go'zallik masalasi azaldan jamiyatning diqqat markazida turgan masalalardan o'isoblanadi. Bu borada ilmiy manbalarda talaygina muloo'azalar bildirilgan. Ayrimlar inson go'zalligini belgilaso'da uning taso'qi qiyofasiga qarab bao'o be-riso' kerakligini uqtirsalar, ikkinco'i qaraso' tarafdorlari-inson go'-zalligi uning axloqiy fazilatlarini bilan belgilanadi, degan o'oyani ilgari suradilar. So'ulardan ikkinco'i o'oya tarafdorlari ko'pco'ilikni taso'kil qiladi. Biz esa mazkur ikki qaraso'ni inkor etmagan o'olda, uco'inc'o'i qaraso'ni maqsadga muvofiq deb bilamiz. Ya'ni, inson kamolotida go'zallik zoo'iriy yoki botiniy tomonlardan birining ustuvorligi bilan emas, balki ikkala tomonning uyo'unligiga asoslanadi; birini ikkinco'isidan ajratiso' inson go'zalligi o'aqida to'laqonli tasawurni bermaydi. Zotan, axloqiy fazilatlar insonning botiniy go'zalligini mustao'kamlasa, zoo'iriy (taso'qi) ko'riniso' o'am insonga ijobiy tuyo'ular bao'so' etadi.

Aksariyat o'ollarda insonning taso'qi go'zalligiga nisbatan yuzaki munosabat bildiriladi; taso'qi go'zallik so'axsning co'inakam «Men»ini namoyon qiliso'iga to'sqinlik qiluvco'i, o'tkinco'i o'odisa sifatida qaraladi. Jumladan, qadimgi o'ind o'ikmatnomasi «Kalila va Dimna»da yoso'larning go'zalligi dunyoda o'tkinco'i bo'lgan narsalar sirasiga kiritilsa, XX asr turk mutasawif allomasi Muo'ammad Zoo'id Qutqu esa «Tasawuf axloqi» nomli asarida «So'ubo'asizki, ko'ngil go'zalli-gi, vujud go'zalligidan bao'oyat a'lo va afzaldir.» -deb uqtiradi¹. Ko'r-kam xulqning go'zal yuz fazilatiga nisbatan ustuvorligini mazkur fikrlar orqali bilib oliso' qiyin emas.

Ammo bu fikrlar bir oz bao'sli. Co'unki insonning taso'qi go'zalligi muayyan o'olatlarda so'axsning o'zigagina emas, balki boso'qalarning

¹ Qutqu Muo'ammad Zoo'id. Tasavvufi ao'lak. Kirilay-Ankara. SEO'A-1982. 154 b.

faoliyatiga o'am ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu borada buyuk doniso'mand □iyosiddin Abulfato' Umar Xayyomning «Navro'znoma» asarida bayon etiigan mana bu fikrlar diqqatga sazovordir: «Go'zallik barco'a tilJarda vasf etiladi va o'ar qanday aqlga xuso' keladi. Dunyoda yaxso'i narsalar ko'p, ularni ko'rib bao'ramand bo'liso' odamlarni so'od etadi va tabiatlarini pokiza qiladi, ammo o'eco' narsa go'zal yuz o'rnini bosa olmaydi, co'unki go'zal yuz so'unday quvonco' bao'so' etadiki, boso'qa o'eco' qanday quvonco' unga teng kelolmaydi. Aytadilarki, go'zal yuz dunyoga saodat sababco'isidir. Agar go'zal yuz yana yaxso'i xuJq bilan uyo'unlaso'sa, baxt-saodatning eng yuqori darajasi bo'ladi. Agar odam o'am taso'qi ko'riniso'dan, o'am tabiati bilan yaxso'i bo'l-sa, Xudo va odamlar uco'un sevimplidir. Go'zaJ yuz to'rt faziJatga egadir. Ulardan biri so'uki, go'zal yuz uni ko'rgan odamning so'u kunini xayrii etadi, ikkinco'isi, o'ayotdan bao'ramand boiiso'onJa-rini so'irin qiladi, uco'inc'o'isi, u odamni oco'iq ko'ngilli va oliyjanob etadi, to'rtinco'isi, boylikni ko'paytiradi va yuqori mansab ato qiladi»¹. Allomaning mazkur fikri insonning zoo'iriy go'zalligiga doir mav-jud munozaralarga oydinlik kiritadi.

So'uningdek, taso'qijamol va ico'kijamolninguyo'unligi natijasida yuzaga keladigan ijobiy o'oJatni aJJoma A.Fitrat «OiJa» risolasida sodda qilib quyidagico'a ifodalagan edi: «...Yuqorida zikr etilgan go'zallik (jamol) o'aqidagi so'zlarimiz zoo'iriy (taso'qi) jamoldir. Agarda u botiniy (ico'ki) jamol bilan, ya'ni yaxso'i xulq biJan bogiiq boimasa, bir tiyinga qimmat. Kimki o'z ixtiyori tizginini o'ayvoniy so'ao'vat qoiiga bermagan ekan, doimo ico'ki jamolini taso'qi go'zalligi bilan, ya'ni o'usni ao'loqini qora ko'ziar va kamon qoso'lar bilan ziynatlaydi»².

Bir so'z bilan aytganda, tasliqi go'zaJlik inson go'zalligining rnukammallaso'uvida o'ziga xos ao'amiyatga ega. Biroq xunuklikning so'unday unsurlari mavjudki (fikrimiz xunuk yuzga daxldor emas-X.B.), ular bevosita go'zal yuz fazilatlarining takomillaso'uviga sal-oiy ta'sir ko'rsatadi. Mazkur unsurlarni yuzaga keliso'iga taso'qi ta'sirdan ko'ra, ko'proq so'axsning o'zi sababco'i bo'lib qoladi: baco'kanaiik, kaltabinlik, qo'rslik, o'usni suiste'mol qiliso', manmanlik, riyokorlik kabilar insonning taso'qi go'zalligiga rao'na soluvco'i xunuklik unsuriari sanaladi.

¹ UmarXayyom. Navro'znoma. T.: Meo'nat. 1990. 54 b. ² Fitrat Abdurauf. Oila yoki oilani boso'qariso' tartiblari.-T.: Ma'naviyat. ¹998.24b.

Mazkur fikrlardan kelib co'iqqan o'olda, aytiso'imiz mumkinki, so'z, fikr, niyat, amal insonning axloqiy-estetik faoliyatida o'amda xulqiy go'zallikka eriso'iso' yo'lidagi maqsad va intiliso'lariga asos bo'ladigan, insonni to'o'ri faoliyatga undaydigan ma'naviy omillardir.

Bugungi kunda erkin fuqaro ma'naviyatini, ozod so'axsni so'akllantiriso' masalasi oldimizda turgan muo'im vazifaga aylandi. So'uning barobarida inson barkamolligi degan tuso'unco'a o'am yangico'a ma'no kasb etmoqda. So'u bois milliy istiqlol mafkurasida komil inson o'oyasi muo'im o'oyalardan biri sifatida e'tirof yetilganligi bejiz emas. Co'unki "Komil inson o'oyasi nafaqat aloo'ida so'axslarni, balki butun-butun xalqlarni yuksak taraqqiyot sari etaklagan, ularni ma'naviy va ma'rifiy soo'asida tengsiz yutuqqa ilo'omlantirgan"¹.

Umuman olganda, yaxso'i so'z, so'irin kalom, co'iroyli muomala inson go'zalligining sifatlaridan o'isoblanadi. Aksinco'a, tili yomon odam xalq ko'nglini jaroo'atlaydi, o'z boso'iga o'am ofat keltiradi. So'zda o'ar qanday yaxso'ilikning imkoni bor, so'uning uco'un o'am aytadilarki: «nafasning joni bor». o'zi xunuk, gapi bema'ni, ovozi yoqimsiz odamdan yaxso'ilikni umid qiliso' befoydadir. Bu xususda Mavloni Avloniy deydilar:

«Go'zallik yuzda ermas, ey birodar, So 'zi so'irin kiso'i o'ar kimga yoqar. So 'zing oz bo 'Isinu ma 'noli bo 'Isun, Eso 'itganlar quloo 'i durga to 'lsun. So 'zing bo 'lsa kumuso ', jim turmak oltin, Misi co'iqqay, so 'zing ko 'p bo 'Isa, bir kun. Ko 'paygan so 'zni bo 'lo'ay to 'o'risi oz, So 'akarning ko 'pidan ozi bo 'lur soz.

Zeroki, insonning izzati, dunyoning lazzati yaxso'i so'zlarni eso'itub va ko'rub o'issa oo'nak, yomon va zararliklarini o'qub, bilub, o'zini tiymak, qo'ldan kelganco'a xalq va millat foydasiga tirtiso'mak va bu fano dunyodan yaxso'ilik otini olib ketmaddur»².

Taniso'lar sonini ko'paytiriso' va so'axslararo muvoffaqiyatli aloqa o'rnatiso' san'atini egallaso' uco'un bosiladigan birinco'i qadam bu

¹ Iqtibos: Milliy istiqlol o'oyasi: asosiy tuso'unco'a va tamoyiUar. T.: Yaiigi asr avlodi. 2001.

² Avloniy Abdulla. Tanlangan asarlar. 2 jildlik. 2-jild. T.: Ma'naviyat-1998. 304 b. 61 b.

insonning borli'gi va uning o'ziga bo'lgan qiziqishini namoyon qiladi. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, uning o'ziga bo'lgan e'tibori boshqalarga e'tiboridan ming marta ustun turadi. Insonlar avval o'z-jari uchu'ni o'z-amxori qilishadi» degan o'ziga alifbosi sizning boshqa odamlar bilan munosabatingiz asosini tashkil etadi. So'zdek, u sizga boshqa bilan muomala qilish uchun kuchi va qobiliyat beradi.

Zardushtiylilik falsafasida ta'kidlanishiga, inson iymon-e'tiqodining uchta yirik tayanchi bo'ladi: fikrlar sofliigi, so'zdek sobitlik o'zida faoliyatning insonparvarliigi.

Zardushtiylilik qoidalariga ko'ra insonning barkamolligini belgilashda uning nafaqat tashqi qiyofasi, balki ma'naviy dunyoqarashi o'ziga o'z qiyofasi bo'ladi. So'zdek uchun o'ziga Axura Mazda tanalarigizga nisbatan qalbingiz o'ziga ko'proq qayoturing deydi. Odamlar faqat jamiyatda inson bo'lib so'zlanganilar, axloqiy mavjudot bo'lib tarkib topadilar. Muomala madaniyatini o'ziga jamiyatda inson so'zlanganiradi. Demak, u axloqning tarkibiy qismi o'zlanganadi.

Insonning insoniyatini ifodalovchi fazilatlar, xislatlar, ayniqsa, inson ma'naviy qiyofasini ifodalovchi asosiy mezonlarni aniqlash o'ziga o'ziga asr musulmon falsafasining o'ziga xos xususiyatlaridan biri edi. Odobli-axloqli insonning ma'naviy madaniyati o'ziga ajoyib fikr-mulohazalarni o'ziga asr So'zlangan buyuk inson uchun olimlari Mao'ud az-Zamaxshariy, Yusuf Xos O'zbek, A'zam Yugnakiy, Pahlavon Mao'ud qarashlarida yaqqol ko'rish mumkin.

Inson ma'naviy madaniyatining asosiy mezon — axloqiy yetuklik o'zlanganadi. Axloqiy yetuklik esa, o'ziga — o'zlanganlik, insoflik, vijdoniylik, saxovatpesonalik, so'zlanganlik, me'oribonlik singari axloqiy fazilatlarini mujasam etadi. So'zdek ekan, muomala madaniyatining asosiy mezonini yaxshi xulq va go'zal fazilat uyo'zlanganligi tashkil etadi.

So'zdek qayd etish lozimki, insonni o'ziga farq qiladigan eng muhim xususiyatlaridan biri, uning o'ziga yashashi, turmush uchun zarar bo'lgan moddiy va ma'naviy boyliklarni o'ziga co'zlangan walakasiga ega ekanligidir. Bu malaka insonning insonlararo muomala madaniyatida yaqqol ko'ziga tashlanganadi.

Xulqiy go'zlanganlikning estetik-axloqiy muomaliyatiga ikki xil nuqtai nazardan yondashish mumkin. 1. Mavjudligi muayyan o'ziga va tashqi asoslariga, vositalarga bo'zlanganlik bo'zlanganlik. Bu ko'proq

insonning taso'qi qiyofasiga daxldor xususiyat; insonning co'inakam go'zal co'eo'rasi o'ar qanday soxta bejamalikdan, «yasama go'zallikdan» ustun turadi. 2. Muayyan ijobiy faoliyatlar, xatti-o'arakatlar, amallar, botiniy tuyo'ular orqali paydo bo'ladigan go'zallik. U ezgulik vositasida xulqiy go'zallikni takomillaso'tiradi.

So'u o'rinda e'tiborni adabiyotso'unos olim Abdulla Uluo'ovning «Dunyoni ezgulik qutqaradi» nomli maqolasida («Jao'on adabiyoti» jurnali. 2000 yil yanvar soni-X.B.) ilgari surilgan fikr-muloo'azalarga qaratmoqco'imiz. Muallif o'z maqolasida uluo' rus adibi Fyodor Dostoevskiy (1821-1881)ning «Telba» romanidagi knyaz Miso'kin tilidan «Go'zallik dunyoni qutqaradi» degan fikrining moo'iyatini tao'lil qiladi. Qisqasi, maqolada muallif dunyoni faqat go'zallik orqali qutqarib bo'lmasligini, dunyoning taqdiri go'zallikka emas, balki insonning qalbiga boo'liq ekanligini o'zining muloo'azalari orqali isbotlaso'ga o'arakat qilgan. Maqolada tabiatning ko'rkam ko'riniso'lari, odamlarning co'iroyli yuz-ko'zlari, libosu uy-joylari zaminning qismat taqdiriga ta'sir qila oladimi? Ular fisqu fasod, o'asad, io'vo girdobida qolgan dunyoni bu co'oo'dan qutqara oladimi? Turli-tuman gullar, so'o'x-so'o'x sayraydigan quso'lar qaboo'atni qaytara oladimi? Yoki «gulco'eo'ra» qiyofalar so'unday qudratga egami?-degan savollarni qo'yib muallif ularga qaf iy «yo'q» deb javob qaytaradi. Muallif, «Co'aman-co'aman gullar yoki osmono'par too'lar o'zico'a tubanlik botqoo'iga botgan dunyo taqdirini o'zgartirmaydi. Bu co'oo'dan dunyoni faqat pokiza qalb qutqara oladi. Negaki, u qalbdan co'iqqan riyo tufayli qaboo'atga ko'milgan*¹.

Mazkur fikrlar o'oyatda o'rinli va asoslidir. Co'uniki inson kamolotida go'zallikning faqatgina bir tomonigagina e'tibor beriso' unco'alik o'am to'o'ri bo'lavermaydi. Ammo maqolada ko'tarilgan masalaning ayrim jio'atlarini to'ldiriso'ni o'rinli, deb bilamiz. Biz-ningco'a, dunyoni qutqariso'da go'zallik va ezgulik bab-barobar xizmat qiladi, deyiso' to'o'ri bo'lardi. Co'uniki;

Birinco'idan - go'zallik ezgulikka nisbatan keng qamrovli tu-so'unco'a bo'lib, u tabiatda, jamiyatda va insoniy munosabatlarda namoyon bo'ladi. Ezgulik esa faqat insoniy munosabatlar orqali yuzaga keladi.

¹ Uluo'ov A. Dunvoni ezgulik qutqaradi. // Jao'on adabiyoti. 2000. № 3. 74 b.

Ikkimco'idan - go'zallik moo'iyatan insonning o'am taso'qi, o'am ico'ki sifatlariga daxldor. EzguJik esa insonning faqat botiniy ko'riniso'inigina aks ettiradi.

Uco'inco'idan - go'zallik biror-bir o'arakatsiz yoo'ud aksinco'a, muayyan xatti-o'arakat, faoliyat natijasida yuzaga keladi. O'arakatsiz go'zallik ko'proqtabiatdagi go'zallikka daxldor bo'lsa, o'arakat orqali namoyon bo'ladigan go'zallik esa insonga xosdir. Too'lar, co'amanzorlar, boo'u roo'lar turo'un, biror-bir o'arakatsiz o'am go'zaliikni tarannum etiso'i mumkin. Bunday go'zalliklar, odatda, kiso'inmg ko'zini quvontiradi, tuyo'ulariga taskin beradi. So'u bois maqolada ta'kidlanganidek, go'zallikni faqat ko'zga ko'rinuvco'i narsalar sifatida talqin qiliso' maqsadga muvofiq emas. Inson o'z go'zalligini faqat ezgulikka yo'o'rilgan xatti-o'arakatlar orqaligina namoyon ettira oladi. Zero, ezgulik qiliso' faqat insonning zimmasida. Bunday mas'uliyat insondan boso'qa biror-bir mavjudotga yuklangan emas, bu vazifani faqat va faqat inson bajara oladi. So'undan kelib co'iqadigan bo'lsak, ezgulik bu - axloqning ijtimoiylik xususiyatiga ega boigan, faqat ijobiy ma'no kasb etadigan o'z~o'zico'a, turo'un tarzda vujudga kelmaydigan, aksinco'a, insonning ijobiy xatti-o'arakatlari, faoliyatlari natijasida ro'yobga co'iqadigan o'odisadir. Ana so'u o'odisani ro'yobga co'iqaruvco'isi o'am ezgulik soo'ibi bo'igan inson o'isoblanadi. Bu borada, Yusuf Xos O'ojibning «Qutado'u bilig» kitobida ezgu inson o'aqida Elig tilidan quyidagi fikrlar bayon etilgan: «Oyto'ldi: Ezgu o'zi kim? U qanday odam bo'ladi? Ezguning fei atvori qanaqa boiadi?

Elig aytdi: Ezguning barco'a qilmiso'i va yo'riqlari xalqqa foyda va manfaat beradigan bo'ladi. Barco'aga birdek yaxso'ilik qiladi, lekin evaziga ulardan mukofot minnatini qilmaydi. Ezgu o'z manfaatini ko'zlamaydi, boso'qalarning keltirgan foydasidan o'ziga manfaat tilamaydi»¹.

Bundan taso'qari, ezgulikning yaxso'ilikdan farqi pirovardida biror-bir so'axsga yoki ijtimoiy taraqqiyotga salbiy ta'sir ko'rsatmasligi bilan belgilanadi. Yaxso'ilik esa bir paytning o'zida o'am xursandco'ilik, o'am noxuso'lik keltiriso'i mumkin; bir insonga qilingan yaxso'ilik o'zga bir odam uco'un yomonlikka aylangan o'oliar ko'p bo'lgan.

¹ Yusuf Xos O'ojib. Qutado'u bilig. T.: Fan, 1972. 70 b.

To'ori, co'iroyli co'eo'ralar, xuso'manzara boo'lar, ko'rkam maskanlar tabiat falokatlariga qarso'ilikko'rsatolmasligi mumkin. Biroq ular insonda qaboo'at, razillik, tubanlikning yuzaga keliso'iga izn bemiaydi. Toki, inson go'zallikka manfaatparastlik, xirsni qondiruvco'i vosita sifatida qaramasagina bunday salbiy o'odisalar o'eco' qaco'on yuzaga kelmaydi. Biz go'zallikni ezgulik bilan aynanlaso'uvi mana so'unday o'olatlar orqali yuz beradi, deb o'isoblaymiz. Go'zallikni ezgulikdan ajratib qo'yiso', ayniqsa, insoniy munosabatlarda go'zallik masalasiga e'tiborsiz bo'liso' uning moo'iyatini bir tomonlama talqin qiliso' ijobiy natija bermaydi.

Ezgulik va go'zallik o'amoo'ang tuso'unco'alar ekanligiga doir qaraso'lar o'arb faylasuflarining o'am diqqat markazida bo'lgan. Jumladan, ingliz nafosatso'unosi L.N.Skranton o'zining «Qadimgi san'atlarning estetik jio'atlari» nomli kitobida go'zallikni mifologik tafakkur bilan boo'liq tarzda tadqiq qildi. Uning fikriga ko'ra, go'zallik ezgulikdan ajralmaydigan voqelik, inson kamolotida o'ar ikkalasi bir-biri bilan boo'liq tarzda rivojlanadigan tuso'unco'alardir¹.

Ezgu o'y, ezgu niyat, ezgu so'z, ezgu amal singari o'odisalar insonni kamolotga yetiso'uvi borasidagi muo'im omillardir. Ularning inson xulqini go'zallaso'tiriso'dagi ao'amiyati katta.

Ezgulikning go'zallik bilan qiyosiy tao'lili borasida ilmiy manbalarda ko'plab fikrlar uco'raydi. Jumladan, «Avesto»da insoniy go'zallikning uco' muo'im asosi - ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amal to'o'risida ga-piriladi. Zarduso'tiylik ta'limotining axloqiy-estetik moo'iyatini taso'-kil etuvco'i mazkur uco' asos ayni paytda inson xulqiy go'zalligi-ning moo'iyati o'amdir.

So'uningdek, xulqiy go'zallik moo'iyatida inson xatti-o'arakatining sababi bo'lgan niyatning ao'amiyati katta. Niyat bu - insonni fao-liyatga, o'arakatga undovco'i, biroq o'aciqatga aylanmagan va ayla-niso' eo'timoli bo'lgan axloqiy-estetik keco'inma. Aytiso' lozimki, ni-yat insonning qalbida paydo bo'lib, asta-sekin o'arakat orqali real-likka aylanadi. Niyatning reallikka aylaniso'i uco'un insonda awalo, istak, xoo'iso', maqsad bo'liso'i so'art. Co'uniki kiso'i o'ylagan o'ar bir niyatiga eriso'iso'i uco'un o'z oldiga maqsad qo'yadi. So'uningdek, niyat individuallik xususiyatiga ega. So'u jio'atdan qaraganda, niyat ijobiy

¹ Qarang.: Scranton R. L. Aesthetic Aspects of Ancient Art.-Co'icaqo and London, 1994. 14 b.

va salbiy ma'noga ega bo'ladi. Ijobiylik kasb etuvco'i niyatning asosida go'zallikka muo'abbat, ezgulikka e'tiqod yotadi. Aksinco'a, salbiy ma'nodagi niyat moo'iyatan yovuzlikka daxldordir. So'u bois inson-ning oriyatli, nomusli ekani uning qiigan qilmiso'lari bilangina emas, balki ko'nglidagi niyati qandayligiga qarab o'am belgilanadi. Zotan, niyati buzuq kimsalarning qilgan iso'lari yaxso'ilik bo'lib ko'rinsa-da, moo'iyatan yovuzlikka yo'naltirilgan.

Mazkur fikrlardan kelib co'iqqan o'olda, aytiso'imiz mumkinki, so'z, flkr, niyat, amal insonning axloqiy-estetik faoo'yatida o'amda xulqiy go'zallikka eriso'iso' yo'lidagi maqsad va intiliso'lariga asos bo'ladigan, insomii to'o'ri faoliyatga undaydigan ma'naviy omillardir.

So'uningdek, mazkur omillar xususiyluk tabiatiga ega bo'lib, ularning o'ar biri aloo'ida o'olatlarda xulq go'zalligining u yoki bu tomonlarini aks ettiradi. Biroq insonning axloqiy-estetik muno-sabatlarida bular faqat bir-biri bilan co'ambarco'as boo'langandagina co'inakam go'zallikka aylanadi. Mazkur jarayonni oqilona boso'qariliso'i esa kiso'ining iymoniga boo'liq.

Iymonga falsafy-axloqiy tuso'unco'a sifatida munosabat bildirib, akademik E. Yusupov, «Iymon so'axsning o'z e'tiqodiga tayangan o'olda boso'qalarning niyati, qilmiso'-qidirmiso'iga, o'zining iso'lariga, xatolariga munosabat bildiriso'idir. Iymon o'ayotda to'o'ri yo'l topiso'ning mezoni o'isoblanadi... Iymon e'tiqod asosida barqarorlaso'ib borgaco', insonning jamiyatdagi mavqeini, maqsad va intiliso'larining yo'naliso'larini belgilab beruvco'i asosiy ma'naviy omilga aylanadi*¹.

Ta'kidlaso' lozimki, iymonning xoo' diniy, xoo' dunyoviy talqini bo'lsin, ular moo'iyatan insonda ijobiy fazilatlarni so'akllantiriso'ga qaratilgan. Zotan, so'z, fikr, niyat va qilingan co'iroyli amallarni o'ar ikki talqindagi iymon inkor etmaydi. Aksinco'a, iymon kiso'ilarning bir-biri bilan co'iroyli so'zlar orqali muomala qiliso'ga, co'iroyli fikrlar bilan maqsadga intiliso'ga, co'iroyli niyat asosida yaso'aso'ga va ularni go'zal amal orqali mujassam qiliso'ga undaydi. Bordi-yu inson co'iroyli so'zlasa-yu, iymoni bo'lmasa, illat so'uki bu yolo'onco'ilikka olib keladi; co'iroyli fikrlarga ega bo'lsa-yu, iymonsiz bo'lsa, illat so'undaki, bu ikkiyuzlamaco'ilikka olib keladi; co'iroyli niyatlar qilsa-yu, iymon bo'lmasa, illat so'undaki, bu boqimandalikka, dangasalikka olib keladi va o'okazo.

¹ Yusupov Erkin. Inson kamolotining ma'naviy asoslari.-T.: Universitet, 1998. 51 b.

Maiumki, o'ar qanday jamiyat, davlat poydevorining mustao'-kamligi ma'naviy va moddiy asoslarga boo'liq. Biroq davlatning kuco'i, qudrati va o'atto, iqtisodiy saloo'iyatini ma'naviy barkamol boigan kiso'ilar belgilaydi. So'uning uco'un soo'lom jamiyat deganda, awalo, fuqarolarning aql-idrokli, dunyoqaraso'i keng, axloqiy jio'atdan etukligi nazarda tutiladi. litimoiy o'ayot bilan ongli tarzda o'amnafas boigan kiso'ilar kundalik eo'tiyojlarini qondiriso' maqsadida - moddiy ne'matlarga, keco'a, bugun va ertaning ma'naviy qadriyatleri to'o'risida o'ylaganda esa - ma'naviy ne'matlarga eiibor qaratadilar.

So'uni aloo'ida ta'kidlaso' lozimki, inson paydo boigandan buyon unga doimo ikki eo'tiyoj o'amroo'lik qilib kelgan: biri - moddiy, ikkinco'isi - ma'naviy. Agar moddiy eo'tiyoj inson paydo boigandan keyingi davrlarda birlamco'i ao'amiyat kasb etgan bo'lsa, so'unday davrlar o'am boidiki, moddiyunlikka qaramlikdan ko'ra ko'proq ma'naviy qadriyatlar oliy maqomda e'tirof etildi. Bugungi kunga kelib, o'ayotni faqat bir tomoninigina o'zgartiriso'ga intiliso', e'tiborni faqat bir soo'aga qaratiso' bilan ko'zlangan maqsadga eriso'ib bo'lmasligi ayon bo'lmoqda. Inson kamolotida xulqiy go'zallikning estetik va ao'loqiy moo'iyatini o'am so'unga qiyoslaso' mumkin. Zotan, insonning faqat ma'naviy go'zalligiga eiibor beriso', uning jismoniy go'zalligiga putur etkazadi. Ayni paytda, ma'naviy go'zallik o'isobiga jismoniy go'zallikni uluo'laso' insoniyatni muqarrar tanazzulga olib keladi. Biz o'ozirda insonning ma'naviy va jismoniy go'zalligini uyo'un-laso'tiriso' masalalari dolzarb boigan davrda yaso'ayotganligimizni unutmasligimiz kerak. Ana so'uni teran o'is qilganimizdagina ko'zla-gan maqsadlarimizga etiso'iso'imiz mumkin bo'ladi.

O'ayot jadal rivojlanmoqda. O'ayot sur'atining juda tez o'sib bo-riso'i — yangiliklar, kaso'fiyotlarning ko'payiso'iga olib kelmoqda.

Tarixiy tajriba yana so'uni ko'rsatadiki, asrlar, mingyilliklar almaso'iso' davrida odamlarga o'tmiso', o'ozirgi kun va kelajak o'aqida o'ylaso' uco'un imkoniyat yaratilar ekan. Biz o'am asr va mingyilliklar almaso'inayotgan o'ozirgi davrda o'tmiso'imizdan saboq olib, istiqbolimiz o'aqida qayo'uriso'imiz zarur.

Faylasuf olim LLQoraboev madaniyat kelajagi o'aqida ilmiy farazlarini o'rtaq taso'lar ekan, XXI asrda koinotni o'zlaso'tiriso', kosmik energiyadan foydalaniso', tabiatni qadrlaso', biosferani saqlaso', toza o'avo va ico'imlik suvi muammosi kabi o'odisalar inson o'ayoti bilan birga, uning madaniyatiga jiddiy ta'sir qiliso'ini uqtiradi-

«Jumladan, - deydi faylasuf,-fazoviy madaniyat, fazoviy kemalarda va yangi sayyoralarda insonning o'zini tutiso' odobi, kosmik energiyadan foydalaniso' madaniyati, asl tabiatni qadrlab, yangi tabiiy muo'it yaratiso' madaniyati, ona er, toza o'avo, ico'imlik suvini e'zozlaso' odatlari tiklanadi va uning yangi so'akllari paydo bo'ladi*¹.

Takrorlaso' uco'un savollar:

1. Axloqiylik va axloqsizlik o'olatlarini tao'lil qiling?
2. Inson botiniy go'zalligining mukammallaso'uvida muo'im ao'amiyatga ega bo'lgan tuso'unco'alarni ko'rsating?
3. Xulqning inson kamolotidagi o'rni nima bilan belgilanadi?
4. Barkamollik tuso'unco'asining zamonaviy talqinini izoo'lang?
5. Go'zallik va ezgulik tuso'unco'alari o'rtasidagi o'xso'aso' jio'at-lar nimada?
6. Xulqiy go'zallikning axloqiy-estetik moo'iyatiga doir yondaso'uvni tao'lil qiling?
7. Inson taso'qi ko'riniso'ining so'axs kamolotidagi o'rni nima bilan belgilanadi?
8. Niyat va iymonning axloqiy faoliyatdagi ao'amiyati nimada?

Amaliy maso'o'ulot savollari:

1. Axloqiy fazilatlar va xulqiy go'zallik.
2. Insonning axloqiy xatti-o'arakati va axloqiyliigi.
3. So'axs kamolotining axloqiy moo'iyati.
4. Xulq va uning ko'riniso'lari.
5. "Barkamol inson" tuso'unco'asining moo'iyati.
6. Inson go'zalligi va estetik tarbiya vositalari.
7. Qalb go'zalligi va taso'qi co'iroy.
8. Xulqiy go'zallik omillari.

¹ Qoraboyev U. Madaniyat kelajagi yoo'ud XXI asr madaniyati o'aqida umiy farazlar. // Ijtimoiy flkr, inson o'uuqlari, 2002. JV2. 107 b.

5-BOB. MUOMALA MADANIYATINING MILLIY XUSUSIYATLARI

5.1. So'zlaso'uv madaniyatining milliy xususiyatlari

Ma'lumki, o'ar bir talafiuz qilinganjumlada talaffuz qiluvco'ining ruo'iy-aqliy olami aks etib turadi. Ya'ni, u so'zni qanday va qay tarzda qo'llay oliso'i bilan suo'batdoso'iga o'zi mansub bo'lgan ico'ki olam, uni qonun-qoidalar o'qidagi xabar mazmunini o'am, etkazadi. Awalo, so'zlovco'i ongida olam o'qidagi biror xabar, fakt mavjud bo'ladi. Qaerda tovuso' obrazi talaffuz qilingan ongdagi tuso'unco'a bilan uyo'unlaso'sa, o'so'a erda ko'ngildagidek muloqot yuzaga keladi. Aksinco'a, tovuso' obrazi tinglovco'i ongida biror tasawur-tuso'un-co'ani uyo'otmasa, bundan muvoffaqiyatsiz muloqot yuzaga keladi. So'u bois nutqiy muloqotda so'zlovco'i va tinglovco'i o'rtasidagi munosabat o'oyatda muo'im o'isoblanadi. Agar so'zlovco'ining o'am, tinglovco'ining o'am so'zi ko'co'a-jargon so'zlar bilan to'lib-toso'gan boisa, fikrini qiynalib, poyma-poy gapirsa, talaffuzi noto'o'ri bo'lsa, bu o'olatda eng mazmundor suo'bat o'am o'z moo'iyatini yo'qotadi.

So'zlaso'uv madaniyati o'ar bir til birligini so'aroitga qarab, yillar mobaynida qabul qilingan mo'yorlar asosida qo'llaso' san'ati o'isoblanadi. Masalan, so'raso'iso', salomlaso'iso' madaniyatini olaylik. So'raso'iso' barco'a xalqlarning muomala madaniyatidagi muo'im vosita bo'lib, u o'ar bir xalqning milliy xususiyatlaridan kelib co'iqqan o'olda o'ziga xos ko'riniso'ga ega. Ta'kidlaso' zarurki, so'raso'iso' bilan salomlaso'iso' aynan bir tuso'unco'alar emas. Salomlaso'iso' barco'a xalqlarda salomberiso' odobi qoidalariga asoslanadi, u faqatgina qoi berib ko'riso'iso'dan iborat emas. So'raso'iso' esa so'z, imo-iso'ora, mimika va xatti-o'arakat orqali o'am amalga oso'iriladigan jarayon bo'ib, u inson madaniyatining barco'a jio'atlarini qamrab oladi.

So'zlaso'uv madaniyatining o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etgan olim RXolmurodovabir qator qiziqarli maiumotlarni bayon etadi. Xususan, maso'o'ur so'z ustasi V.Dal o'zining «Rus xalqi maqollari» deb nomlangan kitobida qadimda rus xalqida qo'llanilgan salomlaso'iso'

uslublariga ko'plab misollar keltiradi. Masalan, qadimgi Rusiyada salomlaso'iso' paytida nafaqat qarindoso'iik aloqalari yoki jinsi, balki kunning qaysi vaqti, suo'batdoso'ning kasbi va suo'bat paytida so'zlaso'ayotganlar, nima bilan maso'o'ul ekanligi o'am nazarga olingan. Jumladan, o'alla yanco'uvco'ilar bilan salomlaso'ganda «Po stu na den, po to'syaco'e na nedelyu» («Kuniga yuzlab, o'aftasiga minglab») kabi so'zlar bilan murojaat qiliso'gan¹.

o'zbeklarda o'am nutqiy muomala madaniyatida so'u kabi munosabat ko'zga taso'lanadi. Jumladan, jamoa, odamlar bilan o'amjio'atlikda bajariladigan o'aso'ar, obodonlaso'tiriso' iso'larida iso'tirok etayotganlarga «O'ormanglar» deyiladi va ular tomonidan «Salomat bo'ling» yoki «Bor bo'ling» degan javob qaytariladi. O'osil yio'im-terimi paytida xirmon tepasida ko'riso'ganda esa «O'irmonga baraka» deyiladi va ular tomonidan «Umringizga baraka» degan javob qaytariladi. Mazkur so'raso'iso' madaniyatiga e'tibor bersangiz, murojaat oo'angi o'am, javob oo'angi o'am mantiqiylik, nafasat o'amda kiso'iga xuso' yoqadigan tarzda ifoda etiladi. Bu so'zlarning qudrati so'undaki, ularni jao'l ustida, o'azab bilan aytsangiz o'am birovga oo'ir botmaydi.

Tariximizga nazar solar ekanmiz, o'zbek tili o'rmiso'da naqadar boy, so'raso'iso' uslublari xilma-xil va katta e'tiborga ega bo'lganligining guvoo'i bo'lamiz. Masalan, ajdodlarimiz meo'monni «O'uso' keo'bsiz, qadamlaringizga o'asanot!» deb kutib oladi. Agar meo'mon aziz, muo'taram va orziqib kutilgan bo'lsa, u bilan so'raso'ganda nio'oyatda latif va soo'inco' so'zlarni iso'latiso'ga o'arakat qilingan. E'tiboringizni o'zbekiston xalq yozuvco'isi Muo'ammad Alining «Uluo' saltanat» nomli tarixiy romanidagi Qutluo' Turkon oqa xonadoniga taso'rif buyurgan Soo'ibqiron Amir Temur va temuriyzodalarni kutib oliso' jarayonidagi so'zlaso'iso' madaniyatiga qaratmoqco'imiz. <<Saroymulxonim darvozadan kirgani o'amon:

- Assalomu aleykum, o'amguzorim, meo'ribonim egaco'im! -deya ta'zim bajo ayladi va o'zini qutluo' Turkon oqaning quco'oo'iga otdi.

Olloo'ga so'ukr! Olloo'ga so'ukr! - egaco'i ardoqli kelinini bao'riga bosganco'a uzoq vaqt qo'yib yubormadi...

¹ Qarang: Xolmurodova R. So'zlaso'uv madaniyati. // Til va adabiy ta'lim. 2001. JN92. 66 b.

Umarso'ayx Mirzoning onasi To'lun oqa, Mironso'oo' Mirzoning onasi Mengli bika va Too'ay Turkon oqalar nim tabassum ila muo'tarama egaco'ining katta xonim bilan ko'riso'iso'ayotganini kuzatib turardilar.

- Maro'abo, xonadonimizga xuso' kelibsizlar! — uyga taklif etdi egaco'i quvonco'i co'eksiz, meo'monlar bilan ko'riso'ib bo'lgaco'... Malikalar so'oo'ona bezatilgan dasturxon atrofiga tiz co'o'kiso'di. Duoi fotio'a tortildi.

- Barco'angizga podso'oo'liq qutluo' bo'lsun, ardoqli kelinlarim!-dedi qutluo' Turkon oqa qo'llarini ko'ksiga qo'yib.

Kelinlar va kanizaklar o'rinlaridan turdilar tavoze bilan egaco'iga boso' egdilar:

-o'zingizga o'am qutluo' bo'lo'ay, ey bonuyi kubro o'azrati oliyalari!..*¹.

Mazkur muloqotni so'zlaso'uv madaniyatining o'ziga xos namu-nasi desak mubolao'a bo'lmaydi. Zero, "o'amguzorim", "meo'ri-bonim", "muo'tarama", "ardoqli", "qo'llariniko'ksigaqo'yib", "bo-nuyi kubro" iboralari bilan qilinadigan o'ar qanday murojaat o'zining nafosati bilan kiso'i diini xuso'nud qiladi, insonga xuso' yoqadi.

O'ar qanday muloqotda so'z asosiy vosita o'isoblanadi. Ayniqsa, bu so'zlaso'uv madaniyatida ko'proq namoyon bo'ladi. Salomlaso'iso' o'am so'zlaso'uv madaniyatining bir ko'riniso'i sifatida inson odobining mao'sulidir.

Salomlaso'iso' - insonga nisbatan o'urmat belgisi bo'lib, u odamlar orasidagi o'zaro muomala munosabatining boso'laniso'i o'amda muloqotning deboco'asidir. Salomlaso'iso' odobini mazmun-moo'iyatiga ko'ra turli xalqlar turlico'a o'zlaso'tirganlar. Olaylik, Evropa xalqlarida boso' kiyimni eco'ib salomlaso'iso' madaniyatliik belgisi o'isoblansa, So'arq xalqlarida qo'lni ko'ksiga qo'yib salom beriso' o'urmat belgisi sanaladi.

O'ar qanday axloqning, xulqning va odobning mezonlari davrlar o'tiso'i bilan o'zgarib, takomillaso'ib (yoki zaiflaso'ib) boradi. Bu jarayon muo'it, munosabat, an'ana va odat kabi baso'ariyat tomonidan so'akllangan omillar bilan boo'liq. Salomlaso'iso' o'am bu jarayonlardan

¹ Qarang: Muo'ammad Ali. Uluo' saltanat. Tarixiy roman. Birinco'i kitob. Jao'ongir Mirzo. T. «So'arq» naso'riyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi boso' tao'ririya, 2003. 336 b. 174-177 betlar.

xoli emas: u o'am o'zgaradi. So'uni aytiso' kerakki, salomlaso'iso' faqat so'z bilan emas, balki xatti-o'arakat orqao' o'am amalga oso'iriladi. Bunday o'olatni bugungi kunda turo' xil ko'riniso'lari mavjud: qo'l be-rib, quco'oq oco'ib, o'piso'ib, bosoni bosoga urib (bu, ayniqsa, o'smir yoso'dagilar o'rtasida urf bo'lib bormoqda) ko'riso'ib salomlaso'iso' so'ular jumlasidandir. Biroq doimo «Kim birinco'i bo'lib salomlaso'iso'i kerak?", "Qo'lberibso'raso'iso'qoidalariqanday?", "Salomlaso'ganda qanday murojaat qilinadi?", "Suo'batlaso'iso' qanday qoidalarga asoslanadi?" degan savollar ko'pco'ilikni qiziqtiriso'i so'ubo'asiz. Quyida uso'bu masalalarga tegiso'li ayrim qoidalarni bayon etamiz:

Salomlaso'iso' odobi.

Kico'ik yoso'dagilarning katta yoso'dagilarga salom beriso'i odobdan sanaladi.

Erkaklarning ayollarga birinco'i bo'lib salom beriso'i ularga nisbatan o'urmat belgisidir.

Xonaga kirib kelgan odam xonada o'tirganlarning barco'asiga salom beriso'i bugungi kundagi salomlaso'iso' odobining o'ziga xos ko'riniso'laridandir.

o'quv binolaridan farqli o'laroq iso'lab co'iqariso' korxonalaridan, zinadan co'iqayotgan kiso'i zinadan tuso'ayotgan kiso'iga salom beriso'i lozim. Lekin ustozga so'ogird doimo salom beriso'i so'art.

Yoso'i va mansab lavozimiga ko'ra teng mavqedagi kiso'ilar uco'raso'ganda birinco'i bo'lib salom bergan odam madaniyatli o'isoblanadi.

Meo'monga kelgan odam eso'ikni oco'gan mezbonga salom beriso'i kerak.

Ko'pco'ilik oldiga yaqinlaso'ganda kamco'ilik salom beriso'i o'am go'zal xulq namunasidir.

Qoi berib so'raso'iso' qoidalari.

Qo'l berib salomlaso'iso' madaniyatning bir qismi sifatida so'aklanganjarayondir. Qo'lberib so'raso'iso', odatda, erkaklarga xos xusu-siyat o'isoblansada, o'ozirda u barco'a yoso'dagi va jinsdagi insonlar uco'un o'am birdek amal qilmoqda. Co'uniki qo'l berib so'raso'iso' orqali inson insonning kayfiyatini, soo'ligini, o'atto fe'l-atvorini o'am bilib oliso'i mumkin. Qo'l berib salomlaso'iso'ning uso'bu xususiyatlari ikkitomonlama muloqotning bosolaniso' belgisidir. Qo'l berib so'raso'iso', asosan, taniso'iso' va taniso'tiriso' marosimida, so'artnoma va bitim imzolaganda, o'oliblik va mao'iublikni tan olganda,

minnatdorco'ilik izo'or etganda, tabrikJaganda, xayrlaso'ganda va o'okazo o'olatlarda qo'llaniladi. Quyida e'tiboringizga o'avola qilinadigan tavsiyalar qo'l berib so'raso'iso'ning odobiga tegiso'lidir:

1. Sizga uzatilgan qo'l, albatta, oliniso'i so'art. Muallaq qolgan qo'l insonning izzat-nafsini yerga uriso' bilan barobardir.

2. Qo'l berib so'raso'ganda so'erigingizning qo'lini engil siqib qo'yiso'ni unutmang. Qo'lni qattiqsiqib, ozorberiso' madaniyatsizlik va farosatsizlik belgisi sanaladi.

3. Qo'l berib so'raso'ganda munosabatingizni "Salomatmisiz", "Yaxso'i yuribsizmi", "Iso'laringiz yaxso'imi", "Omonmisiz", "Uydagilar salomatmi" kabi iliq so'zlar orqali ifodalaso'ga o'arakat qiling.

4. Qo'l berib so'raso'iso' tez va qisqa bo'liso'i lozim. Ayniqsa, ayoi kiso'i bilan so'raso'ganda, uning qo'lini uzoq uso'lab turiso' mumkin emas. Co'unki bu o'olat ayol kiso'ini noqulay vaziyatga soiib qo'yiso'i mumkin.

5. Qo'l berib so'raso'ganingizda ozgina egilib qo'yiso'ingiz so'raso'ayotgan insonga nisbatan o'urmatingizni bildiradi.

So'uni ta'kidlaso' lozimki, qo'l berib so'raso' jarayonidagi ayrim illatlar kiso'ining nafsoniyatiga tegiso'i, ularni ranjitiso'i, o'atto oraga sovuq munosabatni olib keliso'i mumkin. Bu ayniqsa:

- uzatilgan qo'l muallaq qolganda;
- qo'l uzatilganda teskari qarab qo'i uzatilsa;
- qo'l uco'ida so'raso'ilsa;
- qo'lni juda qattiq siqib yuborilsa;
- uzatilgan qo'lni turli qiliqlar bilan qabul qilsa;
- qo'l uzatganda uzrsiz biiak, tirsak, muso't, barmoqlar uzatilsa va o'okazo.

Murojaat qiliso' odobi.

Murojaat insondan axloqiy, estetik, madaniy me'yorlarni belgilangan qoidalar asosida amalga oso'iriso'ni talab qiladi. Murojaat ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-tarbiyaviy ao'amiyatga ega bo'lgan munosabat turi bo'lib, ular oo'zaki yoki yozma ko'finiso'ga ega. Murojaat insonning qanday tarbiya ko'rganiigini, o'zgalarga nisbatan o'urmatini, did-farosatini, izzat-nafsini biliso' mumkin bo'lgan axloqiy xatti-o'arakatlar majmuasidir. Murojaat qilib aytiJayotgan so'zlar nafaqat o'urmat belgisi, balki maqsadga eriso'iso' vositasi o'amdir. Murojaat vaziyatga, so'araitga, jamoaga, muo'itga qarab yakka

so'axsga yoki jamoaga yo'naltirilgan bo'ladi. Biroq barco'a murojaatlar axloq me'yorlariga bo'ysingandagina ijobiy natija beriso'i mumkin.

Murojaat qiliso' bir neco'a turlarga bo'linadi. Ularni, asosan, ras-miy murojaat va norasmiy murojaatlarga ajratiso' mumkin.

Rasmiy murojaatlar, asosan, qafiy tartib va belgilangan qoidalar asosida amalga oso'iriladi. Rasmiy murojaatlar meo'nat jamoasida rao'barga, iso'lab co'iqariso' korxonalarida yetakco'i mutaxassisga, ta'lim muassasalarida ta'lim beruvco'i ustozga, o'arbiy va o'uquq tartibot organlarida unvoni katta zobitlarga, davlat ao'amiyatiga molik tadbirlarda jinsga qarab yoki barco'aga rasmiy murojaat qilinadi. Masalan, «O'onimlarvajanoblar», "Muot'aramelco'ijanobi oliylari", "o'rtoq boso'liq yoki o'rtoq komandir", "Janobi direktor», "Ustoz Muzaffar Ao'medovico'" va o'okazo.

So'uni aloo'ida ta'kidlaso' zarurki, rasmiy murojaatlarda faqat sizlab murojaat etiso' maqsadga muvofiq. Co'unki "sen" degan murojaat ora-dagi munosabatlarning samarali natijasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Odatda, zamonaviy muomala madaniyatida 9 yoso'dan yuqoridagi-larga nisbatan "siz" deb murojaat qiliso' maqsadga muvofiq sanala-di. "Sen" deb murojaat etiso' esa, faqat oilada, yaqin qarindoso'lar, do'stlar orasida aytiliso'i o'rinlidir.

Norasmiy murojaatlar rasmiy murojaatlarga nisbatan kengroq va doimiy raviso'da qo'llaniladi. Norasmiy murojaatlar, asosan, kun-dalik o'ayotda, o'zaro muloqotda iso'latiladi. Murojaatning bu turini umumiy ma'noda yaqin insonlarga qilinadigan murojaatlar, intim murojaatlar o'amda nomsiz murojaatlarga ajratiso' mumkin. Xususan:

Yaqin kiso'ilarga qilinadigan murojaatlarda iso'onco'lilik, do'stona va samimiy munosabat ustuvor ao'amiyatga ega. "O'amkasaba", "Oo'ayni", "Amaki", "Xola», "Kelinoyi", "Oo'a" kabi murojaatlar bunga misoldir.

Intim murojaatlarda so'axsga nisbatan co'iroyli, yoqimli, erkalaso' ma'nosidagi so'zlardan foydalangan o'olda, murojaat etiladi: "Azi-zim", "Meo'ribonim", "Jonim", "Begim" kabi so'zlardan o'rnida va samarali foydalaniso' zarur. Murojaatning bu turi insonning didli va farosatli ekanligini o'am belgilaydi. Biroq uso'bu so'zlarni bemavrid iso'latiso' insonni baco'kanalikka olib keladi. Ayniqsa, «jonim" so'zini barco'aga nisbatan iso'latiso' aslo mumkin emas, bu so'z faqatgina nikoo'dan o'tgan, o'ayotini bir-biri bilan boo'lagan kimsalarga nisba-tan iso'latilsa, maqsadga muvofiq.

Nomsiz murojaatlarda so'axsni kim ekanligini yaqindan biliso' katta ao'amiyatga ega emas. Bunday murojaat qisqa mazmunda bo'lib, biror noma'lum obekt yoki subyektni aniqlaso', u o'aqda muayyan malumot oliso' uco'un qo'llaniladi. Masalan, "Keco'irasiz, Nukus ko'co'asini ko'rsatib yuborsangiz?" "Ma'zur tutasiz, sizning manzilingiz men boradigan joydan uzoqroqda ekan", "Xona-doso'ingiz siz o'aqingizda yaxso'i fikrlar bildirdi» singari murojaatlar-da so'axsning aniq ismi ko'rsatilmasa-da, u o'aqdagi malumotlar va aytiladigan fikrlar tuso'unarli bo'ladi.

Suo'batlaso'iso' odobi.

Suo'batlaso'iso' muomala madaniyatini so'akllantiriso'ning mu-o'im vositalaridan biri sanaladi. O'ar qanday suo'bat, awalo, ma'-lumotlar almaso'inuvidir. Suo'batlaso'iso' orqali insonlar bir-birlari bilan muloqotga kirisoadilar, bir-birlari o'aqida ma'lumotga ega bo'ladilar, bir-birlarini tuso'unib boradilar va muomala mada-niyatlaridagi ayrim bo'so'liqlarni to'ldiradilar. Zero, so'oir Co'ustiy ta'biri bilan aytganda:

Ortirur meo'ringni o'ardam meo'ribonlar suo'bati, Jonga jon bao'so' aylagandek, jonajontar suo'bati. Sira oson bo 'Imagan muso'kul tugunlarni eco'ar, Fikr qiling qirq yoruvco'i nuktadonlar suo'bati¹.

Suo'batlaso'iso' odobida quyidagilarga e'tibor qaratiso' maqsadga muvofiq:

* suo'batlaso'ayotgan kiso'ilarning gapini bo'lmaslik lozim. Agar zarurati bo'lsa, albatta, uzr so'rab, murojaat etiso' kiso'ining mada-niyatli ekanligini bildiradi;

* suo'bat mavzui o'aqida yetarli malumotga ega bo'lmay turib, suo'batga aslo aralaso'mang, zero, oqibatda bemavrid fikringiz uco'un uyalib qoliso'ingiz eo'timoli mavjud;

* suo'batlaso'ayotganlarga qarata luqma taso'lamang. Bu o'rinsiz qilio'ingiz suo'batlaso'ayotganlardan birini ranjitiso'i mumkin;

* suo'batdoso'ga oo'ir botadigan, uni xafa qiladigan, noqulay vaziyatga solib qo'yadigan o'amda suo'batdoso'ingiz xoo'lamaydigan

¹ Co'ustiy. Ko'ngil tilagi. Co'ust matlubot jamiyati uyuso'masi. 1994. 37-bet.

mavzu bo'yico'a suo'bat qurmang. Bu borada zeo'nli va farosatli bo'liso' kiso'i uco'un doimo muvoffaqiyat olib kelgan;

* suo'batdoso'ingizni o'addan ziyod maqtab yubormang. o'rin-siz maqto'v do'stona munosabatga putur yetkazadi. So'uningdek, suo'batlaso'ayotganda "men"ingrzni markaziy o'ringa qo'ymang. Co'unki bunday suo'batlar aksariyat o'llarda zerikarli bo'ladi;

* suo'batdoso'ingizning kimligi, mavqei, qiziqiso'i, ijtimoiy keJib co'iqiso'i va o'okazo so'u singari xususiyatlarini awaldan biliso'ga o'arakat qiling. So'unda u bilan bo'ladigan suo'batingiz mazmun-liroq boiadi;

* suo'batdoso'ingizni o'urmat qiliso'ga o'rganing, o'atto uni fikrini siz noto'o'ri deb bilganingizda o'am oxirigico'a eso'iting;

* tanimagan yoki endi taniso'gan odamlar bilan suo'batla-so'iso'dagi asosiy mavzular, albatta, sport yoki seriallar bo'ladi. Biroq bunday suo'batlarda oilaviy masalalar, so'axsiy o'ayotdagi keliso'movco'iliklar, iso' joyidagi muammolar o'aqida suo'batlaso'iso' o'rinsizdir. So'uningdek, suo'batlaso'ayotganlar uco' va undan ortiq kiso'ini taso'kil qilsa-da, ikki taniso' odam bir-biri bilan o'ziari bilgan mavzuda suo'batiaso'iso'lari boso'qaiarga nisbatan o'urmatsizlikrii bildiradi;

* suo'batga qo'so'iiiso'ni istasangiz, albatta, suo'bat mavzusini, suo'batlaso'ayotganlaming kayfiyatini o'isobga oling. Yaxso'i kayfiyatda suo'batlaso'ayotganlarga qo'rqinco'li, vao'imao', ko'ngiisiz o'olatlar o'aqida gapirmang. Ayniqsa, bemor bilan suo'batlaso'ganda juda eo'tiyotkor boiing, bemorning ko'nglini yaxso'i, muloyim o'amda kasalligidan biroz boisa-da, co'alo'ituvco'i so'zlarni topib gapiriso' maqsadga muvofiq;

* suo'batlaso'iso'ning asosi faqat gapiriso'dan iborat emas, balki tinglaso' o'amdir. Ammo tinglaso' faqat eso'itib o'tiriso' degani o'am emas. Yaxso'i suo'batdoso' suo'batdoso'ining fikrini tinglaydi, gapining mao'zini co'aqiso'ga o'arakat qiladi, fikrlaridan mantiqiy xulosalar co'iqaradi, qo'so'ilmagan taqdirda "Daro'qiqat, manabu fikringizda jon bor, biroq awalgi gapingiz biroz mubolao'ali» yoki "Keco'irasiz, menimco'a so'u fikringizni boso'qaco'aroq ifoda etganingizda yanada tuso'unarliroq boiar edi», yoki ^k "Fikringizni boiganligim uco'un uzr, lekin men buni boso'qaco'a tasawur qilaman» va o'okazo. Zino'or "Boiiso'i mumkin emas", "Gapingiz mutlaqo noto'o'ri", "Bu o'aqda o'eco' narsani bilmaysiz", "Siz aytayotgan gaplarni yoso' bola o'am

biladi" degan iboralarni iso'latmangki, bu suo'batdoso'ingizning izzati, nafsoniyatiga tegadi;

* suo'bat paytida o'adeb soatga qaraso', yon-atrofga alanglaso', bos'o'qa birovga pico'irlab gapiriso' o'urmatsizlik va madaniyatsizlik belgisi sanaladi. Bu o'olat suo'bat olib borayotgan kiso'iga nio'oyatda salbiy ta'sir ko'rsatadi. Natijada suo'bat samarasiz yakunlanadi.

Bugungi voqelik olamning ko'p iso'lari va o'qiqatlariga yangico'a qaraso', ularni butun murakkabliklarini yangico'a idrok qiliso' va yangico'a siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy mezonlarda bao'olaso'ni talab etadi.

Milliy ma'naviyatimiz va qadriyatlarimizning qayta tiklaniso'i, o'zligimizni anglay bosolaganimiz tufayli bugun o'ar birimizning ongimiz, tafakkur tarzimizda muo'im ijobiy o'zgariso'lar ro'y bermoqda. O'ayotiy o'zgariso'lar odamlarimiz qalbi va ongiga singib, ularda kelajakka iso'onco' tuyo'usini, Vatanga muo'abbat, erkinlik o'issini tarbiyalamoqda. Mazkur jarayonlar so'zlaso'uv madaniyatini takomillaso'tiriso'da, uni yanada go'zallaso'tiriso'da o'ar bir kiso'idan e'tiborli bo'liso'ni talab etadi.

5.2. Turmuso' tarzi madaniyatining milliy xususiyatlari

Jao'onning ma'naviy-ma'rifiy, ijtimoiy-madaniy soo'alaridagi co'uqur o'zgariso'lar o'ayotimizga so'iddat bilan kirib bormoqda. Olib borilayotgan tub isloo'otlar dunyoning awalgi manzarasini o'zgartirib yubormoqda. Jao'on tajribasi so'undan dalolat beradiki, mustaqillikka eriso'gan o'ar bir mamlakat o'z taraqqiyot yo'lini, davlatni mustao'kamlaso'ning insonparvar asoslarini izlaydi, so'uning barobarida yangi jamiyat barpo etiso'da o'z andozasi, o'ziga xos va o'ziga mos yo'lni tanlaydi. Zero, ijtimoiy-madaniy va ma'naviy vaziyat, odamlar o'rtasida tarkib topgan munosabatlar, ularning dunyoqaraso'i, jumladan, turmuso' madaniyati, axloq me'yorlari, milliy an'analari so'uni taqozo etadi.

Mamlakatimizning co'inakam mustaqillikka eriso'iso'dan iborat o'z yo'li respublikani rivojlantiriso'ning bir qator o'ziga xos xususiyatlari va so'art-so'araitlarini o'ar tomonlama o'isobga oliso'ga asoslaniso'inita'kidlab, Islom Karimov «Awalo, u ao'olining milliy-tarixiy turmuso' va tafakkur tarzidan, xalq an'analari va urf-odatlarini-

dan kelib co'iqadi", - degan fikrni aytgan edi¹. Daro'qiqat, co'uqur ildizi o'tmiso'dagi an'anaviy jamoa turmuso' tarziga borib taqaladigan jamoaviylik asoslari o'zbekiston xalqiga tarixan xosdir. Bu borada xalqimizdagi meo'mondo'stlik, saxovatpeso'alik, millatidan qafiy nazar odamlarga xayrixoo'lik, meo'r-muruwatlilik, o'zgalar qayo'usi-ga o'amdard bo'liso', o'zaro yordam tuyo'usi, kiso'ilar o'rtasidagi madaniy-axloqiy munosabatlarning asosiy me'yorlaridan o'isoblanadi. Respublikamizda amalga oso'iralayotgan isloo'otlarning asosida o'am, so'uningdek, odamlarning turmuso' tarzida, kundalik o'ayotida, ruo'iyatida o'amda ma'naviy-axloqiy qadriyatlarini so'akllantiriso'da ana so'unday ma'naviy omillar sezilarli ta'sirga ega. Zero, mamlakatimizda boso'lanadigan o'ar bir yil insonni o'ar tomonlama rivojlantiriso'ga qaratilgan nom bilan atalayotganligi "Irison isloo'ot uco'un emas, isloo'ot inson uco'un" tamoyiling amaldagi ifodasi bo'lib bormoqda.

So'uni ta'kidlaso' zarurki, so'nggi yillar mobaynida kiso'ilarning ijtimoiy ongida muayyan o'zgariso'lar sodir bo'ldi. Endilikda qadriyatlarni yangico'a bao'olaso', ularni takomillaso'tiriso', ilo'or milliy an'analarni saqlagan o'olda umuminsoniy qadriyatlarni o'urmatlaso' tuyo'usi so'akllanmoqda. Respublikamizning yangilaniso' va ijtimoiy taraqqiyot yo'li ijtimoiy turmuso'ining iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, ma'rifiy, ma'naviy-madaniy va boso'qa soo'alarini qamrab oladi. Bu yo'l mustaqil o'zbekiston ico'ki va taso'qi siyosatining umumiy strategiyasini belgilab beradi. So'u bois yangilangan jamiyatning siyosiy va davlat tuziliso'i insonga uning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy turmuso' tarzini erkin tanlab oliso'ini kafolatlaydi. So'u bois, mamlakatimizniug ijtimoiy-ma'naviy soo'alarida amalga oso'irilayotgan isloo'otlarda ma'naviyat va axloqiylikni qayta tiklaso', ma'naviy-madaniy merosga ijobiy munosabatda bo'liso', xalqning milliy madaniyati va o'ziga xosligini ifoda etuvco'i an'analarni rivojlantiriso', uning go'zalligini ro'yobga co'iqariso' muo'im ao'amiyatga ega.

Kiso'ilarning turmuso' tarzi va madaniyatini, maiso'iy o'ayotini takomillaso'tiriso', so'axsni o'ar tomonlama kamol toptiriso' o'amma vaqt jamiyatning muo'im va asosiy maqsadi bo'lib kelgan. Axloqiy fazilatlar, ularni so'akllantiriso'ning milliy jio'atlari o'ar doim saqlanib qoladi vajamiyattaraqqiyotiuco'un muo'im ao'amiyatga moyil bo'ladi.

¹ Karimov I.A. o'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. T. o'zbekiston, 1993. 40 b.

Xalqimizning milliy ma'naviyati, o'ziga xos axloqiy fazilatlari, turmush tarzi madaniyati bugungi kundagi jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridandir. So'uningdek, turmush tarzi madaniyatining muloqot xususiyatlari xalqning o'xalari va urf-odatlarida, kundalik o'ayoti va ma'naviy turmush so'xalari o'z aksini topadi. Ana so'ular-dan biri bo'lgan meo'mundo'stlik va uning xalqimiz madaniy o'ayo-tida tutgan o'rni o'aqida fikr yuritamiz.

Meo'mundo'stlik xalqimiz turmush tarzining bir qismi bo'lib, ko'p asrlar davomida tarkib topib, o'ayot tajribasidan o'tgan axloq va nafosat maktabidir. Meo'mundo'stlik tushunchasi umumiy ma'noga ega bo'lib, meo'mondorco'ilik, meo'monnavozlik, mezbannonavozlik, meo'mon bo'lmoq kabi mazkur tushunchaning tarkibiy qismiga kiradi. So'uningdek, meo'mondorco'ilik insoniy fazilatlardan o'isoblanadi. Chunki meo'mondorco'ilik nafaqat ulfatco'ilik, qorin to'y-diriso' yoki dasturxon bezatib, taniq taomlarni odamlarga beriso', balki kiso'ining o'olidan xabar oliso', ulu' insonlarni ziyorat qiliso' maqsadida, ularning uyiga boriso' o'am meo'mundo'stlikning bir ko'ri-niso'idir. Zero, meo'mon "atoyiXudo" sifatida qadri ekan, uyingizga oco'iq ko'ngil va yaxso'i niyat bilan qadam ranjida qilgan o'ar bir kiso'i siz uco'un meo'mon kabi azizdir. Meo'mondorco'ilik o'ta nozik fazilat bo'lib, u insondan yuksak did, farosatni va axloqlikni talab etadi. Bu jarayon go'ida oriyatga o'am aylanadi.

Meo'mondorco'ilik - ko'riso'uv, muloqot, muomala uco'un subyekt vazifasini bajaradi. Unda takalluf, mulozamat, o'urmat, tavoze kabi ko'riniso'lar ustuvor bo'lib, ular meo'monning kayfiyatini ko'tariso'ga, ko'nglini oliso'ga yo'naltiriladi. Meo'mundo'stlikning ijtimoiy-ma'rifiy, ma'naviy-tarbiyaviy o'amiyatiga doir ilmiy tadqiqot isolarini olib borgan faylasuf olim Karim Mao'mudov bu borada o'oyatda qimmatli ma'lumotlarni to'plagan. Xususan, olimning «Meo'monnoma» kitobida meo'mondorco'ilik marosimining odobi, fazilati, qoidalari, tartibi va milliy xususiyatlari bayon etilgan. Olim mazkur kitobda meo'mondorco'io'kni qadriyat darajasida talqin etiso'i barobarida, uning nazariy va amaliy tomonlarini o'am e'tibordan co'iqarmaydi. Ayniqsa, meo'mon va mezbon odobiga doir nasio'atlar, meo'mondorco'ilik qoidalari, meo'mon toifalari, meo'monga muno-sabat, meo'monga taklif, meo'mondorco'ilik turlari kabi mavzularda meo'mondorco'ilik nafaqat marosim, ayni paytda, milliy madaniyat ko'rki sifatida gavdalantirilgan. Meo'mondorco'iloiing co'iroyli o'tiso'i,

asosan, mezbanning kayfiyati, fe'l-atvori, axloqiy tarbiyasi o'anda meo'monga nisbatan bo'ladigan munosabatiga boo'liqligini K.Mao'mudov bir neco'a o'ayotiy misollar va rivoyatlar orqali ko'r-satib beradi. Ayniqsa, "Uyiga meo'mon kelmay qolsa, odamlardan o'pkalay bermay, o'ar kim o'ziga, odob-axloqiga nazar taso'lamo'o'i joiz", "Mezbanning ko'pco'ilikka malol keladigan odati bo'lsa, bundaylardan o'am meo'mon yuz o'giradi", "Meo'monni malol ko'ra-digan odam o'zi o'am meo'mon bo'lganda, malol keliso'ini o'ylasso'i kerak"¹, - degan fikrlari meo'mondorco'ilik marosimi botin va zoo'iriga ko'ra axloqiy-estetik jarayon ekanligidan dalolatdir.

So'uni aloo'ida ta'kidlaso' o'rinliki, So'arqni deyarli barco'a allomalarining axloqiy-tarbiyaviy pandnomalarida xalq turmuso' tarziga oid o'gitlar, kundalik faoliyatiga doir nasio'atlar davr nuqtai-nazaridan tao'lil qilingan. "Qutado'u bilig", "Devoni luo'atit turk", "Qobusnoma", "Axloqi Muxsiniy", "Makorim ul-axloq", "Gu-liston", "Bo'ston", "Mao'bub ul qulub" kabi pandnomalarda inson-ning jamiyatdagi o'rni, turmuso'dagi keco'miso'i, kundalik faoliya-tidagi o'arakatlar axloqiy-estetik tizim orqali ifodalanadi. Jumladan, Kaykovus qalamiga mansub "Qobusnoma"ning "Meo'mon oo'noq va meo'mon bo'lmoq zikrida" deb nomlangan bobini o'qir ekansiz, meo'mondorco'ilik qoidalari, fazilat va illatlari nimalarga boo'liq va nimalarda ko'riniso'ini anglab etasiz².

Bu borada co'iqargan xulosalarimiz so'undan dalolat beradiki, meo'mondorco'ilik qoidasi va fazilatlarini uso'bulardir:

* o'ar kuni meo'mon co'aqirgandari ko'ra, ularni bir marta co'a-qiriso' lozim, toki dasturxonga qo'yilgan ne'matlar bodastir va ayb-siz bo'ladi.

* uyingizga qadam ranjida qilgan odamning oldiga peso'voz co'iqing va ular bilan co'iroyli muomala qio'ngki, ular sizning duoingizni qilsin.

* zino'or meo'mondan yuqoriga o'tirmang. Agar meo'mon sizni o'tiriso'ingizga rozilik bildirsagina ular bilan birga bo'ling. Yo'qsa, uzringizni so'rab, «mezbonlik» iso'laringizni davom ettiring.

* meo'monga «Undan oling, bundan oling. Nega o'eco' nima emayapsiz, bularning bari sizlar uco'un qo'yilgan. Agar dasturxonda

¹ Mao'mudov Karim. Meo'monnoma. . T.: "Yoso' gvardiya" naso'riyoti, 1989. 26 b.

² Qarang: Kaykovus. Qobusnoma. T.: Istilol, 1994. 53 b.

etiso'movco'ilikbo'lsa, uzr, boso'qa kelganlaringizda batafsil qilamiz», degan mulozamatni o'adeb aytayvermang. Bunday so'zlar, ayniqsa, tarbiyali insonlarga yaraso'maydi.

* meo'mon garco'and oo'ir botadigan so'zlarni gapirsa o'am, unga qattiq gapirmaslik, uni o'urmat qiliso' zarur.

Meo'mondorco'ilikdagi *illatlar* quyidagilarda namoyon bo'ladi:

* meo'monga ta'na qiliso', dasturxondagi ne'matlar va taomlarni maqtayveriso';

* o'uda-beo'uda kulaveriso';

* oco'ko'zlik qilib, oldidagi narsalarni eb tugatiso';

* meo'monlar oldida xonadon a'zolariga (xotini, farzandlari va xizmatkorini) tanbeo' beriso', ularni so'kiso' va o'aqoratlaso'.

Biz «Qobusnoma»da keltirilgan o'gitlarning matnini sodda-laso'tirib, uso'bu o'olatda tavsiya etiso'imizdan maqsad, ularning bugungi kundagi ao'amiyati biroz bo'lsa-da, kamaymaganini ko'rsatiso' o'amda uning mazmuni o'ozirgi meo'monlik martabasi va mezbonlik amallaridagi go'zallikni namuna qilib ko'rsatiso'dan iboratdir.

Meo'mondorco'ilikning o'zbek xalqiga xos xususiyatlarini ilmiy — aksiologik — axloqiy - estetikizimda ko'rib co'iqiso' mumkin. Ya'ni, meo'monnavozlik - fazilat sifatida, meo'mon - o'urmatli kiso'i sifatida, meo'mondo'stlik — qadriyat sifatida, meo'mondo'stlik — go'zal san'ati sifatida o'rganiso' maqsadga muvofiq.

Meo'monnavozlik fazilat sifatida. Bu insonning fe'l-atvori, xulqi, odobi bilan boo'liq jarayondir. E'tibor bersangiz, oco'iq ko'ngil, keng fe'lli, xuso'muomala, samimiy insonlarning uyidan odam arimaydi. Ular biror-bir tadbir qilsalar eso'igini tagida xizmatiga kamarbasta kiso'ilar ko'plaso'ib turiso'adi. Aksinco'a, yomonlarning uyiga meo'mon bormaydiki, bu o'so'a kiso'i fe'lining yomonligidandir.

Meo'mon o'urmatli kiso'i sifatida. Xalqimiz meo'monni e'zozlaso'ining sababi so'undaki, meo'monning keliso'i yaxso'iliklar ramzi ekanligi, meo'mon dilxuso'liklarni keltiruvco'i, araz va ginalarga baro'am beruvco'i ekanligidadir. Daro'qiqat, meo'mon kelganda, er-xotin o'rtasidagi janjal o'am, bolalarning o'arxaso'asi o'am to'xtaydi, ovozimiz o'z-o'zidan sekinlaso'ib, muloyim bo'lib qolamiz. So'uningdek, uyimizga meo'mon keliso'i ozodalik va pokizalik sababco'isi o'amdir. So'undan bo'lsa kerak, onalarning «Qizim, o'tiriso'ingni qara, uyni supurib qo'ysang bo'lmaydimi. So'u o'olatda

biror kiso'i kelib qolsa, o'ylamaydimi isqirt yaso'ar ekan deb?!" koyiiso'lari so'undan bo'lsa kerak. O'atto uyimizda yotgan bemor o'am biroz bo'lsa-da, kasalini unutilib meo'mon bilan suo'bat qurgisi keladi.

Meo'mondo'stlik qadriyat sifatida. o'zbek xalqi o'zining oo'zaki ijodi bilan dunyo adabiyotida munosib o'ringa ega. "Go'ro'o'li", "Alpomiso'", "Kuntuo'miso'", "Ravso'an" kabi qao'ramonlikning gultojisi sanalgan dostonlarni yaratib, madaniyat xazinasiga salmoqli o'issa qo'so'gan millatimiz. Xalqimiz oo'zaki ijodiga mansub, asrlar davomida yaratilgan meo'mondo'stlik va mezbonnavozlik to'o'risi-dagi o'ikmatli so'zlar, iboralar, maqol-matallar, rivoyatlarda odamiylikfazilatlariga undovco'ijjo'atlar talaygina. Jumladan, «Alpomiso'» dostonidan olingan quyidagi muloqot fikrimizni isbotlaydi: "Kunlardan bir kun O'akimbek kitob o'qib o'tirib, baxildan, saxiydan gap co'iqib qoidi. Boybo'ribiy so'unda o'o'li Alpomiso'dan: - Kiso'i nimadan baxil bo'ladi, nimadan saxiy bo'ladi?-deb so'radi. Unda o'o'li turib aytdi: vaqti-bevaqt birovnikiga meo'mon kelsa, otini uso'lab, joyi bor bo'lsa, ko'nglini xuso'lab jo'natsa, bul o'am saxiy; agar joyi bor turib, joy yo'q, deb qo'ndirmay jo'natsa bul odam baxil"¹.

Bulardan taso'qari, «o'zi kelgan meo'mon Atoyi Xudo, Co'aqirib kelingan meo'mon baloyi Xudo", Baxil mezbon meo'monini o'o'ri ko'rar, Berganini minnat qilib yuzga urar", " Meo'mon kelsa o'tqazgil o'ordiq olsin, Oti o'am arpa-buo'doy, somonga to'ysin" kabi o'ikmatlar doniso'mand xalqimiz ijodiga tegiso'li.

Meo'mondo'stlik - go'zal san'ati sifatida. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, meo'mondorco'ilik mezbondan o'ta nozik did va farosatni talab etadi. Meo'mon kutiso'dan tortib, uni kuzatiso'gaco'a, dasturxonni bezaso'dan tortib, narsalarni joylaso'tiriso'gaco'a, taomlarning mazasidan tortib, meo'mon bilan bo'ladigan suo'batga-co'a - barco'a-barco'asi go'zallik qonuniyatlari asosida bo'liso'i zarur. Jumladan, meo'mondorco'ilikning muo'im subyekti bo'lgan pazandalik san'atida taom tayyorlaso' jarayoni, uni bezaso', taomlarni tartib bilan tortiq qiliso'ning o'ziga xos xususitlari bor. Milliy xususiyatlarimizdan kelib co'iqqan o'olda, bugungi kundagi meo'mondorco'iliklarning aksariyatida dasturxoniga yengil taomlar

¹ Qarang: Alpomiso'. T.: So'arq naso'riyot-matbaa konserni Boso' tao'ri-riyati, 1998. 18 b.

(somsa, go'so'tli salatlar), so'ngra birinco'i va ikkinco'i taomlar tortiladi. Birinco'i taom suyuq (so'o'rva, mampar, lao'mon, tiftil va o'.k), ikkinco'i taom quyuq (palov, qovurdoq, dimlama, manti, norin va o'.k)lardan iborat bo'ladi. Mazkur jarayonni go'zal taso'kil etiso'dagi asosiy unsurlar - idiso'larning co'iroyliligi, tozaligi, qulayligi, joylaso'tirishning nafosati o'anda taomning meo'monga xuso' yoqadigan xilini tanlay biliso'dadir. Zero, meo'monga xuso' yoqmagan taomni taqdim qiliso' meo'mondorco'ilikdagi nafosat mezonlarini buzib yuboriso'i mumkin. So'uni ta'kidlaso' zarurki, ko'nngimiz tilamagan taomni meo'mon dasturxoniga qo'yiso' yoki o'zimizga ravo ko'rmagan narsani meo'monga sovo'a qiliso' - meo'monni mensimaslikdir.

O'ar bir inson o'z turmuso'ini roo'at-faroo'atda o'tkaziso'ni, umrni zoe ketmaslikni istaydi. Agar o'tkazgan umrimiz oz boisa-yu ko'rkam boisa, bunday umr uzoq umr ko'rgan kibidir. Ko'rkam turmuso' esa, insonning xulqi, odobi, madaniyati, o'ziga e'tibor beriso'i bilan bogianadi. Co'iroyli xulq va go'zal muomalaga ega boigan kiso'ilarning turmuso' tarzi o'am go'zal boiiso'ini o'ayotimizda ko'p uco'ratganmiz. So'u boisdan turmuso' tarzi madaniyati insondan o'ayot bilan o'amnafas bo'liso'ni, ilo'or ao'analarni turmuso'ga joriy etiso'-ni, maiso'iy turmuso'ni doimo o'zgartirib, yangilab boriso'ni o'am-da co'iroyli turmuso'dan ibrat oliso'ni talab etadigan jarayondir. Zero, Mirzo Abdulqodir Bedilning quyidagi o'ikmatli ruboiysi yuqoridagi fikrlarimizni xulosalaso' uco'un kifoya qiladi:

O'ar ko'zki, agar olmasa ibrat, ko'rdir, O'ar luqma, agar bermasa lazzat, so'o'rdir. O'ar to'n, agar o'zgarmasa, to'nmas, u kafan, O'ar xonaki, birdek turaversa, go'rdir.

Takrorlaso' uco'un savollar:

1. So'zlaso'uv madaniyatining milliy xususiyatlarini ko'rsating?
2. So'zlaso'uv madaniyati ko'riniso'larini izoo'lang?
3. Nutqiy muomala qanday ma'noga ega?
4. Muloqotda so'z asosiy vosita ekanligini isbotlang.
5. Salomso'aso'iso' odobi qoidalarini so'aro'lang?
6. Murojaat qanday turlarga boiinadi?

7. Turmuso' tarzi madaniyatida an'analarning o'rnini nimalarda ko'rinadi?
8. Turmuso' tarzi madaniyatining milliy xususiyatlari nimada?

Amaliy mas'ulot savollari:

1. So'zlasuv madaniyatida qabul qilingan me'yorlar.
2. So'raso'iso' muomala madaniyatining muhim vositasi sifatida.
3. Salomlaso'iso' va uning axloqiy mohiyati.
4. Murojaat qiliso' va uning turlari.
5. Turmuso' tarzi tuso'unchasi.
6. Turmuso' tarzi madaniyatining ijtimoiy-ma'naviy so'halardagi o'rnini.
7. Meo'mondo'stlik milliy madaniyatimizning muhim qismi sifatida.
8. Turmuso' tarzi madaniyatining so'has kamolotidagi o'rnini.

6-BOB. SO'IRIN So'Z VA CO'IROYLI MUOMALA - INSON Ko'RKI SIFATIDA

6.1 So'irinso'zlik va uning so'artlari

Malumki, «Avesto»da Axura-Mazda dunyoga o'z aqiqat, go'zallik va ezgulikni o'rnatish uchun kelgan Ilo' sifatida ulovlanadi. Buni «Aso'a alqovi»dan o'rin olgan quyidagi misralarda yaqqol ko'risi mumkin:

*Quvonsin Axura-Mazda-
Eng loyiq o'z aqning irodasi ro'yobga co'iqib,
Axriman dafbo'lsin.
Ezgu o'y, ezgu so'z va ezgu iso'larni alqayman,
O'zimni butkul ezgu o'y, ezgu so'z va ezgu amallarga
baxso'ida etaman,
Qabio' o'y, yomon so'z va yomon iso'lardan tiyaman»¹.*

So'uni ta'kidlash lozimki, mazkur fikrlar oddiy fikr, oddiy so'z, oddiy amal emas, balki tamoman xunuklikdan, yovuzlikdan xoli bo'lgan ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amaldir. Bu o'olat «Avesto»da jon va tana tafsiloti bilan bo'liq bo'lgan XXII Yaso'tda batafsil bayon etiladi. Ya'ni, insonlarning bu dunyoda qilgan ezgu a'mollari, yaxshiliklari, ulovvor isolarini uning oxirida go'zal ruo' timsolida namoyon bo'lisoini ta'minlaydi. «Yoruo' dunyoda yaxshoi amallar qilgan yigitning joni, ruo'i go'zaldir. Yigitning ruo'i qiz siymosida «Muloyim edim yanada muloyimroq qilding, co'iroyli edim yanada go'zal qilding, baland edim, ezgu fikrat, ezgu kalom va ezgu amallar bilan meni yanada balandroq ko'tarding» deydi...» Gunoo'kor joni o'ayot co'oo'ida ko'rmagan xunuk, badbaso'ara bir qizni uco'ratadi. «Ey qora yurak, zao'ar tilli munofiq gunoo'kor,-deydi u,- men qiz emasman, sen o'ayotda qilgan yomon amallaringman. Co'unki sen o'ayotda Xudoga e'tiqod qo'yganlarni ko'rib turib, devlarga

¹ Avesto. Aso'a alqovi // Soo'lom avlod uco'un jurnali. 1996. Ne5-6.12-bet.

sio'ingansan. Yaqin-uzoqdan kelgan musofir odamlarga bosopana berganda, meon'at qilganda, xayr-sadaqa ulasoganda yaxso'i odamiarni kamsitib, o'aqorat qilgansan, eso'igingni yopib qo'ygansan. O'aqqoniy o'ukm co'iqarilganda, pora olinmaganda, to'o'ri guvoo'lik berilganda va to'o'ri gapirganda, sen ko'rib turib, adolatsizlik, noo'aqlik qilib, yolo'on so'zlar aytgansan. Ol! Men sen o'ylagan, aytgan va qilgan yomon fikrat, yomon kalom va yomon amallaringman. Nomussiz edim, sen tufayli battar o'rnimni yo'qotdim, jirkanco' edim, yanada nafratli bo'ldim, so'armanda edim, battar rasvo bo'ldim»¹.

«Avesto»dagi mazkur fikrlar asotir (mifologiya) sifatida aks etsa-da, uning inson xulq go'zalligini kamol toptiriso'dagi ao'amiyati beqiyos. Bu borada faylasuf olim T. Mao'mudov quyidagi fikrni bildiradi: «Zaratuso'tra ta'limotiga qanco'alik co'uqur kirib borsak, unda inson go'zalligi qanco'alik yuksak axloqiy-estetik nuqtai nazardan talqin etilganligini ko'ramiz. Inson fikri, so'zi va iso'i bilan go'zaldir degan o'oya «Avesto»ning bosodan oxirigaco'a asosiy falsafiy-estetik o'oya bo'lib o'tadi. Xuddi mana so'u fazilatlarining muso'tarakligi inson qalbi va amallarining go'zalligini belgilaydi»².

So'z kundalik o'ayotda fikr almaso'uv quroli o'isoblanadi. Odatda, o'zimiz aytayotgan yoki eso'itayotgan so'zlarning butun moo'iyati o'aqida ko'p o'ylab o'tirmaymiz. Bunga o'ojat o'am yo'q. Bizni gap zamiridagi natija qiziqtiradi, xolos. Daro'aqiqat, so'z o'am jonli narsa. Uning qudrati insonda o'ayajon qo'zo'ab, yuragida ezgu o'islar tuo'diriso'ida. Xalq bunday so'zlarni ardoqlab kutib oladi: u endi ma'naviy boylikka aylanadi.

Olamga odamzod sara mavjudot sifatida keldi, u saloo'iyat, bilim va zakovatga ega bo'ldi. Unga tabiat aql va ong ato qildi, so'zlaso' qobiliyatini berdi, uni andiso'a, xuso'xulq va go'zal fe'l bilan ta'minladi.

«So'z san'atining sirli-seo'rli mo''jizakor qudrati so'undaki-deb ta'kidlaydi adabiyotso'unos olim U.Normatov,-u faqat go'zal so'axslar, buyuk dao'o siymolar timsoli emas, oddiy odamlar, afandi tabiat, dovdur, ziddiyatli kimsalar obrazi orqali o'am milliy so'a'ni, dovruo'ini olamga ko'z-ko'z qilaveriso'i mumkin»³.

¹ Iqtibos. T.Mao'mudovning «Avesto» o'aqida risolasidan olingan. ² Mao'mudov T. Avesto o'aqida. T: So'arq, 2000. 41 b. ³ Normatov U. Tafakkur yoo'dusi (adabiy-tanqidiyesselar). T.: o'zMU. 2005.

Oilada yoki jamiyatda sodir bo'ladigan katta—kico'ik janjallarni diqqat bilan kuzatilsa, barco'asining sababi, ko'pinco'a, qo'pol so'z yoki yomon muomalaga borib taqaliso'i muqarrar. Bir kiso'i o'ylamasdan gapirib qo'ysa, bos'o'qasiga so'u gap yoqmaydi va natijada bekordan bekorga janjal kelib co'iqadi. So'irinso'z ko'pgina muvoffaqiyatlarning omilidir, aytiso' joiz bo'lsa, u taraqqiy etgan jamiyat taso'kil etiso'ning asoslaridandir. So'uning uco'un o'am bu narsaga barco'a tarbiyaco'ilar va isloo'co'ilar katta ao'amiyat beradilar. Ular doimo bos'o'qalarga yaxso'i so'zlarni aytiso', muloyim gaplarni tanlaso'ga undaydilar. Yaxso'i, muloyim gapni iso'latiso' insonning obro'sini orttiradi, do'stlarini ko'paytiradi, o'ammaning o'urmatiga sazovor qiladi.

Adabiy-tarixiy yodgorliklarimizning o'ar bir zarvarao'ida, keksa-larimizning ikki gapining birida ibratli so'zlarga duco' kelaveramiz. Co'unki turmuso' tajribalari asosida so'akllangan so'irinso'zlik, suo'bat ododi va tarbiya masalalarida o'amiso'a muo'im o'rin tutgan. Bugun esa qalin-qalin kitoblarda o'am, zamondosWarimiz nutqida o'am ular juda kam qo'llaniladigan bo'o'b qolgan.

Amir Xusrav Deo'laviy suo'bat odobiga ko'p e'tibor qaratgan. So'oir yomon niyatli, fikri buzuq, sovuq muomala odamlardan yiroq yuriso'ni maslao'at beradi:

Suo'bati on kass, ki ba sidqu safost, Domani o'gir kaz ao'li vafost.

Ya'ni, sadoqatli, safoli odam bilan suo'bat qur, vafo ao'lidan bo'lgan kiso'ining etagini uso'la, deydi so'oir. So'uningdek, Amir Xusrav manmanlik va takabburlikni qoralaydi. Birovga salom bersang, ammo u alik olmasdan o'tib ketsa, unday odamlardan yaxso'ilik co'iqiso'i gumon: «Salomingga javob bermagan kiso'idan toso'yaxso'i, co'unki toso'ni savob yo'lida iso'tlatiso' mumkin». Qo'pol, qo'rs odamni so'oir devga o'xso'atadi. o'z boyligi, so'avkati bilan kerilib yurganlar esa, bamisolio'tkinco'i so'amol, «so'amol miyani to'ldirgan bo'lsa, undan umid yo'q», uni o'amsuo'bat qilib bo'lmaydi — Amir Xusravning pandi so'unaqa. Uluo' so'oir «Matla'ul anvor» dostonining to'qqizinco'i maqolotida «boli takabbur» kallasini to'ldirgan kimsalarning ko'pini ko'rdim, ular vaysab-vaysab o'tib ketdilar, deydi. Umuman, Amir Xusrav bir tomondan, yaxso'i xulq, odobni, ezgulikni taro'ib etadi, yaxso'i xislatlarni egallaso'ga da'vat qiladi. Bos'o'qalarga lutf ko'rgaziso' barobarida o'z yaqinlariga — turmuso'

o'rto'o'i, farzandlariga o'am meo'ribon, so'irinso'z bo'liso' zaruriy talab ekanligini e'tirof qiladi:

Lutfbajoest, ki do're buvad, Bar zanu farzand zaruriy buvad.

Bugungi kunda insonlararo muloqotda, odamlar orasida andiso'asiz so'zlar, beo'ayo gaplar, tuturuqsiz fikrlar, mantiqsiz muloo'azalar va so'allaqilik ko'payib borayotganligi aco'inarli o'oldir. Ayniqsa, bozorlarda, jamoat transportlarida, ko'co'a-kuyda bunday illatlar tez-tez ko'zga taso'lanmoqda. Eng aco'inarlisi so'undaki, yomon so'zlar bilan murojaat qiliso', so'kinib gapiriso' ziyo mas-kanlari o'isoblanmiso' ta'lim muassasalarida, madaniyat o'co'oo'i bo'lmiso' san'at saroylariga o'am kirib borayotganligini kiso'ini taso'-viso'ga soladi. Ayrim qizlarimiz va o'o'il bolalarimizning bir-biriga aytayotgan gapini, muomalasini ko'rib, dao'so'atga tuso'asan. O'atto so'unday o'olatlar bo'ladiki, biri ikkinco'isini so'kib (so'tak, naynov, tirroqi kabi so'zlar) co'aqiradi, u esa bunga beparvo. «Nega uning gapiga munosib javob bermaysan yoki tanbeo' qilmaysan!?» desangiz, «Qo'yavering u bolaning o'zi so'unaqa qo'rs, gapi sovuq» deb javob beradi. Bunday beparvolik va o'urursizlik sekin-asta jamiyat-ga yoyiliso'i, insonlararo muomala madaniyatida tobora omma-lasso'iso'iga olib keladi. Natijada inson ziynatiga putur etadi, so'z va muomala go'zalligi yo'qolib boradi.

So'uni ta'kidlaso' kerakki, so'irinso'zlik faqatgina co'iroyli gap, erkin fikr bilan belgilanmaydi, o'ar qanday co'iroyli so'z va erkin fikrda inson ziynati namoyon bo'lavermaydi. Goo'ida co'iroyli so'zlarga o'ralgan yolo'onlar, erkin fikrga asoslangan riyolar o'am mavjudligini unutmaslik zarur. So'u bois qo'yida so'irinso'zlikning ayrim so'artlarini e'tiboringizga o'avola etamiz.

1. Xuso'tabassum bo'liso' lozim. Ya'ni boso'qalar tasawurida yaxso'i taassurot qoldmso'imiz uco'un so'zlaso'ganda co'eo'ramizni oco'iq qiliso' o'oyatda zarur. Bu borada alloma Yusuf Xos O'ojib so'unday degan edi: «O'zing seni sevuvco'ilar ko'proq bo'liso'ini istasang, tuz va non yedir, co'eo'rangni oco'iq qil....Odamni maftun qiluvco'i mana so'u ikki qiliq-dir, men bulardan bo'lagini topmadim, topilsa, sen uni ista».

2. So'zni obdon muso'oo'ada qilib, oxirini o'ylab, manmanlikka berilmay, fikr qilib so'zlaso' lozim. Aksariyat o'ollarda, o'ylamay³ ytilgan o'ar qanday ma'nili so'z o'am pirovardida xunuk oqibatlariga

olib kelganligi barco'amizga ma'lum. Masalati, o'zbek xalqi qao'ra-monlik dostoni «Alpomiso'»da o'z ukasi Boybo'ring o'uzuriga za-kotco'ilarni jo'natib, «Zakot qilinglar, bersa zakotini olib kelinglar», deb yuborgani, bu so'zni mao'ramlardan Boysari eso'itib aco'co'iq-langani, ko'ngli oo'rib ularga «Ey, bizning molimiz so'u vaqtgaco'a zakot bo'lmagan, endi akamiz o'o'illi kiso'i bo'lib, darrov bizning molimizni zakot qiladigan bo'libdi-da!» deydi. Manmanlik, kibr va oxirini o'ylamay aytilgan so'z natijada xalq boso'iga qanco'alik taso'viso'larni keltirganligi ma'lum.

3. So'z qo'llaso' maromini bilmoq lozim. So'irinso'zni o'rnida gapiriso' zarur, garco'and u omma tilida kam uco'rasa o'am. Zero, topib gapirilgan so'z jonga malo'am bo'ladi. Buyuk so'oir, o'azrat Navoiy o'z ijodida 1 million 378 ming 660 ta so'z, so'u jumladan 26 mingta betakror so'z iso'latganligi o'aqida maiumotlar qayd etilgan¹. So'oirning zabardastligi, xalqning unga bo'lgan meo'ri o'am so'unda boisa kerak.

4. So'irinso'z mas'uliyatini anglamoq darkor. Busiz so'zning qad-ri tuso'ib ketiso'i, kiso'ining ensasini qotiriso'i mumkin. Demakki, so'irinso'zning mas'uliyati o'am boso'qa so'zlarning mas'uliyatidan bir qadar ortiqroqdir. Zero, yaxso'i gapiriso', oddiy qilib aytganda, ovoz co'iqara turib, yaxso'i o'ylasso' demakdir.

5. So'irinso'zlik va muloyimlikning so'artlaridan biri ovozni pastlatib, mayin gapiriso'dir. So'irin so'zda oo'ang va uning go'zalo'giga, so'zning ta'sirco'anligiga e'tibor qaratiso' lozim. Zero, «azim», «meo'ribonim», «suyanco'io'im», bo'taloo'im» kabi erkalaso', yupa-tiso'ga xos so'zlar baland ovozda aytilsa, bunday so'z o'zining xusu-siyatini yo'qotadi. Bu borada Qur'oni Karimning «Luqmon» surasi 39-oyatida ovozni pastroq qilib gapiriso'ga co'aqirib, qattiq, baqirib gapiriso'ni xuddi eso'akning o'angraso'iga o'o'so'atiladi: «So'zlagan-da ovozingni pastroq tuso'irgin, zero, eng yomon ovoz — eso'akning ovozidir» - deyiladi.

6. So'z aytiso'dan awal, o'ar daqiqada so'z ortidan keladigan oqibatni o'ylasso' kerak.

Xulosa qilib aytiso' mumkinki, so'irinso'zning inson kamolotidagi o'rni va o'usni latofatidagi ao'amiyati bisyordir.

¹ Ma'lumotlar O'osovimovning "Daftar xoso'iyasidagi bitiklar kitobidan olindi. T. «So'arq" naso'riyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi boso' tao'ririya, 2006. 142 b.

6.2. Co'iroyli muomalaning qudrati

Muomala axloq ko'rki sanaladi. O'ar bir kiso'ining qanday dunyoqaraso'ga egaligi, bilimligi, uning boso'qalarga qilayotgan muomalasidan ma'lum bo'ladi. So'uni ta'kidlaso' lozimki, muomala jnsonlar o'rtasidagi o'zaro aloqa vositasi o'isoblanadi. Bir-birimizga bo'ladigan muomalamiz, munosabatimizning zamirida o'am co'iroyli muomalaning so'artlari yotadi.

Muomalada asosiy vosita til o'isoblanadi. So'uning uco'un o'am til aloqa quroli deyiladi. Insonning tili so'irin, muomalasi madaniyatli bo'lsa, qisqa vaqt ico'ida xalq orasida obro'-e'tibor topadi. Aksinco'a, sergaplik o'eco' qaco'on kiso'iga obro' keltirmaydi. Ayniqsa, mao'madonalik yoso' bolaga xos xususiyat bo'lib, kattalar uco'un bu qusur insonni doimo obro'sizlantirgan. So'uning uco'un o'am o'tmiso'da yaso'ab o'tgan mutafakkirlarimiz tilga, so'zga o'urmat bilan yondoso'iso'ni ta'kidlaganlar.

Do'st bilan duso'manga qiladigan eng co'iroyli muomala yo'U so'undayki, muomaladan so'ng do'st dilida muo'abbat oso'iso'i, duso'man dilidagi adovat susayiso'i Jozim. Xalq oo'zaki ijodida, ayniqsa, ertakJarda muso'kulini oson qiliso' uco'un panoo' so'rab, o'uzuriga taso'rif buyurgan odamning bir oo'iz salomi tufayli unga bo'lgan munosabat, yaxso'i kutib oliso'i barobarida: «Gar saloming bo'lmasa, ikki yamlab bir yutardim» jumalari turli personajlar tilidan bayon etilgan. «Muqbil toso'otap», «Uco' oo'ayni botirlar», «Urto'qmoq» singari o'zbek xalq ertaklarida yaxso'i so'zning xislatiga oid o'oyalar yuksak badiiylik bilan ifodalangan.

Aytiso' lozimki, inson o'zining omonligini istasa, tilidan yaramas so'zJarni co'iqarmasligi kerak. Co'uniki biJib, tuso'unib aytilgan so'z donolikdan daloJat beradi, aksinco'a, nodon-joo'ilning so'zi esa, o'z boso'ini eydi. Doniso'mandlarning «So'zni ko'p so'zlaso'dan biroz oz so'zJagin, ming so'zli co'igalni bir so'z bilan yeco'gin. O'addan ortiq so'zlaganlarni ezma deyiladi, so'uningdek, o'eco' so'zlama-ganlarni gung deb ataladi», degan pandlari tarbiya jarayonida ijobiy ftatija berib kelmoqda. Daro'qiqat, uzoq va ko'p so'zlaso', gapiriso' ^eco' kimga foyda keltirmagan. So'zning xayrlisi dalolati ko'p °o Iganidir va eng yaxso'i so'z ko'p bo'lgani emas, balki foydalisidir. vur'oni Karimning 112-surasi 1-oyatida «U-OJJoo' birdir», deyiladi. ^0 riniso'dan garco'i bu suraning so'zlari oz bo'Isa-da, biroq uzun

bo'lgan «Baqara» surasidan ifoda va bayon nuqtai nazaridan ustun. Nuo' payo'ambar insonlarni rosa ming yil dinga da'vat qildi va bor-yo'o'i qirq kiso'i unga bo'ysundi. Muo'ammad mustafo (sav)ning da'vat vaqti va qanco'a odamning unga itoat etganligi ma'lum. Undan zuo'ur etgan avliyolar sonining sanoo'iga yetiso' o'am muso'kul.

So'arqning buyuk notiqlaridan biri O'usayn Voiz Koso'ifiy so'z qadri, kamgaplik to'o'risida ibratli fikrlarni bayon etgan: «O'ar zabon tio'i o'aq o'uzorlikda noqildur ango tez-tez tio' zaboni birla sazo bermak kerak» yoki «O'aq vaqtiki so'zlar aytursizlar yaxso'i so'zdin bo'lakni aytmangizlar va ko'p so'zlamak ko'ngilni qaro qilur, xor aylar» yoki «Mumkin ersa, yaxso'i so'z qil oso'kor, yaxso'i so'zdin xo'b yo'qtur yodgor», «Nasio'atni so'irin so'zu muloyimlik birla ibtido qilgay, co'unki bu zamonda yumso'oqlik va xuso'o'o'yfik ko'rguzmayin nasio'at korga kelmas»,-deydi va inson o'ar doim yaxso'i so'zni so'zlaso'i lozimligini uqtiradi. Koso'ifiy bunday kiso'ilarni o'eco' bir so'zida qadr-qimmati yo'q, oo'zidan nima cliiqayotganini bilmaydigan kiso'ilardir, deb bao'olaydi. Ular e'tiborsiz so'z so'zlovco'ilardir. Bu kiso'ilar jununga so'erga ittifoqco'i sanaladi.

Ko'p gapirmaslik, so'zni mensimaslik, qolaversa, faqat yaxso'i gapni aytib, yodgorlik qoldiriso' kerakligini ko'p bor ta'kidlaydi.

Uluo' bobomiz Aliso'er Navoiy co'iroyli muomalaning qudrati, madaniyati o'amda so'irinso'zlikning ao'amiyati o'aqida puro'ikmat fikrlar bayon qilganki, ular bugungi kunimiz uco'un o'am ao'amiyatini yo'qotgan emas. «Til so'irinligi - ko'ngilga yoqimlidir, muloyimlik esa foydali. So'irin so'z sof ko'ngillar uco'un asal kabi totlidir»,-deydi o'azrat Navoiy. Aksinco'a, voizning elga safsata so'zlaso'i uning o'ofilligidandir. Yomon, bema'ni, qo'pol so'z kiso'ini ranjitadi, yoqmaydi, yuqusini keltiradi:

Fasona boisi o'aflatdur elge voizdin, Nedinki keltirur afsonavaso' kalom uyquK

Daro'aqqat, so'z inson qalbini ilitadi va jaroo'atlaydi o'am. So'u bois xalqimizda «Tio' yarasi ketar, so'z yarasi ketmas», degan maqol bekorga aytilgan emas. Co'unki so'zning qudrati benio'oya katta. O'usn jamoli yo'q odam so'irin so'z bo'lsa, go'zal va so'irin so'zi bilan barco'ani qo'lga oladi, aksinco'a, tio' yomon odam xalq ko'ngilini jaroo'atlaydi-

¹ Aliso'er Navoiy. So'oo'baytlar. T.: Fan, 2007. 102 b.

«Muomala» soʻzi zamirida butun insoniyat taqdiri mujassam» ekanligini eʼtirof etgan adabiyotsoʻunos olim N.Bekmirzaev muomala va soʻirinsoʻzlikning inson oʻayotidagi oʻrni, aoʻamiyati, qimmatiga doir oʻoyatda qiziqarli maʼlumotlarni keltiradi. Ayniqsa, sansirab murojaat qilisoʻ odobsizlik ekanligi, doʻq-poʻpisa betayinlik va beburdlik nisoʻonasi ekani oʻaqida taʼkidlab, «Oʻar bir odam oʻzining soʻaklu-soʻamoyil goʻzalligiga vaqt va pul sarflasoʻ oʻisobiga erisoʻadi. Agar odamlardagi soʻakl goʻzoʻalligiga maʼnaviy — axloqiy goʻzallik, muomala madaniyati oʻam qoʻsoʻilsa bormi, nur ustiga aʼlo nur boʻlardi. Bundaylarni komillikka intilisoʻ yoʻlidan borib, odamlarga soʻirin soʻzlari bilan ruoʻiy madad beradiganlar safiga kiritisoʻ lozim» - deydi.

Daroʻaqqat, coʻiroyli muomalaning qudrati inson bilimi bilan oʻam belgilanadi. Zero, oqilonalik soʻz, nutq bevosita tafakkur maoʻsuli, tafakkur esa bilimsiz vujudga kelmaydi. Soʻu bois, bilimsizlik oʻzaro muJoqotda, insonlararo munosabatda pand berib qoʻyisoʻi, aksincoʻa, oqil kisoʻining tili soʻzda erkli, musoʻooʻadali boʻlib, koʻplarga naf keltirganligi oʻaqida pandnomalarda bitilgan. Coʻiroyli muomalaning fazilatiga doir fikrlar va qarasoʻWarimizning isboti sifatida Yusuf Tovasliyning «Oʻikmatlar xazinasini» risolasidan olingan qoʻyidagi oʻikoyada insondagi oqilonalik coʻiroyJi muomala bilan uyoʻunlasoʻgan oʻolda, oʻzining yuksak qudratini namoyon etganligi ucoʻun oʻam toʻlaiigicoʻa oʻavola qioʻsoʻni maqsadga muvofiq deb bildik.

«Bir vaqtlar Uskudorda istiqomat qiluvcoʻi oʻrta yosoʻlardagi bir zot birincoʻi xotini vafot etgacoʻ, yosoʻ xonimga uylandi. Bu zotning axloqi, goʻzal odati, tabiatini oʻamma yaxsoʻi koʻrar edi. Bul odam dinni yaxsoʻi bilardi. Ayni zamonda fikri tiniq, qarasoʻlari qafiy, ilm-irfon sooʻibi edi.

Awaliga yosoʻ xonim xojasining feʼl-atvorini juda yaxsoʻi koʻrar, unga qoʻJidan kelgan barcoʻa oʻurmati, iltifotini koʻrsatar, xojasiga nisbatan oʻz vazifalarini coʻiroyli bajarardi. Xojasiga oliy darajada oʻurmat izoʻor qilardi. Yosoʻ xonim qisqa vaqt icoʻida barcoʻa qoʻsoʻnilari bilan tanisoʻdi, qoʻsoʻnilar uni, u esa qoʻsoʻnilarni oʻurmat qilardi. Ammo oʻsoʻa maoʻaJlada yomon feʼlli, oʻasadgoʻy bir xotin bor edi. Bu yosoʻ xonimning xojasiga nisbatan oʻurmati boʻlgani va soʻirin turmusoʻlari ul xotirtning rasoʻkini keltiradi. Yosoʻ xonim bilan qoʻsoʻni boʻlgan-lardan biri uni xojasiga nisbatan itoatsizlikka tasoʻviq qilardi:

¹ Bekmirzaev N. Notiqlik sanʼati asoslari. T. Untversitet. 2005. 14-bet.

- qizim, sen juda yoso'san, go'zalsan, so'unday katta yoso'dagi kiso'iga turmuso'ga co'iqqansan. Sen yoso', o'zing kabi co'iroyli yigitga turmuso'ga co'iqmabsan, - deb juvonning boso'ini aylantirardi. Yoso' xonim «men xojamdan juda mamnunman, fe'li, axloqini sevaman» desa o'am yomon ayoldan qutula olmaydi. Bir kun, ul juvon taso'-viqotlar ta'siridanmi, «erimdan ajraliso'aman» deydi. Yomon fe'li o'asadgo'y ayol:

- qo'lingdagi qimmatli aso'yolaringni asta-sekin sotsang, xojang-ga yomon ko'rinasan, uning sendan ko'ngli soviydi, - deb ko'ngli-ni buzadi.

Yoso' ayol uyidagi qimmatli narsalarini bir-bir sota boso'laydi. O'ar kuni eri oqso'omda uyiga kelganida, bugun qimmatli falon narsani, ertasiga — bugun bunday qimmatli narsani sotdim deyaveradi, nio'oyat uyda o'eco' narsa qolmadi. Ammo xuso'fel, co'iroyli xulqli, ilm-irfon soo'ibi bo'lgan ul zot xotiniga: «joning soo' bo'lsin, yangisini olarmiz», der edi. Xonim uyida sotiladigan aso'yo qolmaganidan keyin, o'ojatxonadagi o'ar kuni foydalaniladigan, o'ttiz yillik obdastani toso'ga urib sindirdi. Keco'qurun eri kelganida, ul xonim:

- O'ojatxonadagi obdastani toso'ga urib sindirdim, parco'a-parco'a qilib taso'ladim, - dedi.

- Ana xalos! Bu nimasi! - deb xojaning ko'zlariga yoso' keldi.

- Men sizga xayronman, - dedi xonim. — Uydagi so'unco'a qim-matli narsalarni yo'qotganimda jao'lingiz co'iqmay, «o'zing soo' bo'lsang bas», degan edingiz. Endi o'ojatxonadagi oddiy ko'za singanida ko'zingizdan yoso' to'kdingiz, nega?

- Xonim, ul ko'za o'ttiz yildirki, mening eng mao'ram erlarimini ko'radi. O'ozir yangi bir ko'za olib unga mao'ram erlarimni qanday ko'rsataman? — deb javob berdi xoja yoso' ayoliga.

Yoso' xotin bir onda o'aflatdan uyo'ondi va keco'irim so'rab erining qo'llarini o'pdi, oyoo'i ostiga yiqildi. «Meni avf eting, sizning amringizdan o'eco' co'iqmayman, sizga nisbatan ozgina bo'lsa-da, itoatsizlik qilmayman», deb yolbordi¹.

So'uningdek, diniy adabiyotlarda axloq - «adab» tuso'unco'asi bilan uzviy boo'langan. Biroq axloqdan farqli o'laroq, adab nisbatan tor, ya'ni xulq ma'nosida iso'latilgan. Uning ko'pco'ilik so'akli odobdir. Qadim zamonlarda buddaviylarda ziyofatga taklif ma'nosini bildirgan

¹ Yusuf Tovasliy. O'ikmatlar xazinasini. T. Navro'z, 1994. 16 b.

adab so'zi keyinco'alik maxsus tuso'unco'aga aylanib, so'axsiy va ijtimoiy o'ayotdagi yaxso'i xulq-odobli, xuso'muomalalik ma'nolarini anglata bosoladi. Buning yaqqol misolini Muo'ammad Ibn Ismoil al-Buxoriyning «O'adis» kitobida ko'riso'imiz mumkin. Jumladan, mazkur kitobning «Adab kitobi» deb nomlangan bo'limida xuso'muomalalik, muruvvat, meo'r-oqibat, sadaqa, yaxso'ilik va yomonlik, badxulqlik, o'iybatco'ilik, tuo'mat, arazlaso'moq, kibr, rostgo'ylik, o'azablaniso', so'arm-o'ayo va bexayolik kabi ko'plab axloq tuso'unco'alari xususida o'gitlar bayon qilingan¹. Bu o'gitlar maxsus risola tarzida «Al-adab al-Mufrad» («Adab durdonalari») nomi bilan maso'xur. O'ozirgi zamon arab tilida adab tuso'unco'asi o'oyat keng ma'noda, asosan, diniy axloq kategoriyasi o'rnida iso'latilgan.

«Avesto», «Qutado'u bilig» va «O'adis»larda xuso'muomilalikka doir rivoyatlar ko'p uco'raydi. Bular so'irinso'z, so'irinsuxan, yum-so'oq muomalalik kabi so'zlar tarzida ifodalangan.

Xuso'muomalalik — insonlar bilan munosabatlarda so'irinso'z, co'iroyli muomalali bo'liso' demakdir. Bunday fazilatga ega bo'liso' kiso'ini madaniyatli va co'iroyli xulqqa ega ekanligidan dalolat beradi. Xuso'muomilalik suo'batdoso'larning dilini ravso'an qiliso', kayfiyatini xuso'nud qiliso', ko'ngliga taskin beriso' uco'un xizmat qiladi: manzur va ma'qbul muomala samimiylikning ifodasidir. Mavloni Navoiy co'uco'uk (so'irin) so'z tavsifini va qattiq (qo'pol) so'z ozorini qo'yidagico'a ifodalagan edi:

O'ar kimki co'uco'uk so'z elga izo'or aylar, O'ar neco'ani ao'yor dururyor aylar. So'z qattio'i el ko'ngliga ozor aylar, Yumso'oo'i ko'ngillarni giriftor aylar.

Xuso'muomalalikning aksi qo'pollik, dao'allik, badjao'llik va dilozorlikdir. Bunday nuqsonlar insonning axloqiy sifatlariga ko'rk bao'jsolamaydi, aksinco'a, insonni yanada tubanlaso'tiradi. So'u bois xuso'muomalalikning insonlar, jumladan, mo'minlar uco'un qanco'alik ao'amiyatga ega ekanligi Imom al-Buxoriyning «O'adislar» to'plamida keng va atrofiico'a tilga olinib, rivoyatlar orqali bayon qilingan.

Inson ko'riniso'idan o'eco' narsa demasa o'am, ico'ida o'amiso'a gapiradi. Bu o'ol go'yo loy qoriso'gan suv toso'qiniga o'xso'aydi.

¹ Bu o'aqda qarang: Abu Abdullo' Muo'ammad Ibn Ismoil al-Buxoriy. O'adis.4-jild. T.: Qomuslar bosol taxiriyati, 1997. 528 b.

Toso'qinning toza suvi insonning so'zi (nutqi), balco'io'i esa o'ayvonligidir. Biroq balco'iq unda o'tkinco'i bo'lib, vaqt kelib ulardan asar o'am qolmaydi. Yaxso'i yoki yomon bo'o'so'iga qaramay, so'zlar, o'ikoyalar va bilimlar qoladi...Odamlarning yomonliklariga sabr qilmoq, go'yo o'z nopokligini ularga surtib tozalangan kabidir. Se-nirtg fe'li-xuying tao'ammul bilan yaxso'lanadi. Ularniki esa zulm va yomon muomala sababli buziladi. Buni eslab olding va endi o'zingni pokla*¹ - deydilar Mavlono Jaloliddin Rumi.

Oiladagi va umuman, jamiyatdagi xatarli muammolarni sinco'iklab o'rganilsa, ko'pinco'a ularning kelib co'iqiso'i — o'yamasdan, eo'tiyotsizlik bilan aytilgan qo'pol so'zga borib taqaladi. Co'iroyli so'z esa, yaxso'i muomala, meo'r-oqibat kalitidir.

Takrorlaso' uco'un savollar:

1. So'irinso'zlik va uning so'artlarini ko'rsating?
2. So'zning kundalik o'ayotda fikr almaso'uv vositasi sifatidagi ao'amiyati nimada
3. Yolo'onning so'axs kamolotiga salbiy ta'siri nimalarda ko'rinadi?
4. "Yaxso'i gapiriso'" ma'nosini tuso'untiring?
5. Co'iroyli muomalaning qudrati nimada?
6. Axloq va odobning o'zaro boo'liqligi nimada?
7. Xuso'muomalalikning so'axs kamolotiga ta'siri nimalarda ko'rinadi?
8. Xuso'muomalalik va so'irinso'zlikning aksi bo'lgan tuso'unco'a-larni so'aro'lang?

Amaliy maso'o'ulot savollari:

1. So'irinso'zlikning tarixiy-ilmiy manbalari.
2. Insonlararo muloqotda so'irinso'zlikning ao'amiyati.
3. Andiso'asiz va beo'ayo so'zlar muomala madaniyatidagi illat sifatida.
4. So'irinso'zlikning mas'uliyati.
5. Co'iroyli muomala insoniy fazilat sifatida.
6. Co'iroyo' muomalani paydo qiluvco'i omillar.
7. Muomalada bio'mriing ao'amiyati.
8. Co'iroyli muomalaning so'axs kamolotiga ta'siri.

¹ Mavlono Jaloliddin Rumi. Ico'ingdagi ico'ingdadir. T.Yozuvco'i, 1997-67 b

7-BOB. NUTQ - INSONLARARO MULOQOTDA MUOMALA MADANIYATINING MUO'IM VOSITASI

7.1. Yozma nutqda muomala madaniyatining ao'amiyati va zaruriyati

Jao'onga Beruniy, Ibn Sino, Al-Xorazmiylarni bergan Mova-rounnao'r allomalari orasida munosib o'ringa egabo'lgan Muo'ammad Abu O'omid \square azzoliy o'zining «Txyou ulumid-din» asarining «O'asad mazammati bayoni»da xat va noma orqali o'asadning axloqiy illat ekanligini bir rivoyat misolida ko'rsatib bergan edi. Rivoyatda keltiriliso'ico'a, podso'oo'ning oldiga kelib yuradigan bir kiso'i doimo unga «Senga yaxso'ilik qilganga, yaxso'ilik qil, yomonlik qilguvco'iga esa, yomonlik qilma, co'unki qilgan yomonligi o'ziga qaytgusidir» der ekan. Bu kiso'ining podso'oo' o'uzuridagi obro'-e'tiboriga bir kimsaning o'asadi kelib, uni podso'oo'ga yomonlaydi: «U odamlar orasida «Podso'oo'ning oo'zi badbo'y» degan gap tarqatib yuribdi. Agar so'zimga iso'onmasangiz uni oldingizga co'aqirib, yaqinroq gapiring, so'unda u oo'zini berkitadi» deb io'vo qiladi. O'asadgo'yning gapiga ko'ra, podso'oo' uni o'uzuriga co'orlaydi va unga yaqinroq turib gapiradi. Bir kun oldin to'yib sarimsoqpiyoz egan o'aligi odam, o'z oo'zidan kelayotgan sassiq bo'ydan uyalib, oo'zini berkitadi, podso'oo' io'vogarning gapi «o'aqiqat» ekanligini anglaydi.

Bu so'oo'ning so'unday odati bor edi: birovga o'adya yoki mukofot bermoqco'i bo'lsa, unga o'z qo'li bilan xat yozib berardi. Bu gal o'am xuddi so'unday qildi. Podso'oo' «Xatimni olib borgan kimsani so'yib, terisini so'il va ico'iga somon tiqib, mening oldimga jo'nat» degan mazmunda noma bitib, xatni u kiso'ining qo'liga tutqazadi. Xat esa taqdir taqozosi bilan o'asadgo'yga o'adya qilinadi va yaxso'i odam qo'lib, o'asadgo'y o'limga mao'kum bo'ladi.

Garco'and qayo'uli bo'lsa-da, uso'bu rivoyatni keltiriso'imizdan maqsad so'uki, noma va maktublar madaniy inson kaso'f etgan muloqotlarning eng go'zal, eng ta'sirco'an va eng qulay vositasidir.

So'arqda noma yoziso' Evropadagidek keng urf bo'lmagan, lekin So'arq adabiyoti nomaning go'zal so'akllarini yaratgan. o'rta Osiyo adabiyotlarida nomalar garco'i mustaqil janr sifatida so'akllangan bo'lsa-da, lekin umuman yoziso'malar oddiy xalq o'rtasida keng tarqalmadi. Noma, maktub va yoziso'malarning jao'on adabiyotida, xususan, So'arq adabiyotidagi mavqei xususida o'oyatda e'tiborli fikrlarni ilgari surgan adabiyotso'unos olim L. afurov deydiki, «Yoziso'malar o'am davrlar, o'am davr odamlarining qiyofalarini kelajak nasllar oldida ravso'an qiluvco'i so'ao'odatlardir. Xatlarda yozuvco'i, ijodkor, uning so'axsi ico'ki dunyosi so'akllanadi. So'arq adabiyotlari bu so'ao'odatning inson o'ayotida qanco'alar muo'imligini o'ammadan ilgari angladi. Yoziso'malarni asarlar ico'iga turli so'akllar va turli mundarija yo'naliso'larida olib kirdi*¹.

Maktub madaniyati — yozuv madaniyati, yozma madaniyatning bebao'o bo'lagi. Maktub madaniyati e'tiborsiz joylarda yozma adabiyot quloco' yozib rivojlanmagan bo'ladi. Maktub, avvalo, fikrlaso'ga, atrofga razm solib qaraso'ga, yaxso'i-yomonni taniso'ga, o'ar narsaga mustaqil bao'o beriso'ga, o'z fikriga ega bo'liso'ga, kuzatuvco'anlikka o'rgatadi. So'ular barobarida maktub yoziso' inson ijtimoiy faolligining eng yorqin ko'riniso'laridan biridir.

Kamolot keltirmagan, saodatni yaqinlaso'tirmagan, maro'amat tuyo'usini uyo'otmagan o'ar qanday so'z puco' so'zdir. Puco' so'zlarga o'rganib qolgan xalq qaso'so'oqlik va razolatlardan qutuliso'da qiynaladi. Puco' so'zlar o'ar narsadan yomondir. Atrofimizga e'tibor bersak, o'zaro muloqotda siyqasi co'iqqan, tuturuqsiz, baco'kana so'zlar bilan to'lib-toso'ganligining guvoo'i bo'lamiz.

Dao'olarning bir-birlari bilan bo'lgan yoziso'malariga nazar taso'lasak. Ular mazmun va moo'iyat jio'atidan yuksak darajadagi insonparvarlik, vatanparvarlik, sadoqat tuyo'ularining go'zal madaniy namunasini ko'riso'imiz mumkin. Bu borada Abu Rayo'on Beruniyning Ibn Sino bilan yoziso'malari, Ibn Sinoning Bao'manyor al-Ozorbayjoniya bitgan maktublari va o'okazo xiradmand va donislrmand kiso'ilarning bir-birlari bilan ilmiy, ma'rifiy va maiso'iy soo'alarga doir maktublari xalqimizning madaniy yodgorligi sifatida qadrlidir. Ayniqsa, O'azrat Navoiyning «Munso'aot» deb nomlangan

¹ L. afurov I. O'ayo - xaloskor. T.: So'arq naso'xiyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi boso' tao'ririya, 2006. 232 b.

asariga jamlangan maktublar o'zining ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy o'abda jamoatco'ilik manfaatlariga ko'ra yuksak ao'amiyatga ega. Navoiyning maktublari ko'proq saltanat valiao'dlariga bitilganligi qayd qilinadi. Xususan, Badiuzzamon Mirzoga yozgan inso'olaridan Navoiyning o'z zamonasining fozil, o'okisor va meo'ribon o'ukamo kiso'isi bo'lganligini ilo'aso' qiyin emas. Navoiyning so'ao'zodalarga maktublari bu — so'axzodalarga maktublargina emas, ular o'so'a davrning barco'a yoso'lariga, barco'a el-yurt yo'lida xizmat qiluvco'ilarga qaratilgan pandlar, deb tuso'unmoq kerak. Navoiy o'z xatlarida davr nuqtai-nazaridan turib, beboso' so'ao'zodalarni tartibga, so'afqatga, adolatga va o'amkorlikka co'aqiradi: bu xatlar Navoiyning ijtimoiy va insoniy qaraso'larini ifodalaydi.

Bu borada adabiyotso'unos olim I.G'aiurovning yuqoridagi kitobiga murojaat etmoqliimiz. L. Afurov Navoiy maktublarining mazmun-moo'iyati, maqsadi va uning ao'amiyatini atrofiico'a ko'rsatib bergan. Jumladan, Navoiyning Badiuzzamon Mirzoga bitgan xatidagi «Bu faqiri o'okisor va o'okivaso'i bee'tiborkim, bu davlatlig' eso'ik ostonasio'a tufroo'dek tuso'ib erdimu xayolimda bu erdikim, magar ajal sarsori tufroo'imni bo'sao'adin sovuro'ay va o'lim sayli o'oso'okimni bu eso'ikdin surgay va lekin xayol botil (bekorco'i) ekanur va muddao otil (beo'uda)» so'zlardan Navoiy so'oo' xonadoni a'zolarining fe'l-atvorlari, xatti-o'arakatlari, el-yurtga, saltanatga munosabat va muomala yo'llarini juda yaxso'i biliso'i va xatda so'ao'zoda Badiuzzamonga oo'ir botmaydigan so'zlarni topib yoziso'ga o'arakat qilgan: «o'zini davlatlik xonadon ostonasidagi tuproq deb tanitadi*¹, so'oo' xona-doniga eng yaqin kiso'i ekanligini ta'kidlaydi. Bunday munosabat Navoiyning nafaqat buyuk so'oir, so'z ustasi, balki kim bilan qan-day muomala qiliso'ni o'rgatadigan, muomala madaniyatida o'ta no-zik so'axs ekanligidan dalolatdir.

Buyuk alloma Mao'mudxo'ja Beo'budiyning asimiz bosolarida yozib qoldirgan o'quvco'ilar uco'un tuzilgan «Kitobal-ul atfol» darsligi va unda bayon etilgan xat yoziso' so'artlari va maktub odoblarini xalqimiz muomala madaniyatining ziynati sifatida qadrlaso'i mumkin. Co'unonco'i, mazkur darslikning «Xat yozmoq so'artlari»da «Yozilaturgon so'zlar ico'io'a o'ar kim bilmayturgon lu'o'at mumkin

¹ Afurov I. O'ayo - xaloskor. T.: So'arq naso'riyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosotao'iiriyati. 2006. 884 b. 235 b.

qadarinco'a yozmaso'a va inco'unin, avomco'a va ko'co'agi iborat va ayb sanalaturgon kalima va laqablami yozmaslikni aytadi. So'uningdek, «Maktubo'a o'aqorat, ta'na, o'azil, fisq va gunoo'ga taluq so'zlar aslo yozilmasun» deb uqtiradi. Beo'budiy taklif etgan maktub odobining go'zalligini qo'yidagi matnlar orqali biliso'imiz mumkin:

Farzandning otaga yo'llaydigan maktubida:

*«Meo'ribon otajonim xizmatlarior'a!
Tangrim soyai davlatingizni boso'imdin eksik etmagay, aziz qiblagoo'im!
Bu aqso'om uyo'a janobi xalifamni ziyorato'a taklif qildim. Onajonim dedilarki, go'so't va birinj yo'qtur, maro'amat aylab, taomg'a kerakli nimasalarni otib xizmatkordan yuborsalar, xursand bo'lur edim, afandim.
qulingiz...»* deya murojaat qiliso' kerakligi uqtiradi.

Farzandning onaga yo'llaydigan maktubida esa:

*«Sevikli onam o'uzuri so'arifalarina!
Parvardigorim doim sizni eson saqlasun.
Onajon!
Meo'ribon opamni uyio'a borganingizga o'n kun bo'ldi. Men sizni ko'b soo'indim. Boray desam, maktabdan qolurman. Ani uco'un iltimos qilarmanki, emdi uyo'a kelsangiz, yo'lingizo'a ko'z tutarman, validajonim!
Muso'fiq opamo'a salom aytarmen.»* degan samimiy fikrlar bildiriliso'i maqsadga muvofiq.

So'ogirdning ustoziga yo'llaydigan maktubining odobi quyidagico'a aks etiso'i talab etiladi:

*«Janobi ustodi kiromim o'uzuri anvorlarina!
Parvardigorim fayzu muo'abbatu ustodonalarini bizdin eksik etmagay.
Boisi doniso' va saodatim, janobi mavlom!
O'azrati voo'ib-al-atoyi o'tgan aqso'om bandangizo'a bir o'o'ul birodar ato etdi. So'ul sababli bukun janobi validam xizmatlariga*

turmoo'im lozim bo'ldiki, maktabo'a borolmao'animga janobingizdan afu tilarman, afandim!»¹.

Mavloni Mao'mudxo'ja Beo'budiying mazkur qaydlari xalqimiz azaldan so'zga, matnga, matn mazmuniga jiddiy e'tibor bilan qaraganligidan dalolatdir. Afsuski, keyingi paytlarda, yozayotgan maktublarimizda poyintar-soyintar so'zlarning ko'pligi, baco'kana, mantiqsiz iboralarning uco'raso'i, xato va savodsizlarco'a qarashning mavjudligini ko'rib, yozma nutqda saviyamiz o'tmaslaso'ib borayotganligidan taajjubga tuso'asan kiso'i. Vao'olangki, nutqni yozma raviso'da bayon etiso' qadimdan qo'llanib kelingan: munso'iylar, kotiblar va allomalar bu san'atni yuqori darajaga ko'targanlar. Yozma va oo'zaki nutqning yuksakligi tafakkurni go'zallaso'tirgan. Oo'zaki va yozma nutqning uyo'unligi xususida so'z yuritib, adabiyotso'unos olim Nusratullo Atoulloo' o'o'li Jumaxo'ja yozadi: «Yozma nutq bilan so'uo'ullanmagan notiq nutqning rivoji sust, sayqal topiso'i qiyin keco'adi. Uning so'z boyligi, ifoda imkoniyatlari co'eklangan bo'ladi»².

O'ozirgi kunda kompyuter taxnikasining imkoniyatlari qoo'oz orqali maktublar yoziso' uco'un deyarli eo'tiyoj qoldirmadi. Endilikda bir-birimizga qiladigan yozma muloqotimiz elektron poco'ta, E.mail, SMS orqali amalga oso'irilmoqda. Ammo texnikaning bunday imkoniyati insonning yozma nutq madaniyatini yuksaltirdi, desak biroz mubolao'a qilgan bo'lamiz. Co'unki bugungi kunga kelib, kundalik faoliyatimizda iso'latilayotgan so'z boyligimiz so'unco'alik noco'orki, yozma matn o'aqida gapirmao' am bo'ladi. Vao'olangki, yozma nutq madaniyatimizga ta'sir ko'rsatuvco'i vosita va omillarning o'zi tao'rirga muo'toj. Ko'co'adalarda yoki OAV orqali aytilayotgan ayrim reklama roliklarning matni tuso'unarsiz va mantiqsiz. O'atto oilaviy, jamoaviy o'tkazadigan tadbirlarimiz uco'un co'iqaradigan taklifnomalarimizning matnidagi pala-partiso' so'zlarga e'tiborsiz bo'lib borayapmiz.

So'uni ta'kidlaso' lozimki, yozma matndan ommaviy axborot vositalari xodimlari, o'qituvco'i-muallimlar o'rinli foydalana biliso'lari lozim. Qaco'on matnga qaraso' va qaco'on mustaqil gapiriso'

¹ Uso'bu matnlar Begali Qosimovning «Karvonboso'i» nomli maqolasida keltirilgan matndan ko'co'irib olindi. // Yoso'lik, 1990. N^ol. 66 b.

² Qarang: Nusratullo Atoulloo' o'o'li Jumaxo'ja. Istiqlo'l va ona tilimiz. T.: So'arq, 1998.

mumkinligini yaxso'i o'zlaso'tiriso'lari zarur. So'u bois yozma nutqning samarali bo'liso'i va uning oo'zaki nutqda ifodali bayon etiJiso'i uco'un qo'yidagilarni inobatga oliso' zarur:

1. Yozmoqco'i bo'lgan narsangizning maqsadini tuso'unib, aniqlab oling. Yo'qsa nimadan bosolaso'ni bilmay, bosolingiz qotadi.

2. Nomani imkon darajasida o'zingiz yaxso'i tuso'unadigan, layoqatingiz yetadigan tilda bayon eting. Zero, tuso'unmasdan qoilangan bitta so'z o'am qator noqulayliklar olib keliso'i mumkin.

3. Tuso'uniliso'i qiyin va murakkab bo'lgan so'zlardan kamroq foydalaning. Toki, xat borib yetadigan kiso'i nima demoqco'i ekaningizni tuso'uniso'i oson boisin.

4. Xatning mazmuni va kimga yo'nalayotganligini o'is qiling. Sof ilmiy asosga qurilgan noma o'quvco'ini zeriktirib qo'yiso'i mumkin.

5. Xatda iloji borico'a latif, co'iroyli va mado' etuvco'i so'zlardan foydalaniso' maqsadga muvofiq.

6. Xatni qisqa, lo'nda va mazmunli yoziso'ga o'arakat qiling. Bu sizning qanday saviyaga ega ekaningizni ko'rsatadi.

7. Maktubingizda o'aqorat, so'kiniso' va jargon so'zlarni iso'-latiso'dan tiyiling. Bu sizga nafaqat foyda keltiradi, balki bu duso'-maningizni sizga boigan munosabatini ijobiy tomonga o'zgartiri-so'i o'am mumkin.

8. Xatda fikringizni (agar o'rni boisa) o'ayotiy misollar orqali bayon eting. So'unda yozgan maktubingiz tuso'unarli boiadi.

7.2. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati

Bir vaqtlar nutq yuksak san'atlar qatoriga ko'tarilgan, uning sirlarini maxsus maktablarda yillar mobaynida o'rganiso'gan. Notiqlik san'atining maso'aqqati so'u darajada bo'lganki, nutqidagi nuqsonni yo'qotiso' uco'un, o'atto quduqlarga tuso'ib o'tirib nutqni maso'q qiliso'gan. Buyuk notiqlar Demosfen va Sitseronning o'ayoti bunga misoldir.

Maiumki, madaniy meros, ya'ni o'tmiso' darvlar madaniyati keyingi avlodlar madaniyatiga asos boiib, uni rivojlantiradigan qismi o'isoblanadi. So'u jio'atdan olganda mustabid davrda qadrsizlantirib yuborilgan insonparvarlik axloqi xalqlarimizning adolatsizlarco'a va takabburlarco'a nazardan co'etda qoldirilgan o'tmiso'i, ilo'or axloqiy merosining yutuqlari, qadriyatlari, afzalliklari bilan boyitiliso'i,

ayniqsa, muo'im. Zero, o'rta Osiyo xalqlarining tarixdagi o'rmi, o'ziga xosligi, ularni jao'on madaniyati xazinasiga qo'so'gan o'issasi bao'oyat uluo'. Notiqlik va notiqlik san'ati borasida o'am So'arq, xususan, Mavorounnao'r va Xuroson maktabi namoyondalari jao'on madaniyatining gultojisi sifatida ajralib turadi. Bu borada notiqlik san'atida o'ziga xos maktab yaratgan O'usayn Voiz Koso'ifiy (1440-1505) butun Xuroson diyorida O'usayn Bayqaroning voizi, ta'birco'isi, maslao'atco'isi sifatida maso'o'ur edi. U musulmon xalqlarining muqaddas kitobi Qur'oni Karimga oddiy xalq tuso'unadigan qilib, soddalaso'tirib, to'rt kitobdan iborat so'aro' yozgan. Koso'ifiy o'z zamondoso'laridan farqli o'laroq, yuzni o'qiso' san'ati bo'yico'a o'am ibratli fikrlarni bayon qilgan. Voiz Koso'ifiy insonning co'eo'ra, soco', quloq, tiso'iga qarab axloqini, fe'l-xuyini aytib beriso' iste'dodiga ega bo'lgan ajoyib xislat soo'ibi edi. Uning nomi, ismi o'ozfr o'am tillardan tuso'maydi.

Notiqlik san'atining nodir namunalarini yaratiso'da yozuvco'i, so'oir, san'atkor va boso'qa madaniy-ma'rifiy soo'a vakillarining xizmatlari katta. O'atto Abdulla Qodiriy, Abdulla Qao'o'or, O'amid Olimjon, □afur □ulom, So'ayo'zoda kabi allomalarning ayrim nutqlari teran mazmuni, ijtimoiy salmoo'i, emotsional ko'tarinkiligi bilan ma'naviyatimiz tarixida co'uqur iz qoldirgan. □afur □ulomning qozon so'ao'rida o'tgan Abdulla To'qay yubileyida so'zlagan nutqining dovruo'i Tataristonning eng olis ovullarigaco'a borib yetgandi. Abdulla Qao'o'orning 60 yilliktavallud kunida so'zlagan nutqini eslaylik. Adibning «men partiyaning soldati emas, ongli a'zosiman, to'o'ri kelgan o'ar bir kimsaga co'est bermayman» degan so'zlari bir zumda «katta oo'alarning» quloo'iga yetib borgan va katta idoralarda o'tirganlarni zir titratgandi.

So'uni aloo'ida aytiso' kerakki, notiqlik faqat co'iroyli so'zlarni qo'llay oliso'dangina iborat emas, balki notiq so'zning ta'siri, uning ijtimoiy ao'amiyatiga o'am katta e'tibor beriso'i kerak. Zero, notiqning saviyasi, iqtidori, saloo'iyati va insoniyligi u so'zlagan matnning neco'oo'li ao'amiyatga ega ekanligi bilan belgilanadi.

Ayrim nutqlar badiiy tafakkur rivojiga ta'sir ko'rsatibgina qolmay, ijtimoiy taraqqiyotning o'am muo'im omiliga aylaniso'i mumkin. O'zbekiston xalq yozuvco'isi Odil Yoqubovning SSSR xalq deputatlari qurultoyining minbaridan turib aytilgan nutqida «••o'zbeklarga o'am beqiyos baxtu saodat, farovonlik, to'qlik bao'so'

etgani, o'ar co'orrao'ada ayyuo'annos urib maqtanuvco'i kommunistik partiya va so'o'ro o'ukumatining riyokorligi, munofiqligi, tili boso'qa-yu dili boso'qa ekanligini ayovsiz foso' qilingan»ligi o'zbekning co'inakam qao'ramonligi edi. Bu ba'zan katta-katta kitoblar qilolmagan iso'ni kico'kina va qisqagina bir nutq qiliso'i mumkinligiga, minbardan turib aytilgan so'z yurakdan otilib co'iqlsa, boso'qa odamlar qalbida o'am unutilmas iz qoldiriso'i mumkinligini isbotlaydi Bu kabi nutqlar nafaqat badiiy tafakkur rivojiga ta'sir ko'rsatadi. Ayni paytda, ijtimoiy taraqqiyotning o'am muo'im omiliga aylaniso'i mumkin. Kommunistik partiyaning munofiqligini, amalda awalgilarning o'ammasidan mudo'iso'roqva so'afqatsizroq mustamlaka siyosati yurgizganini baralla aytgan Odil Yoqubov nutqini akademik Andrey Saxarov o'so'a qurultoyda o'rnidan turib olqiso'lagan, qurultoy deputatki o'zbeklar ico'ida o'aqgo'y, adolatparvar, erksevar odamlar borligidan, ularni yuksak darajada tafakkur qila oliso'lariga yana bir bor amin bo'lgandilar. «Xudo o'aqi, Oduning so'u nutqidan keyin, - deya xotirlagan edi qao'ramon munaqqidimiz Ozod So'arafuddinov,- men olis-yaqin yurtlarga borganimda qaddimnio'oz tutib, bo'ynimni egmay, indamay, qisinmay «men o'zbek ziyolisiman» deydigan bo'ldim..., Odil o'so'a nutqibilan o'zbek publitsistikasini rekord yuksaklikka ko'tardi»!

Sobiq So'o'rolar davrida majlislarda, katta-kico'ik yio'inlarda gapiriladigan nutqlarning ico'ki quriliso'i muayyan qolipgatuso'ib qolgandi. Nutqning muqaddimasi partiyaga o'amdu sanodan boso'laniso'i, awalo partiyaga ta'zim, so'on-so'araf va qulluq qilinar, so'ng eriso'ilgan yutuqlarning olamso'umulligi o'aqida gapiriso' talab qilinar *tdi*. So'ulardan keyingina, agar vaqt qolsa, asosiy masalaga o'tilar edi.

Nutq qaysi mavzu doirasida bo'liso'idan qafiy nazar nutqda no-tiqning o'ayot yo'li, yillar mobaynida keco'irgan jamiki murak-kabliklari, co'ekilgan iztiroblar aks etmoo'i va so'unga o'xso'aso' o'odisalar o'ayajon bilan bayon etilmoo'i kerak. So'uning uco'un o'am odamlar yubileyini niso'onlayotgan insonga oxirida so'z berganlarida uning so'zini butun vujudlari bilan eso'itiso'ga o'arakat qiladilar, nutqru gulduros qarsaklar bilan olqiso'laydilar. Boisi, yubilyarning nutqida uning o'ayoti, o'ayajoni va samimiy muloo'azasi aks etgan bo'ladi.

¹ So'arafuddinov O. Ijodni anglaso' baxti. T. «So'arq» naso'riyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi boso' tao'ririya, 2000.

Uzoq davrlardan buyon kiso'ylarning o'zaro munosabatlarida, ular bir-birlarini tuso'uniso'larida, fikr almaso'iso'larida nutq, nutqiy munosabatlar o'amiso'a muo'im ao'amiyat kasb etib kelgan. Bugun zamon talabiga mos raviso'da tilning kommunikativ-funksional tamoyiliga, asosan, nutqiy faoliyatga e'tibor kuc'o'aydi. Nutqiy fao-liyat til va nutq dialektikasiga muvofiq tarzda ro'yobga co'iquvco'i o'o-disa bo'lib, uning o'ar qanday turi so'zlovco'i va tinglovco'i o'rtasi-dagi o'zaro munosabat vositasi o'isoblanadi.

Nutqning moo'iyati uning madaniyligi, ommaviyligi va ijtimoiy qimmatini bilan belgilanadi. «Madaniy nutq», «nutq madaniyati», «notiqlik» degan iboralar bor. Nutqning xarakteri ana so'ularning moo'iyatini biliso' bilan izoo'lanadi. Ularning lingvistik birlik sifatida o'z xususiyatlari mavjud bo'lib, ular insonlarning o'zaro fikr almaso'iso'dagi nutqiy jarayonning bosqico'li so'akllari deyiso' mumkin. Anaso'u so'akllar to'o'ri nutq, nutq madaniyati - notiqlikdir.

To'o'ri nutq - o'ozirgi adabiy til me'yorlariga rioya qilib tuzilgan nutqdir. Yuqori nutq madaniyati - fikrlarni til vositalari bilan to'o'ri, aniq va ta'sirco'an qilib bera oliso' mao'orati. Notiqlik esa oo'zaki nutq madaniyatining yuqori darajasi, yetuk nutqiy san'atdir. Nutq madaniyati aslida, adabiy til mezonlari asosidagi, nutqiy faoliyat, nutqiy malaka, nutqiy ko'nikma birligidan iborat. Adabiy tilsiz nutq madaniyatini tasavur qilib bo'lmaydi. Adabiy til nutq mada-niyatining to'o'ri so'zlaso' va yoziso'ning o'lco'ovi va mezonidir.

Nutq madaniyati, nutqiy mao'orat va notiqlik san'atiga doir qator ilmiy iso'lar muallifi, zamonamizning ajoyib notio'i Rao'imboy Jumaniyozov nutqiy faoliyatning bir-biri bilan uzviy boo'liqligi, o'ziga xos turlari o'amda oo'zaki nutq va yozma nutq o'aqida talaygina ijobiy fikrlarni bayon etadi¹.

Oo'zaki nutq yozma nutqqa nisbatan anco'a faol, jonli jarayon. Oo'zaki nutq qo'llaniso' usuliga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1. Oddiy so'zlaso'uv nutqi. Bu kundalik o'ayotimizda o'zaro niuomala jarayonida iso'latiladigan nutq. 2. Adabiy so'zlaso'uv nutqi. Bu muayyan so'axslar doirasida tilning me'yoriy mezonlarini qo'llaso' orqali ro'yobga co'iqadi.

Oo'zaki va yozma nutqning o'zaro boo'liqligi ularning so'aklla-niso' jarayonidagina emas, balki taraqqiy etiso'ida, sayqal topiso'ida

. ' Qarang: Jumaniyozov Rao'imboy. Nutqiy mao'orat. T.: Adolat nasos'-'yoti, 2005.

o'am muqimdir. Notiq aytmoqco'i bo'lgan fikrini. maqsadini to'la-ligico'a bo'lmasa-da, maqsadining xomaki, qoralamasini, qoo'ozga tuso'iradi, rejalaso'tiradi. Nimadan nimaga o'tiso', qanco'a to'xtaliso', nimalarni aytiso' yoki aytmaslik o'aqida co'izgiJar notiq so'zlayotgan paytda o'am uning ko'z oldida xuddi qoo'ozdagidek xayoliy su'rati namoyon bo'lib turadi. Aks o'olda, nutq me'yori buzilib, vaqt co'o'zilib ketiso'i, notiqni auditoriya yaxso'i qabul etmasligi mumkin.

Muloqot vositasi kommunikatsiya nutqiy (oo'zaki va yozma), paralingvistik (tovuso' oo'angi, gap tezligi, ovoz tembri), kinetik (xatti-o'arakat, mimika, o'arakatning boso'qa so'akllari) va narsa belgili (o'aykal, rasmlar) vositalar tarzida amalga oso'iriladi. Nutqiy malakaga, ko'nikmaga ega bo'lmagan o'qituvco'i yoki talaba tilimizning sofligini o'am, boyligini o'am namoyiso' eta olmaydi. Co'inakam notiq nutq texnikasi - ovoz, nafas, to'xtaliso', oo'ang kabi nutqning ifoda vositalari, maso'qiy jarayon bilan co'egaralanib qolmasdan, balki nutqiy ma'orat, nutqiy faoliyat qirralarini egallaso'ga intiliso'i, nazariy ma'lumot va amaliy maso'o'ulotni uyo'unlaso'tira oliso'i zarur. Ifodali o'qiso' matn mazmunini yetkaziso'ga daxldor texnik va nazariy vositalarni biliso' va unga amal qiliso' o'ar doim ao'amiyatlidir.

Zamonamizning e'tiborli notio'i Rao'imboy Jumaniyozov notiq va voiz tuso'unco'alari bir xil ma'noga ega emasligi, ular moo'iyat e'tibori bilan aloo'ida san'at ekani, ularning bir-biridan farq qiluvco'i tomonlari o'aqida ta'kidlaydiki, «Notiqo'k qo'llaniso' o'rni, mavzu doirasi va ma'no qamrovi jio'atidan birmunco'a keng. Voizlik o'am nutqiy ma'orat orqao' o'z ro'yobini ko'rsatadi. Unda diniy, didaktik va o'ayotiy mazmun ustuvorlik qilgan, notiqo'k dunyovilik bilan o'amma davr va makonlarda o'ar xil o'oya va maslaklarga xizmat qilgan. So'unday ekan, voizlik notiqlikning bir ko'riniso'i degan fikr o'aqiqatgayaqin*¹.

Agar o'xso'atiso'imiz o'rinli bo'Isa, bugungi kunda voiz-va'zxon ataluvco'i kiso'ilar diniy bayramlar va marosimlar — Ramazon va Qurbon o'ayitlari, Amri ma'ruf, Mavlud an-nabiy, Xatmi Qur'on kabi islomiy marosimlarda diniylik bilan zamonaviylikni uyo'unlaso'tirgan o'olda ilm, ma'rifat, so'ariat va axloq masalalariga doir mavzular asosida suo'bat quruvco'ildir.

¹ Jumaniyozov Rao'imboy. Nutqiy ma'orat. T.: Adolatnaso'riyoti, 2005. 17 b.

Voizlik sao'atiga suxandonlik san'ati yaqin turadi. Suxandono'k moo'iyatan so'z ustasi, so'zga co'eco'an degan ma'nolarni anglatadi va u diktora so'zidan farq qiladi. Xalqimiz o'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist o'tkir Siddiqovni suxandon, so'z ustasi sifatida qadrlaydi, o'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist Nasiba Ibroo'imovani esa moo'ir diktora sifatida yaxso'i ko'radi.

Amir Unsurulmaoniy Kaykovus «Qobusnoma» asarining «Suxandonlik bila baland martabali bo'lmoq zikrida» deb nomlangan ettinco'i bobida suxandonlikning moo'iyati, zarurati, so'artlari va xususiyatlari bilan boo'liq muo'im fikrlarni ilgari suradi. Suxan-donlikning muo'im so'artlari — rostgo'ylik o'anda nomaqbul rostni aytiso'dan tiyiliso'da, so'zni o'oyatda uluo'ligini o'is qiliso' o'anda so'zni uvol qiJmaslikda, so'zning o'rnida qoilyay oliso' o'anda undan oqilona foydalaniso'da deb biladi¹.

Kaykovusning fikridan xulosa qiladigan bo'Isak, suxandon nafaqat co'iroyli so'zlaso'i, balki ma'naviy-axloqiy jio'atdan o'am tarbiyali bo'liso'i zarur.

Nutqiy mao'orat bu oddiy nutq emas, balki fikrni sodda va co'iroyli ifoda eta oliso'dir. So'u bois nutq madaniyati notiqlik bilan bevosita aloqador bo'lsa o'am, ular aynan bir tuso'unco'alar emas. San'at ma'nosidagi notiqlik nutq madaniyatining eng yuqori nuqtasidan boso'lanadi. Xalq orasida «so'zga co'eco'an», «gapni do'ndiradi», «gapni qotiradi, kiyvoradi» degan iboralar yuradi. Bu notiqlik alomatlarini bor kiso'iJarga nisbatan qo'Uaniladi. Daro'qiqat, ular nutqiy mao'oratning ilmiy asoslaridan, uning sir-asrorlaridan voqif emas. Muayyan ma'rifiy maqsad yoki mavzuni umumlaso'tiriso', kompo-zitsion yaxlitlikda taqdim eta oliso' saloo'iyati ularda unco'alik so'akl-lanmagan bo'ladi. Biroq o'ar qanday o'olatda — ulfatco'iJikda, gap-gaso'taklarda, guzarlardagi suo'batlarda so'z, nazmga va askiyaga moyilligi yuksakligi bilan «uloqni» olib ketadi.

Notiqlik tinglovco'i e'tiborini tortiso' asnosida co'iroyli gapiriso' va mao'liyo etiso' san'atidir. Ammo nutqning faqat co'iroyJi boiiso'i notiq uco'un kifoya qilmaydi: bema'ni safsatalarni o'am juda co'iroyli qilib gapiriso' mumkin. Bu esa notiqlik emas, vaysaqilik sanaladi. Notiqlik nutq vositasida kiso'ilarga muayyan o'oya va maqsadlarai yetkaziso'ni, ularni maium maqsadlarga yo'naltiriso'ni nazarda tutadi.

¹ Kaykovus. Qobusnoma. T.: IstiqJoJ, 1994. 36 b.

Notiq nutqi 1-2 kiso'i uco'un emas, keng auditoriyaga qaratilgan bo'ladi. So'u bilan birga, unda nutqning mazmuni, mantiqiy asoslariga, mundarijaviy tuzilishiga diqqat qilinadi. Notqlikda notiq, oldin-dan qanday so'zlasa, nimadan bosolab, nimada tugatiso' rejalarini tuzib oliso'i rasm emas. U go'yo tayyorgarlik ko'rilmagan nutqqa o'xso'aydi. Unda badio'ago'ylik, o'ozirjavoblik ustunlik qiladi. Nutq madaniyati tugal fikr, go'zal ifoda demakdir. Izco'illik bilan bir-biriga mantiqan bo'lanmagan tugal fikr va uning ta'sirli ifodasi bo'lma-sa, u kiso'i qalbi, ongiga sio'maydi, qabul qilinganda o'am co'uqur anglaso'ilmaydi.

Nutqning to'oriligi deganda, dastavval uning adabiy til me'yorlariga mos keliso'i tuso'uniladi. Busiz bosolqa aloqaviy sifatlar bo'li-so'i mumkin emas.

Bir tilga xos xususiyatlarni yoki so'zlarni ikkinco'i tilga qo'so'ib so'zlaso' yoki adabiy til me'yorlariga mos bo'lmagan so'z va iboralar (jargon, ko'co'a gaplari)ni qo'llaso' nutqning tozaligiga zid. Demak, nutqning tozaligi, uning adabiy til mezonlariga mos keliso'-kelmasligi, o'ayriadabiy til unsurlaridan xoli bo'liso'idir. Ba'zi o'llarda kiso'ilar muloqot mavzuini co'uqur bilmasdan, fikr ifodalaso'da qiynaladilar va odatga aylangan «Xo'so'», «o'aligi», «anaqa», «o'so'a», «nimaydi», «deylik» kabi so'zlarni iso'latadilar. Bular tilso'unoslikda «parazit so'zlar» deyiladi.

Nutq tozaligiga salbiy ta'sir etuvco'i o'olatlardan biri vulgar (qo'pol) so'zlarni istifoda etiso'dir. Qaro'iso', o'aqorat ma'nolarini anglatuvco'i bunday so'zlar oynai jao'on orqali namoyiso' etiluvco'i badiiy film va spektakllarda qao'ramon qiyofasini, saviyasini, ruo'iyasini, ruo'iy o'olatini oco'iso'da ba'zan qo'llaniladi.

Yuqorida ko'rib o'tilgan nutqiy sifatlar bilan bevosita daxldor bo'lgan omillardan biri nutqning ta'sirco'anligidir. Nutq ta'sirco'anligi, asosan, oo'zaki nutq jarayoniga tegiso'li. So'zlayotganingizda eso'ituvco'ining ko'z o'ngida tasviriy manzara o'osil qila olsangiz, ob-razli fikr yuritsangiz, o'z so'zingizga iso'ontira olsangiz, qiziqtir-sangiz, nutqingiz ravon bo'ladi va ta'sir darajasi oso'ib boraveradi.

o'xso'atiso' yuzasidan o'quvco'ilar ongiga singdirilgan bilim keyingi darslarda to'ldirilib, mustao'kamlab boriladi.

Eng muo'imi esa, ifodali o'qiso' jarayonida so'oso'ilmaso'fc o'qilayotgan matn mazmunini to'la oco'ib beriso' va tinglovco'ilarga etkaziso'ni, darsda o'tilgan o'oyaviy-badiiy omillarga e'tibor beris

lozim. Toki, bu o'qiso' so'unco'aki tez o'qiso', umuman o'qiso' yoki formalistik o'qiso'ga aylanib ketmasin. Buning uco'un esa o'ar bir ifodali o'quvco'ini butun borlio'i bilan ana so'u asarga mao'liyo etiso', unda ifodali o'qiso' uco'un zavq va rao'bat uyo'ota oliso' lozim. Bu o'ar bir o'quvco'ining mao'oratiga boo'liq. Biroq ifodali o'qiso' uco'un ana so'u katta iso'tiyuq bo'lgandagina asarning estetik fazilati yaqqolroq oco'ilib boriso'i va adabiyot darslarining estetik badiiy yuqori bo'liso'i o'ar bir o'quvco'ining diqqat markazida turiso'i zarur.

So'unday qilib, «nutqiy obraz» o'aqidagi tuso'unco'ani o'quvco'ilar ongida so'akllantiriso'ning prozaik asarni o'rganiso'da imkoniyat katta. Ammo «nutqiy obraz»ning poetik asarda roo' katta ekanligini nazarda tutiso' kerak. Nutqiy obrazlar o'aqidagi tuso'unco'ani so'akllantira boriso' orqali o'quvco'ida o'ayot to'o'risidagi tasavur o'stirib boriladi. o'quvco'ilar istiora-o'xso'atiso'ni ongli ravisoda tuso'unib yetmoqlari uco'un poetik obraz orqali konkret predmet va o'odisalarni yaxso'i bilib oladilar. Nutqiy obraz mazmunini oco'iso'da konkret misollardan foydalaniso' lozim, albatta. Bunda o'ar bir so'oir yoki yozuvco'i ijodidagi originaUikni yoritib beriso'ga aioo'ida e'tibor beriladi. o'quvco'ilarni ifodali so'zlarga qiziqiso' va e'tibor uyo'otiso' uco'un so'u so'zlar mazmunini tuso'untiriso', so'zlayotgan kiso'i fikrini anglatiso'dagi buyoqdorligini anglatiso' lozim. Badiiy nutq o'oyat ta'sirco'an bo'ladi. Undan kim qanday so'zlayotganini, uningo'azab yoki so'odlik bilan, qayo'u yoki quvonco' bilan fikr bildirayotganini payqab oliso' oson.

Yuqorida qayd etilgan fikriardan kelib co'iqqan o'olda, nutq yorqin va ta'sirco'an bo'liso'i uco'un quyidagilarni unutmashlik tavsiya etiladi:

- nutq yolo'ondan yiroq bo'Jiso'i, nutqqa yolo'on aralaso'masligi zarur;
- nutq kuco'li mantiqqa asoslangan o'aqiqat asosiga quriliso'i kerak;
- nutq dalil-isbotli, faktlarga boy bo'liso'i lozim;
- nutq mazmunidan kelib co'iqib, fikr o'ayotiy misollar orqali yoritiliso'i maqsadga muvofiq;
- eso'ituvco'i uco'un noma'lum bo'lgan ma'lumotlarni keltirmagan ma'qul;
- nutq o'ayajon va jo'so'qinlik tuyo'ulari bilan yo'o'rilgan bo'liso'i darkor;
- (- nutqda o'ar bir so'zning salmoo'iga e'tibor beriso', uning ta'sirini ^{Ko} ra biliso' zarur;

- nutqda zimmaga yuklangan mas'uliyatni co' uqur o'is qiliso' lozim;
- o'ar bir nutqda o'ayotning biror-bir dolzarb masalasi ko'tariliso'i kerak;
- nutqda mavzu bilan boo'liq biror rivoyat, latifa, xotira yoki obrazli iboralar bo'liso'i maqsadga muvofiq;
- nutqda bildiriladigan muammo tinglovco'i va jamoatco'ilikka taniso' bo'liso'i lozim.

Fazilatlarni ikki turkumga bo'lar ekan, alloma Abu Nasr Forobiy uni «Nutqiya» va «xalqiya»ga ajratadi. Nutqiya fazilatlari - ruo'ning gapiruvco'i quvvatiga taalluqli bo'lib, ular o'ikmat, aql, ajin (pe-so'onadagi), fao'm afzalligi va zakovatdan iborat. Biliso' vositalari va omillarini esa qo'yidagilardan iborat, deb ko'rsatadi, - nutq, tasav-vur, o'is. Narsalar to'o'risidagi bilim nutq quvvati o'amda tasavvur orqali, so'uningdek, o'is-tuyo'u vositasida paydo bo'ladi. O'ar vaqt bilim o'osil qiliso'ga iroda ko'rsatilsa, uning idroki nutq quvvatining so'a'nida, ya'ni markazidadir. Fozillar so'ao'rining asosco'isi bo'lgan birinco'i Rais 12 ta xislatga ega bo'ladi. Uco'inco'i o'rinbosar bo'lgan so'axsga uso'bu xislatlardan birinco'i oltitasigina so'art bo'ladi. Bu so'artlarning biri — gapirayotgan gapining salmoqdor va kam bo'lsa o'am, ta'sirco'an bo'liso'idir¹.

Til, nutq o'amda yozuv o'zaro bir butunlikni o'osil etibgina qolmay, oo'zaki va yozma nutqning asosiy manbai o'amdir. Nutqiy bo'liniso'lar sirasidan o'rin olgan telenutq va radionutq ommaga muayyan tilning jozibasi va boyligini namoyon etuvco'i, yetkazuvco'i asosiy vositalardandir. Ma'3umki, so'z va nutq vositasida yakka so'axs va jamoa bilan muomalada bo'liso'ga qaratilgan ixtisosliklar ibtidoiy ko'riniso'larda bo'lsa-da, qadimdan mavjud. O'ozirda esa uning rang-barang, zamonaviy texnika vositalari orqali muloqotda bo'liso' so'akllari ommalaso'ib bormoqda. Garco'i so'unday esa-da, so'z, nutq ijtimoiy til birliklariga munosabat o'amma davrlarda bir xil bo'lgan. Ajdodlarimiz so'zni, nutqni iloo'iy ne'mat, o'ikmat deb qaraso'gan. Uni to'o'ri va o'rinli qo'llay biliso' nozikta'b notiqlarga, suxanvarlarga nasib etgani rost. Yurtboso'imizning Oliy Majlis minbaridan turib, «o'z fikrini mutlaqo mustaqil, onatilida ravon, go'zal va lo'nda ifoda

¹ Abu Nasr Forobiy. Fazilat, baxt, saodat va kamolot o'aqida. T.: Yozuv-co'i, 2002. 16-27 b.

eta olmaydigan mutaxassisni, avvalambor, rao'bar kursisida o'tirganlarni bugun tuso'uniso' o'am, oqlaso' o'am qiyin»-deb ta'kidlaso'lari bejiz emas¹. To'o'ri ta'kidlanganidek, gap so'zning soni yoki sifatida emas, balki ularni biliso' va o'z o'rnida qoilyay oliso'dadir.

Takrorlaso' uco'un savollar:

1. Yozma nutqda muomala madaniyatining ao'amiyati ntmada?
2. So'arq adabiyotida noma yoziso'ning go'zal namunalaridan misollar keltiring?
3. Beo'budiyning xat yozmoq so'artlariga doir fikrlarkii izoo'lang?
4. Notiqlik san'atining nodir namunalarini misollarda ifodalang?
5. "Madaniy nutq", Nutq madaniyati" iboralarini so'aro'lang?
6. Oddiy so'zlaso'uv nutqining adabiy so'zlaso'uv nutqidan farqi nimada?
7. Muloqot vositalarini ko'rsating va izoo'lang?

8. Nutqning ta'sirco'anligi nimalarga bogiiq?

Arnaiiy maso'o'ulot savollari:

1. Yozma nutqning tarixiy ildizlari.
2. Maktub yoziso' madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari.
3. o'zaro yoziso'malarning muomala madaniyatiga asoslaniso'i.
4. Yozma nutq samarasining muo'im so'artlari.
5. Nutq madaniyatining asoslari.
6. Nutq madaniyati yuksak san'at sifatida.
7. Notiqlik san'atining badiiy tafakkur rivojiga ta'siri.
8. Notiqlik san'atida nutqiy mao'oratning o'rni.

¹ Karimov T. Barkamol avlod - o'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T.: o'zbekiston, 1998.
9 b.

8-BOB. ETIKET MUOMALA MADANIYATINING ZAMONAVIY Ko'RINISO'I SIFATIDA

8.1. Etiket turlari

Etiket - axloqiy madaniyatda yaqqol ko'zga taso'lanadigan munosabatlarning ko'riniso'laridanbiri. U ko'proq insonning taso'qi madaniyati, o'zaro munosabatlaridagi o'zini tutiso' qoidalarining bajariliso'ini boso'qaradi. Agar muomala odobida inson o'z muno-sabatlariga ijodiy yondaso'sa, ya'ni bir o'olatda, bir neco'a xil muomala qiliso' imkoniga ega bo'lsa. etiket muayyan o'olat uco'un qoidalaso'ti-rib qo'yilgan xatti-o'arakatni taqozo etadi. Etiket keng qamrovli tuso'unco'a bo'lib, u ma'lum ma'noda, umumbaso'ariy miqyosda qabul qilingan muomala qonun-qoidalarini o'z ico'iga oladi.

Etiket - "etika" so'zining o'zagi sifatida bevosita axloqiy me'yor-lar, tamoyillar va mezonlarning «yukini» ko'tariso'ga qodir bo'lgan axloqning amaliy ko'riniso'idir. O'ar bir soo'ada etiket ko'riniso'lari mavjud bo'lib, uni buziso' atrofdagilarda o'ayrat va iste'zo uyo'otadi. So'u bois etiketni odat tusiga aylantirilgan, qatiylaso'tirilgan muomala odobi deyiso' o'am mumkin.

Etiket takallufning mayda-co'uyda jio'atlarigaco'a iso'lab co'iqilgan odob qoidalari sifatida ijobiy, kiso'ining ko'zini quvontiradigan muomala o'odisasi. Lekin ayni paytda, u asl axloqiy asosini yo'qotgan majburiy mulozamat tarzida o'am namoyon bo'ladi: etiket qoidalarini bajarayotgan kiso'i aslida o'z xoo'iso'-ixtiyoriga qarso'i iso' ko'rayotgan bo'liso'i mumkin. So'unga qaramay, umuman olganda, etiket so'axsni muayyan tartib-qoidaga, qanday ico'ki ruo'iy so'aroida bo'lmasin, bosiqliqqa, muloyimlik va sabr-toqatga o'rgatiso'i bilan ao'amiyatlidir. Quyida bugungi kunda kiso'ilar o'ayotiga co'uqur singib borayotgan so'zlaso'uv, muloqot madaniyatiga doir jarayonlardagi etiketning ayrim turlari va bu boradagi tavsiyalarni e'tiboringizga o'avola etamiz.

Taniso'isb va taniso'tiriso' etiketi. Taniso'tiriso', odatda, kico'ik yoso'dagilardan boso'lanadi, agar vaziyat taqozo etgan o'ollarda kico'iklar o'zlarini kattalarga taniso'tiradilar. Jamoat joylarida o'am,

so'uningdek, kico'iklar kattalarga o'zini taniso'tiradi. Biroq bu jarayon jinlar o'rtasida biroz boso'qaco'aroq ko'riniso'ga ega, ya'ni ayol kiso'i yoso'i va mavqeidan qafiy nazar, o'eco' qaco'on erkak kiso'iga o'zini birinco'i bo'lib taniso'tirmaydi. Bu yagona o'olatda istisno qilinadiki, u o'am bo'lsa, qiz bola agar o'qituvco'isi erkak kiso'i bo'lsa, unga o'zini taniso'tiriso'i mumkin.

So'uningdek, siz biror kiso'ini taniso'tirayotganingizda yoki aksinco'a, sizni biror odam bilan taniso'tiriso'ayotganda tabassum qiliso'ni unutmang. Bu tabassum iljayiso'dan farq qiliso'i, ko'proq samimiylikka asoslaniso'i so'art. Co'unki do'stona tabassum bilan boso'langan taniso'uv odamning xotirasida uzoq saqlaniso'i mumkin.

Taniso'ayotgan odam birinco'i bo'lib, taniso'tirilayotgan odamga qo'l uzatadi. Bu jarayon o'am jinlararo munosabatda - ayol bilan erkak taniso'tirilayotganda, ayollar erkaklarga qo'l uzatadilar. So'uningdek, kattalar-kico'iklarga qo'l uzatadilar, taniso'tirilgan taniso'uvco'ining mulozamat bilan qo'l uzatiso'ini tavoze va xotirjamlik bilan kutib turadi, yo'qsa qo'l berib so'raso'iso'ning o'ojati yo'q.

Taniso'tirilayotgan paytda xoo' erkak, xoo' ayol, xoo' yoso', xoo' keksa kiso'i bo'lsin, albatta, o'rnidan turiso'i so'art. Bu taniso'ayotgan odamga nisbatan o'urmat belgisidir.

Jamoa orasida xodimni rao'bar, meo'mondorco'ilik paytida esa, meo'monni xonadon egasi taniso'tiradi. So'uni ta'kidlaso' lozimki, taniso'uv paytida orada begonalar bo'lsa, ularni e'tiborsiz qoldirib, eski taniso'lar, do'stlar bilan uzoq ko'riso'ib, ularni kuttirib qo'yiso' yaxso'i emas. Agar taniso'iso'ning zarurati kelib qolsa-yu taniso'tiradigan odam bo'lmasa, o'zingiz bu vakolatni zimmangizga oliso'ingiz mumkin.

Oila a'zolari taniso'tirilayotganda, ularning ismlarini aytib, "rafiqam", "qizim", "o'o'lim" deb taniso'tirganingiz ma'qul. Ota-onalarga esa buning aksi bo'ladi, ya'ni boso'qalar ota-onalarga taniso'tiriladi.

Taniso'tiriso'dan awal taniso'tirayotgan kiso'ingizning ismini aniq bilib oling va taniso'tirayotganda uning ismini co'iroyli talaffuz qiling. Yaxso'i bo'lardi, agar o'ar bir ismning ortiga ismiga mos raviso'da "jon", "bek", "xon", "ali", "boy" kabi qo'so'imco'alarni qo'so'ib aytilsa. Biroq Gavo'ar ismini «Govxar», So'avkat ismini «So'ovkat», Latif ismini "Latip" deb aytiso' ismning asl matnidagi ma'nosiga mutlaqo ziddir. Zero, forsc'o'a «Gov"-mol, "Xar"-eso'ak ma'nolarini anglatadi.

Ko'riso'iso' etiketi. Ko'riso'iso' etiketi qoidalari milo'y xususi-yatlardan kelib co'iqib, turli xalqlarda turlic'a ko'riniso'larga ega. Ko'riso'iso' salomlaso'iso', boso' qimirlatiso', quco'oq oco'iso', qo'l beriso', qo'lni ko'ksiga qo'yiso' va o'atto o'piso'iso' orqali amalga oso'iriladi. Bu jarayon o'indlarda kaftlarni juftlab, peso'onasining o'rtasiga tekiziso' bilan, afo'onlarda o'ng qoiini manglayiga tegizib, ta'zim qiliso' bilan, tibetliklarda bir-birlariga qarab tillarini co'iqariso' bilan, o'zbeklarda qoini ko'ksiga qo'yiso' bilan ko'riso'iladi.

Vaziyatdan kelib co'iqqan o'olda, ko'riso'iso'ning yuqoridagi so'akllaridan biri tanlanadi. Ko'riso'ayotganingizda suo'batdoso'in-gizga yaxso'i niyatda ekanlingingizni ko'rsatigso'ga o'arakat qiling. Bildirayotgan tilaklaringiz, muloo'azalaringizni samimiy bayon eting, fikrlaringiz soxtalikdan yiroq boisin.

Ko'riso'iso' etiketiga ko'ra, yoso'i kico'ik erkak yoso'i katta ayol (taniso'i, o'amkasbi, qarindoso'i) bilan uco'raso'ganda birinco'i boiib mulozamat bildiriso'i lozim. Agar ayol kiso'i erkaklar bilan ketayotgan paytda dugonasini ko'rib qolsa, bu o'olatda dugonasiga birinco'i boiib mulozamat qiliso'i kerak.

Garco'and, ayollarning erkaklar bilan qoi berib so'raso'iso'lari xalqimiz tabiati (mentaliteti)ga xos boimasa-da, zamonaviy etiket bu jarayonni me'yor darajasida co'etlab o'tadi. Zero, iso'lab co'iqariso' korxonalarida, taiim muassasalarida, davlat taso'kilotlarida erkaklar bilan birga xizmat qilayotgan ayollar bunday vaziyatlar bilan tez-tez to'qnaso' keladilar. Lekin erkaklar ayollar bilan ko'riso'ar ekanlar, nigoo'larini ayolga "eb qo'ygudek" qilib tikiliso'lari kulgili o'olatlariga oiib keliso'i mumkin.

Agarda bir neco'a odamlar bo'lgan xonaga kirib, ulardan biri bilan qoi berib ko'riso'dingizmi, endi boso'qalar bilan o'am qoi berib so'raso'iso'ingiz so'art. Yo'qsa, mutanosiblik buzilib, bu ayrim kiso'ilarni sizdan ranjiso'iga olib keladi. Yo'lda uco'ragan ayol bilan qoi uzatib ko'riso'iso'ga to'o'ri kelib qolsa, ayol qoiqopini eco'masligi mumkin, ammo erkak, albatta, eco'ib ko'riso'iso'i lozim. Agar ayol kiso'ini erkak kiso'iga taniso'tiriso'ayotgan bo'liso'sa, ayol kiso'i birinco'i bo'lib qoi uzatadi.

Restoran, qao'vaxona, oso'xona va co'oyxonalarda tasodifan uco'raso'ib qolgan taniso'laringiz, agar ular uzoqroqda bo'liso'sa, ularga boso'ingizni silkitib qo'yiso'ingiz kifoya qiladi. Agar ayollar qurso'ovida boisangiz, ular bilan umumiy tarzda bir marta salornla-

so'ib qo'yiladi. Etiketning buzilishi ko'risuvning muvozanatini izdan co'iqarib yuborishi mumkin. Jamoat orasida zino'or baland ovozda tanishlaringiz bilan ko'riso'mang, bu madaniyatsizlik alomatidir.

Suo'batlaso'iso' etiketi. Muomala suo'batlaso'iso'ining eng muo'im vositasidir. Bunda o'am umume'tirof etgan qoidalar mavjud. Suo'batdoso'ning gapini bo'lmasdan esotiso' nafaqat o'urmat belgisi, balki insonning ziynati o'amdir. Suo'batdoso'ingizni tinglayot-ganingizda, iloji boricha bosu'qa narsalarga e'tibor qaratmaslikka o'arakat qiling, aytayotgan gaplarini tasdiqlasos' ma'nosida bosu'ingizni silkitiso', "daro'aciqat", "to'o'ri", "topib aytdingiz», "men o'am qo'so'ilaman", "co'iroyli ta'rifladingiz" kabi ma'qullasos' ma'nosidagi so'zlami aytiso'ni unutmang. Sizga gapirayotgan odamga teskari qarab o'tiriso', gapirayotgan paytda biror narsani o'qib turiso', bir vaqtning o'zida bosu'qa kiso'i bilan gaplaso'iso', o'adeb soatga qarayveriso', es-naso', co'o'ntak kavlasos' yo bosu'qa so'u kabi mayda-co'uyda o'arakat-larni qiliso' suo'batga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Suo'bat jarayonida ba'zan bir necos'a kiso'i isotirok etiso'i o'am mumkin. Bunday vaziyatda suo'batning mavzui o'ar bir odam uco'un qiziqarli va tuso'unarli bo'liso'iga eriso'iso' lozim. Davradagi suo'batdoso'lar uco'un mutlaqo notaniso' bo'lgan mavzular — isoxonangizdagi islootlar, kamco'iliklar, oilangizdagi ziddiyatli o'olatlarni gapiriso'ning suo'batdoso'lar uco'un qizio'i boimaydi. Suo'batdoso'laringiz ilm ao'llari boimasa, bu erda ilmiy iboralar, ilmiy muammolarga doir mavzulardan co'ekinib, suo'batni ommabop, barcos'a tuso'unadigan mavzular doirasida olib boriso' maqsadga muvofiq.

Faqatgina o'zini dardini gapiriso' uco'ungina suo'batlaso'adigan odam - yomon suo'batdoso'dir. Bunday kiso'ilar pirovardida tinglovco'ilarsiz qolib, u isotirok etgan suo'batlar zerikarli boiiso'i so'ubo'asiz. So'uni aloo'ida qayd etiso' zarurki, sizni tinglayotgan odamning ta'sirlaniso' o'olatini kuzatib turiso' juda muo'im. Co'unki bilib-bilmay aytilgan so'z va iboralar suo'batdoso'ingizni sizdan bezdirib qo'yiso'i va uni xafa qiliso'i mumkin. Suo'batga endigina kelib qo'so'ilgan, suo'batga kirisos'ib ulgurmagan kiso'iga suo'bat qanday mavzu o'aqida borayotganligi qisqaco'a izoo'lab beringki, bu sizning unga ko'rsatgan yordamingiz boiadi. Yo'qsa, «qovun tuso'irib" barcos'aning oldida izza boiiso'i mumkin.

Kim bilan suo'batlaso'mang, nutq tozaligiga e'tibor bering va o'ayriadabiy til unsurlaridan xohi bo'ling. Suo'bat davomida iloji borico'a, so'eva, varvarizm, konselyarizm, professionalizm, akademizm. vulgar (qo'pol, o'aqoratomuz, so'kiniso'lar) va parazit (anaqa, o'aligi, o'mm, anovi kabi so'zlar) so'zlarni iso'iatmaslikka o'arakat qiling. Suo'batlaso'ayotganda o'zingizni ko'rsatiso'ga, ortiqco'a takalluf qiliso'ga, noo'rin mulozamat qiliso'dan tiyiling. Bu o'olat atrofdagi-larda xunuk taassurot qoldiradi. "So'zlayotganingizda eso'ituvco'i-ning ko'z o'ngida tasviriy manzara o'osil qila olsangiz, obrazli fikr yuritsangiz, o'z so'zingizga iso'ontira olsangiz, qiziqirsangiz-deb ta'kidlaydi notiq RJumaniyozov, nutqingiz ravon bo'ladi va ta'sir darajasi oso'ib boraveradi*¹.

Zaruriyat taqazosiga ko'ra suo'batlaso'iso'ga "majbur" bo'lgan o'olatlar — kupe, kayutada bo'ladigan suo'batlar yengil va beo'araz bo'liso'i lozim. Agar yo'lovco'i-suo'batdoso'ingiz o'oyatda tarbiyali bo'lsa, suo'batlaso'iso'ni istamayotganligini o'zining sizga berayotgan qisqa javoblari orqali bildiradi. Siz buni tez tuso'unib yetiso'ingiz lozim, yo'qsa, "devorga" gapirgandek mulzam bo'liso'ingiz, so'ubo'asiz. Suo'batlaso'iso'uco'un topmoqco'i bo'lgan mavzular suo'batdoso'ingizga anketa-so'rovnoma ko'riniso'ida bo'lmasin. Co'unki tergovco'i bilan suo'batni eslatuvco'i bunday savollar suo'batdoso'ni xavotirga solib qo'yadi. Bao'sdagiyoki suo'batjarayonidayuzaga keladigan ziddiyatlarni latifa yoki qiziqarli voqealar yumso'ata oliso'i mumkin.

Telefonda gaplaso'iso' etiketi. Informatsiya asri deb nom olgan XXI asr integratsiya va globallaso'uv jarayonini tezlaso'tirib yuborganligi barco'amizga ma'lum. Bu asr nafaqat insoniyat tafakkurini o'zgartiradi, balki uning turmuso' tarzini o'am mutlaqo boso'qa ko'riniso'ga aylantirib yuboradi. O'ozirda tez ma'lumot uzatiso' va qo'proq maMumotga ega bo'liso' zamonaviy so'axs mentalitetiga singib bormoqda. Ana so'u jarayonda telefon tarmoqlari orqali olinadigan ma'lumotlar bazasi muloqot va aloqaning muo'im vositasi sifatida ao'amiyatlidir. So'u bois, "Telefonning muomala madaniyati va etiket vositasi sifatida o'ziga xos xususiyatlar nimada?" degan savolning paydo bo'liso'i, so'ubo'asiz. Zamonaviy etiketga ko'ra, telefonda gaplaso'iso'ning o'am tartib-qoidalari bor. So'u munosabat

¹ Qarang: Rao'imboy Jumanivozov. Nutqiy mao'orat. T.: Adolat, 2005. 55 b.

bilan bu xususdagi etiketga doir aynm muloo'azalarni bayon etiso'ga o'arakat qilamiz.

Telefon qo'no'iroo'ini uzoq kutmay, tezroq go'so'akni olib, javob beriso'ga o'arakat qiling. Telefonda gaplaso'iso' o'am, awalo, salomdan boso'lanadi. Qo'no'iroq qilganingizda sizga kerak bo'lgan odamni topolmasangiz, murojaat qilayotgan kiso'ingizga o'zingizni taniso'tirib, tegiso'li malumotni qoldiriso'ingiz lozim.

Etiketga ko'ra biror-insonga qo'no'iroq qilmoqco'i bo'lsangiz ertalab soat 9 dan keyin, keco'qurun esa, soat 10 gaco'a qo'no'iroq qiliso'ga odatlaning: favqulodda vaziyat yuzaga kelganda yoki qo'no'iroo'ingizni intiqlik bilan kutiso'ayotgan paytda qilinadigan qo'no'iroqlar bundan mustasno.

Agar suo'batlaso'ayotgan vaqtda telefon aloqasi uzilib qolsa, bu o'olatda qo'no'iroq qilgan odam yana qayta qo'no'iroq qiliso'i kerak. Go'so'akni olgandan so'ng, o'eco' qaco'on «Kim bu?», "Kim so'rayapti?" degan savolni bermang. So'axsiy masalalar yuzasidan qo'no'iroq qilsangiz, avvalambor, suo'batdoso'ingizning sizni eso'i-tiso' uco'un imkoniyati bor yoki yo'qligini so'rang. Ya'ni «Bir iso' yuzasidan maslao'atingiz kerak edi, vaqtingiz bo'ladimi?», "Falon masalani batafsil o'rganiso'imga to'o'ri keldi, agar vaqtingiz bo'lsa, telefonda aytsam o'am bo'ladimi" kabi murojaatlar qiliso' o'rirlidir. Agar juda zarur bo'lmasa, so'axsiy masalaJar bo'yico'a iso'xonaga qo'no'iroq qilmaslik kerak.

Odatda telefonda gaplaso'iso' qisqa, lo'nda, aniq maqsadga yo'naltirilgan bo'ladi. Telefon tarmoo'ingizga yangiliso'ib qo'no'iroq qilgan odamga ters va keskin javob qilmasdan, muloyimlik bilan javob bering. Keyingi adaso'ilgan qo'no'iroqqa javoban, uzr so'rab, raqamni oydinlaso'tirib oling. Zero, o'ar kim o'am yangliso'iso'i mumkinku.

Meo'monga borganingizda telefon zarur bo'lib qolsa, awal, mezbondan ruxsat so'rang. Bu paytda mezbonning oldida turiso', o'adeb unga qarayveriso' noqulay vaziyatni yuzaga keltiradi. Agar tarmoq beso'-olti signaldan keyin o'am javob bermasa, go'so'akni joyiga qo'yganingiz ma'qul.

Nutqimizdagi «uzr», «iltimos», «rao'mat» kabi seo'rli so'zlardan foydalaniso' telefon suo'batlarida ijobiy samara beradi. Noqulay vaziyatga tuso'iso'ni istamaydiganlar doimo bir narsani yoddan co'iqarmasliklari kerak, u o'am bo'lsa, garco'and sizga juda yaqin bo'lgan odamlarda

vaziyat taqozosiga ko'ra, turli so'arait va turli kayfiyatda bo'liso'i mumkin. Buni siz suo'batdoso'ingizning so'zlaso' oo'angidan uning kayfiyati qanday ekanligini biliso'ga urining va so'unga mos tarzda suo'-bat olib boring. Suo'batdoso'ning avzoyi buzuq o'olatda o'azil, qoco'i-rim, luqma so'zlar bemavrid o'isoblanadi. Do'stingiz, o'amkasabangiz, qarindoso'-urugiaringizni telefonda o'ayotingizdagi so'axsiy muam-molaringiz, so'ikoyatlaringiz, kasalingiz, turmuso' o'rtoo'ingiz va farzandlaringiz keltirgan taso'viso'lar o'aqida gapirib, ularni qiyna-mang. Olgan narsangizni soatlab muo'okama qilmang.

Jamoatco'ilik foydalanadigan telefonlarda gaplaso'ganingizda, bosu'qalarning sizdan so'ng navbatda turganlarini unutmang. So'u bois suo'batni qisqa va aniq bo'liso'iga eriso'ing. Bugungi kunda tarmoqlarning pulli ekanligi, uyali aloqa vositalaridan foydalaniso' odatiy tusga kirganligi telefonda gaplaso'iso' madaniyatini tartib-ga solib qo'ydi, "Vaqt bu — pul" degan tamoyil o'z ta'sirini ko'r-satmoqda.

Agar suo'batdoso'ingiz uyali aloqa telefonidan yoki olisdan sizga qo'no'iroq qilayotgan boisa, unda suo'batni qisqa va lo'nda olib boriso'ga o'arakat qiling. So'uni esda tutiso' lozimki, garco'and qattiq o'azablangan o'olatda yoki juda o'afa bo'lgan o'olatingizda o'am "alamingizni" suo'batdoso'dan olmang, unga baqirib, dao'-dao'a qiliso'dan tiyiling: bu paytda aqlli odam telefon go'so'agini quloo'idan uzoproq tutib turiso'ini unutmang.

Ko'co'ada o'zini tutiso' etiketi. O'ayotimizning ko'p qismi jamoatco'ilik va notaniso' boigan kiso'ilar orasida o'tadi. O'ar kuni bu o'olatga ko'co'a-kuyda, transportda, maskanJarda o'amda jamoat joylariga duco'kelamiz. Bu joylar nafaqat so'axsning kayfiyatiga, balki so'axs kayfiyati orqali atrofdagi odamlarning kayfiyatiga o'am ta'sir ko'rsatadi. Madaniyatli inson ko'co'aga qadam qo'yiso'i bilan o'zining "meni"dan jamoat "meni"ga o'tadi, ya'ni ko'co'adagi o'ar bir o'arakat bosu'qalar nigoo'i ostida ekanligini o'is qiladi. So'uning uco'un o'am odamlar jamoat joylarida turli xil qiliqlar, baco'kana odatlarni yuzaga keltiriso'dan tiyiladilar.

Uydan ko'co'aga co'iqayotganingizda kerak bo'ladigan narsalar — pul, ro'molco'a, o'ujjat, taroq va bosu'qa zarur boigan narsalarni o'zingiz bilan oliso'ni unutmang. Awal taso'qi ko'riniso'ingizga ~ socio'ingiz, kiyimingizga bosu'dan-oyoq razm solib, so'ng taso'qariga co'iqiso'ingiz mumkin.

Jamoat joylarida o'zini tutiso'ning eng muhim qoidasi bu -atrofdagilarga ziyon yetkazmaslikdir. Bu o'olat, ayniqsa, o'arakat-lanayotgan va muloqot qilayotgan paytda yuzaga keladi. Mamla-katimizda o'ng tomonlama o'arakatga amal qilinadi. So'unday ekan, bexavotir va beziyon o'arakat yo'lakning o'rjg tomonidan yuriso'dir' So'unda qo'lingizdagi buyum yoki narsalar b□isa o'am, ro'parangiz-dan kelayotgan odamga xalaqit bermaysiz.

Q'tib ketayotgan odam (ayol yoki erkak, qiz yoki yigit) larning orqasidan o'girilib qaraso'dan o'zingizni tiying. So'erigi, do'sti, dugonasi bilan ketayotgan taniso'ingizni to'xtatmang. Agar oldingizda ketayotgan odamning yonidan o'tib ketmoqco'i bo'lsangiz, uning co'ap tomonidan o'tiso'ga o'arakat qiling. o'tiso'ga qiynalsangiz "o'tib ketsam maylimi?". "Meni o'tkazvorolmaysi2;mi?", "Malol kelmasa, o'tkazvorsangiz!", "Ma'zur tutasiz, men o'tib ketmoqco'i edim" kabi so'zlarini aytsangiz yo'lovco'iga oo'ir botmaydi.

Yo'lda to'xtaso'ga to'o'ri kelib qolsa, deylik taniso'ingizni ko'rdingiz yoki sumkangizdan biron narsani olmoqco'isiz yoki nimanidir tomoso'a qilmoqco'isiz, bunday o'olatlarda yo'lakning co'etiga o'tiso'ni qolaversa, serqatnov joylarda uzoq suo'batlaso'maslikni tavsiya eta-miz. Zero, yo'lakning o'rtasida turib, bosu'qalarning o'arakatiga xala-qit beriso' farosatsizlik alomatidir.

Agarda siz biron-bir ma'lumot va ko'rsatmaga muo'toj bo'lib qolsangiz yoki qidirayotgan manzilingizni topiso'ga qiynalib qolsangiz, so'u yaqin atrofdagi do'kon xodimlari, ico'ki iso'lar xodimi yoki o'aydovco'ilarga murojaat qiliso'ingiz mumkin. Kerakli ma'lumotni olganingizdan so'ng, taso'akkur bildiriso'ni Unutmang. Agar sizdan ko'co'ada biron-bir narsa so'rab murojaat qiliso'sa, muloyimlik va tavoze' bilan qisqa, aniq va tuso'unarli tarzda javob bering. Uzundan-uzoq tuso'untiriso'lar murakkablaso'iso'ga olib keladi.

Ko'co'ada non, buterbrod, xot dog, gamburger, co'izburger, pirojniy, buloco'ka kabi mao'sulotlarni iste'mol qiliso'ni tavsiya etmaymiz. Bu o'olat birinco'idan, ularning uvoo'i erga tuso'ib, uvol bo'liso'iga olib keladi. Ikkinco'idan, ovqat o'azm qiliso' jarayoniizdan co'iqib, soo'liqqa zarar yetkazadi. Uco'inco'idan, eo'tiyotsizlik tufayli biror joyingizga beixtiyor eyayotgan narsangizning yoo'i tomiso'i mumkm. Bu o'olatlar bosu'qalar nazarida xunuk ko'rinadi.

Ko'co'aning ozodaligiga barco'a odamlar mas'ul ekanligini unutmang. So'u bois saqico', qoo'oz, semico'ka, bakal idiso'lar o'amda

sigareta qoldiqlarini to'ori kelgan joyga taso'lab ketmang. Zero, madaniyatli va tarbiyali kiso'ilar bunday qiliso'maydi.

Jamoat transportlaridagi etiket. Mavzudan co'etga co'iqsak o'am, so'uni aytiso' kerakki, bugungi kunda ayrim yo'lovco'ilarning, transport vositalarida yuriso' madaniyati talab darajasida emas. Transportga birinco'i bo'lib co'iqiso' va u yerdan joy oliso'ga urinadi-ganlar, o'rindiqlarni sindirib, turli "nomalarni" yozadiganlar, baqirib, so'ovqin qiladiganlar, so'ilqimlik qilib, birovni ranjitadi-ganlar, o'zidan bir uyum axlatni qoldirib ketadigan kimsalar sira-siga kiradi. Biroq bular orasida ko'pco'iligini yoso'-o'smirlar taso'kil etiso'i aco'inarli o'oldir. Co'etdan turib kuzatsangiz bunday o'olatlar nio'oyatda xunuk va kulgili ekanligiga guvoo' bo'lasiz. o'z izzat-nafsini bilgan o'ar qanday inson bu o'olatni kuzatar ekan, ranjiso'i, asabiylaso'iso'i, so'ubo'asiz. Transportdagi bo'so' joy ilinjida odamlar-ni turtib o'tiso'i etmagandek, dugonasi yoki do'sti uco'un joy olib qo'yadigan takasaltanglar o'am borki, ular meo'r, o'amxo'rlik, o'urmat, izzat degan tuyu'ulardan yiroqdir.

Aytiso' lozimki, Toso'kent so'ao'ri ico'ida qatnovco'i barco'a avtobuslar so'oo'bekatning bosoidan oxirgi bekatgaco'a uzoo'i bilan 45 daqiqada yetib boradi. So'unday ekan, 45 daqiqa tik turib ketiso' "malol keladigan" yigit-qizlar bunga kuco' topsalar yaxso'i bo'lardi. Zero, o'tirib ketiso'ga o'omiladorlar, nogironlar, qariyalar, bemorlar va go'daklarning ma'naviy o'aqlari ko'proqdir. To'o'ri, siz yo'lkira uco'un pul to'lagansiz, demakki, o'tirib ketiso'ga o'aqqingiz bor. Biro-dar, kamolingizni istab talab qiladigan o'uquqlaringiz oldida, bu o'uquqingiz juda o'am mayda ekanligini bilganingizda o'zingiz o'am uyalgan bo'lardingiz.

Bunday o'olatlarning oldini oliso' uco'un quyidagilarni kundalik faoliyatingizda qo'llaso'ingizni tavsiya etamiz:

1. Avtobus, tramvay yoki trolleybus to'xtamay turib, unga co'iqiso'ga oso'iqmang. Tarbiyali odam, awalo, yoso'i kattalarni, nogironlarni, yoso' bolali, o'omilador ayollarni birinco'i o'tkazib yuboradi. Agar o'tirgan bo'lsangiz, ularga joy bering.

2. Sizga jamoat transportida joy beriso'sa, buni iltifot bilan qabul qiling va minnatdorco'ilik bildiriso'ni unutmang. O'attoki, sizga taklif qilingan o'rinni rad qilgan taqdiringizda o'am taso'akkur aytib, bir oo'iz so'irin so'zingizni ayamang.

3. Biletga pulni o'amma o'zi uco'un o'zi to'lagani ma'qul. Bu o'ozirgi paytda normal o'olat o'isoblanadi. Qolaversa, bosob'qalar

uco'un yo'lkira to'laso' so'axsning ixtiyoriga o'avola bo'lib, bundan ranjimaslik kerak.

4. o'rinlarni sumka va boso'qa narsalar bilan band etmang. Agar transportda gazeta yoki kitob o'qib ketayotgan bo'lsangiz, ularni yoningizdagiga xalaqit bermagan o'olda uso'lang. Birovni o'qiyotgan gazetasiga qaraso' to'o'ri emas. Agar bolalar bilan ketayotgan bo'lsangiz, ularni yo'lovco'ilarga xalaqit beriso'lariga yo'l qo'ymang.

5. Transportda socio'ni taraso', labni bo'yaso', tufli tozalasos' va boso'qa pardo'z-andoso' iso'lari noo'rin. Bu iso'larni transportdan tuso'gandan so'ng bajaring. So'uningdek, jamoat transportiga kir, co'ang, iflos ust-boso' va narsalar bilan co'iqiso' mumkin emas.

Sayoo'at payti etiketi. Barco'amiz u yoki bu ko'riniso'dagi sayoo'atlarga co'iqqanmiz. Sayoo'at davomida poezd, samolyot, uzoq yo'lga yuruvco'i avtobus va boso'qa transport vositalaridan foydalanganmiz. Biroq qaerga sayoo'atga co'iqmaylik, awalo, o'zi-mizni atrofdagilarga nisbatan bosiq va xayrixoo'dek tutganimiz ma'-qul. Aksinco'a, «Meni bu erda kim tanib o'tiribdi!?" degan xayolga borib, ko'ngilga kelganni qiliso' maqbul iso' emas.

Sayoo'atingizda poezd, kema yoki samolyot kabi transport vositalaridan foydalanganda kupe, kayuta yoki salonga kirganingiz o'amon sizdan oldin joylaso'ib bo'lgan yo'ldoso'ingiz bilan ko'riso'ing. Deylik, narsalaringizni joylaso'tiriso' uco'un javonda bo'so' joy bo'lmasa, awal, so'u javon egasidan ruxsat so'rang va u rozilik bildir-sa, minnatdorco'ilik aytiso'ni unutmang.

Qorningiz oco'qolsa, yo'l uco'un olgan narsalaringizni tamaddi qiliso'dan istio'ola qilmang. Biroq buni saranjom-sariso'talik bilan amalga oso'iring. Tamaddi qilib bo'lgaco', stolni tartibga keltirib qo'ying: non uso'oqlari, co'oy tomco'ilarini artib oling.

Tabiiyki, bir neco'a soat davomida o'zingizga notaniso' bo'lgan odamlar bilan yonma-yon birga bo'liso' oson emas. Ba'zida o'amroo'larning fe'l-atvorlari biri-biriga to'o'ri kelmay qoladi. So'unga qaramay, o'ar qanday o'olatda, o'amroo'ingizga buni sezdirmaslikka o'arakat qiling, u bilan bo'lgan munosabatda vazmin, sabr-toqatli va xayrixoo' bo'ling.

O'amroo'ingiz ovqatlanayotgan paytda yotiso' uco'un joy to'so'amang. Kiyimingizni almaso'tirmoqco'i bo'lsangiz, o'amro-o'ingizdan odob bilan co'iqib turiso'ni iltimos qiling. Co'uniki begonalar oldida eco'inib-kiyiniso' odobdan emas.

Begonalar oldida yuragingizni to'kib-soco'mang. O'amroo'laringizga ortiqco'a savollar, ayniqsa, nozik aloqalarga boo'liq savollar beriso'ga urinmang. Ularning xatti-o'arakatlaridagi yoqimsiz o'olatlarga keskin norozilik bildirmang, o'rni kelganda, bu o'olat nojoiz ekanligini birrov aytib ketasiz.

Sayoo'at davomida, ayniqsa, yo'lda ketayotganda mast qiluvco'i ico'imliklar iste'mol qilmang. Zero, badmast yo'lovco'i tuban yo'lovco'idir. Yo'lda ekansiz, o'amon odamlar bilan birga ekanligingizni yodda tuting. Va qay darajada ular o'ar xil bo'lmasin, agar siz o'aqiqatan o'am tarbiyali odam bo'lsangiz, uiarga nisbatan o'urmat bilan munosabatda bo'liso'ga o'arakat qiling.

Ayollarga xos etiket. Ayolning jozibadorligi o'ziga mos va o'ziga xos xulqni o'rinli mujassam etiso'idadir. Bu - kiyiniso'da, muomalada, xatti-o'arakatda, gapiriso'da, mulozamatda, takallufda, ovqatlaniso'da va so'u singari xususiyatlarda ko'zga taso'lanadi. Jozibadorlik uco'un taso'qi co'iroyning o'zi kifoya qilmaydi, u zamonaviylik va oqiionalik bilan bogiiqdir. Mazkur xususiyatlar ayolni yanada jozibali va maftunkor qilib ko'rsatadi.

"Zamonaviy kiyiniso'» deganda qimmatbao'o, yaltiroq liboslarni kiyiso' nazarda tutiJmaydi. Kiyim rangi, bico'imi, andozasi, fasoniva pokizaligi bilan atrofdegilarni ajablantirmaydigan va taajjubga solmaydigan kiyimlar sirasidir. Zamonaviy kiyiniso' so'u jio'ati bilan modada kiyiniso'dan ustuvordir. Zamonaviy ayol o'zining tanlaso' imkoniyatlarini kengaytiriso' yoiida zamonaviylikdan ortda qoliso' yoki undan o'zib ketiso'dan co'o'co'imaydi. U imkoniyatlar izlaso'i davomida o'zining ayollik fazilatini yorqin ifodalay oliso'ga va qusurlarini yaso'iriso'ga qodir bo'lgan imkoniyatlardan birini tanlay biladi. Bu borada modalar jurnalini doimiy kuzatib boriso' yetarli emas. Buning uco'un ko'rgazmalar, galareyalar, muzeylar va madaniyat maskanlariga muntazam borib turiso', odamlarni kuzatiso', badiiy-estetik didini doimo takomillaso'tirib boriso' tavsiya etiladi. Latofat va nazokatning manbai tabiatdir. Co'unki tabiatda ranglar jilosi, musiqiy oo'ang uyo'unligi, musaffolik mavjud.

Jozibangizni saqlab qoliso' uco'un o'am go'zallikni seviso'ga «majbursiz". Zero, go'zallik co'iroylilikdan ustuvoroqdir. U taso'qi va ico'ki co'iroyning uyo'unligini talab etadi.

Ayol kiso'i o'z latofatini yo'qotmaydi, qaco'onki:

* agar u o'ar kuni o'zining tabiatini tarbiyalab borsa;

- * agar u jismi va vujudi uco'un erinco'oqiik qilmasa;
- * agar o'z-o'ziga nisbatan talabco'an bo'lsa;
- * agar o'z didini rivojlantirib, aqlini co'arxlasa;
- * agar yaqinlarini qayrab, boso'qalarni janjal bilan qiynamasa;
- * agar o'adeb o'ayotdan nolib, alamzada bo'lavermasa. Uso'bu maslao'atlar o'ayot tajribasida sinalgan:
- * o'zingizga kiyim tanJar ekansiz dugonaiaringizni emas, o'z didingizga tayanib iso'tuting;
- * libosingizning rangi nafaqat zamonaviy, balki o'zingizga mos tuso'adigan rang bo'liso'i lozim;
- * kiyim tanlaso'da mutanosiblikka amal qiiing va ranglar mosligini tanlay biling;
- * faqatgina bitta kiyim uco'un qo'so'imco'a narsa oliso' -isrofgarco'ilik ekanligini unutmang;
- * taqinco'oqlarni "modasi eskirdi» deb taso'lab yuboriso' yaramaydi. Co'unki modalar jarayoni davrlar o'tib qaytib keladigan jarayondir. So'unda asrab qo'ygan taqinco'oqlaringiz yanada co'iroyliroq bo'lib ko'riniso'i mumkin;
- * tanlagan siro'a yoki qisqico'li ziraklaringiz quloo'ingiz so'aklini yaltiroq buyum kabi xunuklaso'tiradigan darajada bo'lmasligi Jozim;
- * plastmass ziraklar faqat yozda tutiliso'idan xabaringiz bo'lsa kerak;
- * atir-upalar ayol kiso'i o'usniga o'usn qo'so'uvco'i, unga latofat bao'so' etuvco'i vositalardan biri. Biroq ekskursiya, too'larga sayoo'at, navbatda turiso' paytida pardoz-andoz unco'alik ao'amiyatga ega emas!

ErkaUarga xos etiket. "Erkak kiso'ining asosiy kiyimt kostyum-so'im va ko'ylakdan iborat» deyuvco'ilar ko'pco'ilikni taso'kil etadi Bu fikr biroz mubolao'ali. Co'unici erkak kiso'i kastyum-so'imda doim o'am baso'ang ko'rinavermaydi. Kostyum-so'im - elkador, jussali, o'rta yoki baland bo'yli, o'rtaco'a semizlikdagi, tik qomatli kiso'ilarga yaraso'ib turadi. Aksinco'a, o'ta semiz yoki ozo'in, jussasi kico'ik, bo'yi pakana kiso'ilarda kastyum-so'im biroz noqulayroq ko'rinadi Biroq bu ular kostyum-so'im kiyimasliklari kerak, degan gap emas So'uningdek, kostyum-so'imning co'iroyliligi erkak kiso'ining taso'qi ko'riniso'i uco'un yetarli emas. U ayni paytda bo'y bastiga loyiq bo'liso'i, o'arakatlaniso'ga qulay bo'liso'i, yurganda xalaqit bermasligi, odmi^ ko'zga yarq etib taso'lanmaydigan rangda bo'liso'i kerak. Kostyum-so'imga mos tarzda ko'ylak, bo'yinboo', paypoq va tufli tanlaso' o'am

kiso'ining didini belgilaydi. Erkaklarning baso'ang kiyiniso'i va baso'ang yuriso'i tuo'ma fazilat emas, balki u o'ayotiy tajriba va atrofdagilarni sinco'iklab kuzatiso' natijasida so'akllanadigan tarbiyaviy xususiyatdir. Zero, baso'ang erkaklar kiyiniso'da injiq bo'lsalarda, doimo tartibga rioya qiluvco'ilar sirasiga kiradi.

Bu borada erkaklarga tavsiya etadigan maslao'atlarimiz bor:

* Erkaklar o'zlari bilan ikkita dastro'mol olib yuriso'lari kerak. Bittasi - ustki kiyim yoki so'imning co'o'ntagiga solinadi. U qo'l va yuzni artiso' uco'un iso'latiladi. Ikkinco'isi — mutlaqo toza bo'lib, ustki kiyimning ico'ki co'o'ntagiga solinadi. Bu dastro'mol bilan faqat favqulodda o'olatlarda foydalaniso' zarur. Masalan, ko'zoynakni artiso', ko'zga tuso'gan narsani oliso' kabilarda. So'uningdek, bu dastro'molni ustki kiyimning taso'qi co'o'ntagidan uco'ini sal co'iqargan o'olda olib yuriso' kiso'ining ko'riniso'ini baso'ang qilib ko'rsatadi.

* "Co'it o'am yaraso'ganga yaraso'adi" maqoliga amal qiliso' maqsadga muvofiq. Zero, o'ar qanday zamonaviy va qimmatbao'o kiyim o'am kiso'ini ko'rkam qilavermaydi. Kiygan kiyimingiz yaraso'iso'ini istasangiz, kiyimni o'am «qiy nab qo'ymang". Bu - erkin o'arakat qiling, qomatingizni tik tuting, bosoin'ingizni engaso'tirmang, bo'yingizni co'o'zmasdan, ko'kragingizni oldinga co'iqarmasdan yuring degani.

* Gavdangiz bilan bo'yingizni doimo to'o'ri tuting. Yuriso'ingizga doimo e'tibor bering, viqor bilan yuriso'ga o'arakat qiling. So'oso'ma-so'oso'arlik bu jarayonga pand beradi.

* o'tirganingizda oyoo'ingizni o'ynatib yoki yoyib o'tirmang. Qo'lingizni paxsa qilib gapiriso' yaxso'i emas. Bu kabi o'olatlarda siz o'aqingizdagi yaxso'i tasawurni butkul barbod etiso'i mumkin.

* Vazminlik, bosiqlik erkak kiso'ining salobatidandir. So'unday ekan, gapirganda, yurganda, o'atto imo-iso'ora qilganingizda o'am oo'irroqbo'ling. Kim bilan so'zlaso'mang nigoo'ingizni uning yuziga, ko'ziga qarating.

* Viqor bilan amalga oso'irilgan o'arakatlardagi tabiiylik o'ar bir insonga zeb beradi. Baso'ang ko'riniso'ni istagan erkaklar uco'un bu o'oyatda muo'imdir. Viqorli va tik qomatga ega bo'liso'ning birdan bir yo'li bu — sport bilan muntazam so'uo'ullaniso'dir.

Uy tutiso' etiketi. Uy tutiso' odobi xalqning tarixiy va madaniy an'analaridan biridir. Madaniyatga ega bo'lgan o'ar bir xalq uyni quriso'dan tortib, uni bezaso'gaco'a aloo'ida e'tibor bilan qaraydi.

Co'unki uy tutiso' insonning mavqeini, didini, farosatini, imkoniyatini va o'okazo so'u kabi jio'atlarini belgilaydigan xususiyatdir. Bu xususiyat o'zbek xalqi uco'un o'am begona emas va u madaniyatimizning go'zal bir qismiga ayJangan. XIX asrda ijod etgan fozila ayol Olimat ul-Banot o'zining "Muoso'arat odobi" risolasida uy tutiso' poklik va ozodalikka asoslaniso'ini, so'ariat musulmon kiso'iga pokiza turmuso' qurmoq bilan birga pokiza uy tutmoqni o'am buyurganligini ta'kidJab, bu xususda bir qator tavsiyalarni beradi: "uy va xonalarni clio'p-xaslardan, co'ang-tuproqlardan supurib turiso'», "o'rgimco'ak uyalarini olmoq va uy atrofiarini sof tutmoq", "yaso'ayturgan o'rinlarni, xususan, uylarning ico'karilarini yuvib quritmoq, is va so'u kabi narsaJardan sof etmoq", "fursati bilan derazalarni oco'ib, uyning o'avosini almaso'tiriso'" va boso'qa iso'lar uy tutiso' odobining ziynatlaridandir¹.

Yaso'aydigan uyimizning ico'ki va taso'qi ko'riniso'i, tabiiyki o'zimizning didimizdan kelib co'iqib so'akllantiriladi. Bunda eng asosiysi uyingizda oila a'zolaringiz o'zini qulay va so'inam o'is qiliso'lari uco'un zarur bo'ladigan o'olatlarni nazardan co'etda qoldirmasligingiz lozim.

Bu borada e'tiboringizni ayrim tavsiyalarga qaratamiz. Zero, ular kelgusi o'ayotingizda kerak bo'ladi, degan umiddamiz:

- Uyingizni ortiqco'a, yaroqsiz narsalar bilan to'ldirib taso'lamang. Bu uyingizdagi narsalarning joylaso'uvini buzadi.

- Uyni bezatiso' va saranjomiaso'da derazalarga aloo'ida e'tibor qiiing. Derazalar xonani istaganingizdek kengaytiriso'i yoki kico'raytiriso'i mumkin. So'uningdek, derazalarni jonli rasimga aylantiriso' yoki musawirlik mao'orati bilan boso'qa ko'riniso' bilan berkitiso' mumkin. O'ar qanday o'olatda o'am derazalar sizni taso'qi olam bilan boo'lab tursin va uyingizga imkoni borico'a ko'proq toza o'avo kiritib tursin.

- Uy jio'ozlarini joylaso'tiriso'da uyda yoso' bolalar bo'liso'ini e'tiborga oling. Co'unki joylaso'tirgan buyumlaringiz ularning bermalol o'arakat qiliso'lari uco'un xalaqit bermasligi kerak.

- Taniso'laringizni uyingizdagi qimmatbao'o va o'aso'amatli jio'ozlar bilan maqtab, ularni o'ayratga soliso' manmanlikdir. So'unday xonadonlar borki, soo'ib va soo'ibaning didsizligi natijasida xona

¹ Qarang: Olimat ul-Banot. Muoso'arat odobi. T.Me'o'nat, 1991. 19 b.

qimmat bo'lsa-da, keraksiz narsalar bilan to'ldirib yuborilgan. Bu uyda bir so'z bilan aytganda, fayz yo'q, o'tirgan odamning nafasi bo'o'iladi, kiso'ini asabiylaso'tiradi.

- Oso'xona, vanna va o'ojatxonani aloo'ida tozalikda saqlang. Co'un-ki bu uyingizga kelgan meo'monlarning uso'bu joylarga kiriso'i eo'ti-moldan xoli emas.

- Gullarsiz uyni tasawur etiso' mumkin emas. Gullar uyni go'zal qiladi, ayniqsa, yangi uzilgan, co'iroyli guldastalar, quruq o't va gullar majmuasi kiso'ining kayfiyatini ko'taradi, obrazli ifodalarni so'akllantiradi. Biroq gullar boso'qa barco'a narsalar kabi uyda ozodalik, e'tibor va parvariso'ni talab qiladi.

- Uyda tirik tabiatni so'akllantiriso' - to'ti, kaklik, bedona, kanoreyka singari sayroqi quso'lar, tovu, qiro'ovul kabi co'iroyli quso'larni parvariso' qiliso', baliq, quyon kibi co'iroyli jonivorlarni boqiso' o'am insonlarning tabiatga nisbatan munosabatlarini o'zgartiradi, meo'rni paydo qiladi. So'uningdek, bu o'olat uydagi musaffo muo'itni, tarbiya jarayonmi barqarorlaso'tirso'ga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Sovo'a-o'adya beriso' etiketi. o'z xursandco'iligini boso'qalar bilan bao'am ko'riso', boso'qalarning xursandco'iligiga so'erik bo'liso', ulardan quvoniso' ziyoli va muruwatli insonlarga xos xususiyatlardan. Ayniqsa, bunday kunlarda bir-biriga sovo'alar beriso', o'adyalar tuo'fa etiso', samimiy dil izo'orlarini bildiriso' an'analarimizning go'zal jio'atlaridan o'isoblanadi. Dinimizning muqaddas kitoblari O'adisi So'arifiarda o'adya qilmoq va uning fazilatlarini o'aqida ko'plab o'adislar keltiriladi. Jumladan, Abu O'urayra raziyallo'u ano'u rivoyat qilgan mana bu o'adida "Rasulullo' sallallo'u alayo'i va sallam: "Ey muslima ayollar, qo'so'ni ayol o'ziga qo'so'ni ayolga, garco'i qo'y tuyoo'ini bo'lsa-da, o'adya qiliso'dan orlanmasin!"- deb maro'amat qildilar¹. Uso'bu o'adis orqali insonlarnmg bir-birlariga e'tiborli bo'liso'ga, qo'llaridan kelganco'a o'adyalar bilan ko'ngillarini ko'tariso'o'a rao'bat qiliso'lari uco'un da'vat etilmoqda. So'uningdek, gap o'adya qilinadigan narsaning qimmatida emas, balki insonning insonga nisbatan e'tiboridadir. Zero, yolo'izlik va nazardan co'etda qoliso' insonni yovuzlikka undaydi.

¹ Abu Abdulloo' Muo'ammad Ibn Ismoil al-Buxoriy. O'adis. 4 tomlik. 2-tom. T.: Qomuslar Boso' tao'ririya, 1997. 135 b.

Sovo'a-o'adya bermoq uco'un turli sabablar mavjud. Bugungi kunda ularning talaygina ko'rinisolar bor: tuo'ilgan kunlar, bayramlar (umumxalq, milliy, kasbiy bayramlar va o'okazo), to'ylar (o'ovli to'yi, sunnat to'y, nikoo' to'yi va o'okazo), xursandco'ilik kunlari (oilada yangi farzandning dunyoga keliso'i, yangi muvoffaqiyatga eriso'gan kun, mansab darajasi ko'tarilgan kun va o'okazo) so'ular jumlasidandir.

Ana so'unday kunlarda insonlarning bir-birlariga sovo'a taqdim qiliso' etiketiga doir ayrim maslao'atlarni tavsiya etamiz:

Sovo'alarni tanlasoda e'tiborli bo'liso' zarur. Unda kiso'ining xayolot dunyosi, izlanuvco'anligi, zeo'ni, didi foyda beradi. Sovo'a tanlaso' tadbirning mazmunidan kelib co'iqqan o'olda, muayyan tayyorgarlikni talab etadi. Zero, so'oso'ma-so'oso'arlik bilan olingan sovo'a kiso'ining unco'alik xursand qilmasligi mumkin. So'uningdek, sovo'a tanlaganda sovo'a beriladigan kiso'ining qiziqiso'i, didi, nafosati, maso'o'uloti, faoliyatini o'isobga oliso' maqsadga muvofiq. Bu borada sovo'alar turini quyidagilarga bo'liso' mumkin.

Umumiy tadbir uco'un olinadigan sovo'alar. Bularga - gullar, suvenirilar, kitoblar, soat kabi narsa va buyumJar kiradi.

Gastronomik sovo'alar. Bu turdagi sovo'alar sirasiga - tort, oliy navo' co'oy, kofe, so'okolad, uy murabboJar kiradi.

Pardoz-andoz (parfyumeriya) anjomlariga - xuso'bo'y odekolon, Joson, atir, upa, pardoz idiso', yuz bo'yoqlari to'plami, kamyob so'ampun va o'okazolar so'ular jumlasidandir.

Kiyim-keco'ak va aksessuar sovo'alar. Bu turdagi sovo'alar tarkibini so'arf, qo'lqop, erkaklar ko'yilagi, sumka, paypoq, ro'mol, yengga taqiladigan bezakli tugmaco'alar, bijuteriya, manikyur to'plami, kico'ik o'amyon, bo'yinboo' kabilar taso'kil etadi.

Jonivorlar o'adya etiladigan sovo'alar. Bu turdagi sovo'alar, aso-san, yoso' bolalarga yoki sovo'a qilinadigan kiso'ining jonivorlarga qiziqiso'ini inobatga olgan o'olda ularning roziligi bilan tuo'fa etiladi. Bu-larga - muso'uk bolasi, kuco'uk bolasi, sayroqi quso'lar, baliqlar kiradi.

Ro'zo'orbop sovo'alar. Bu turdagi sovo'alar, asosan, yangi turmuso' qurgan kelin-kuyovlar, yangi uyga ko'co'ib o'tgan yoso'lar uco'un tuo'fa etiladi. Dazmol, termos, co'oyinak, serviz, soco'iqlar, dasturxon, idiso'-tovoqlar to'plami so'ular jumlasidandir.

Uzoq muddatli xizmat safari yoki sayoo'atdan qaytiso'da olinadigan sovo'alar o'so'a o'ududning tabiati, xalqlarining an'anasi, xalq

o'unarmandco'iligi, osori-atiqalariga mansub bo'lgan buyumlardan iborat bo'liso'i lozim.

Beradigan sovo'angizda o'arazli maqsadni ko'zlamang. Sovo'aning qiymati etiketga ko'ra muo'im ao'amiyatga ega emas. Gap sovo'a kiso'ini qanco'alik xursand qiliso'idadir. Bu borada ayniqsa, bolalarni xursand qiliso' osonroq keco'adi. Biroq "Aldagani bola yaxso'i" qabilida iso' tutiso' o'am yaxso'i emas. Zero, bolalarga sovo'a oliso'ingizda sovo'angiz bolangizni kelajakdagi umidlarini ro'yobga co'iqariso'i, kasbga yo'naltiriso'i, qiziqiso'larini rivojlantiriso'i, xayolot dunyosini o'stiriso'ga yordam beriso'ini o'ylab iso' tuting. Bu borada globus, dunyo xaritasi, qiziqarli kitoblar, so'axmat-so'aso'ka, markalar to'plami, tennis raketkasi kabilar bolalarning ko'nglini so'od etadi. Masalan, globus bolaning dunyo manzarasini, mamlakatlarning o'ududi va geografik joylaso'iso'ini o'rganiso'i uco'un foydali. Rasmlı kitoblar bolaning badiiy tafakkur qiliso' qobiliyatini o'stiradi. Markalar to'plami uning didi va tanlaso' iqtidorini takomillaso'tiradi. Sport anjomlari esa bolaning sportga bo'lgan qiziqiso'ini orttiradi va o'okazo. Biroq mard, qo'rqmas, jasur bo'lsin, deb qilico', xanjar, pico'oq, mil-tiq, avtomat, to'pponco'a va bos'oqa so'u kabi o'yinco'oq qurollarni sovo'a qiliso' yaramaydi. Bu sovo'alar kelajakda bolaning tarbiya-siga salbiy ta'sir etiso'i mumkin.

Er-xotinlar turli xil sabablar bilan bir-biriga tez-tez sovo'alar qiliso'ni yoddan co'iqarmasliklari lozim. Beriladigan sovo'alar ularning oila, ro'zo'or, iso' faoliyatlarida doimiy zarur bo'ladigan anjomlarni taso'kil etgani ma'qul. Va, albatta, bular qatorida guldastaning bo'li-so'i so'art.

Sovo'ani qay tartibda, qanday qilib beriso' o'am etiketning nio'oyatda nozik talablaridan biri sanaladi. Zero, sovo'ani taqdim qiliso' uni qabul qiliuvco'i so'axsga muayyan ta'sir ko'rsatiso'ini unutmang. Sovo'ani imkon darajasida o'zingiz taqdim qiling. O'aydovco'ingiz, yordamco'ingiz, kotibangiz, turmuso' o'rto'o'ingiz, farzandingiz yoki o'amkasabangizdan berib yuborilgan sovo'a o'zini madaniyatli deb bilgan kiso'ilarga oo'ir botadi. Bunday o'olatlar sizning xizmat safarida bo'liso'ingizda, tadbirga uzrli sababga ko'ra yetib kela olmasligingizda yoki bemor bo'lib qolganingizda keco'irimlidir. Sovo'angizni o'z vaqtida beriso'ni odat qiling: "O'eco'dan ko'ra keco'" tamoyili bu jarayon uco'un qo'llanilmaydi.

Sovo'ani olar ekansiz, albatta, minnatdorco'ilik bildiriso' va co'iroyli tabassum izo'or etiso' yodingizdan co'iqmasin.

Muomala etiketi. Insonning o'zi uco'un qayo'uriso'iga doir bir qanco'a usullar mavjud. Ularning ico'ida eng asosiysi — kiso'ilarga o'zi o'aqida gapirib beriso'ini so'rab, murojaat etiso'dir. So'unda siz odamlar biror masalani muo'okama qiliso'dan ko'ra o'zlari o'aqida gapiriso', dardlarini aytiso'ga, ko'ngillarini oco'iso'ga taso'na ekanliklarini bilib olasiz. Agar insonni gapiriso'ga ko'ndira olsangiz va unga taskin bera olsangiz, bilingki, siz unga yoqib qolasiz. Bu borada «Janob, o'ayot taso'viso'lari barco'amizning co'ekimizda bor", "Janob, bu siz yoqtirgan kuy!», "Do'stim, sizning fikrlaringiz meni o'ylaso'ga majbur qildi», "Biz birgalikda o'ayotning ko'p qiyinco'iliklarini yengib o'tganmiz" va o'okazo taskinlarni berib ko'riso' mumkin.

So'uni aytiso' lozimki, ko'pco'iligimiz boso'qalarga ta'sir qila olmaymiz, co'unki biz doim o'zimiz o'aqimizda o'ylaso' va fikr yuritiso' bilan bandmiz. So'u narsani unutmazlik kerakki, siz suo'batga qiziqiso' yoki qiziqmasligingiz muo'im emas, muo'imi suo'batdoso'laringizning bu suo'batga qiziqiso'i. So'uning uco'un siz qaco'on, kim bilan gaplaso'sangiz o'am, u bilan fikr almaso'ing va unga o'zi o'aqida gapiriso'ga imkon bering. So'unday yo'l bilan siz eng yaxso'i suo'batdoso'ga ayianasiz.

Boso'qalarni o'zlarining ao'amiyatga ega ekanliklarini o'is qiliso'ga undaso' usullari o'am o'oyatda muo'imdir. Boso'qalar tomonidan e'tirof etiliso'i barco'aga xuso'kayfiyat bao'iso'laydigan xususiyatdir. BIT o'olat kiso'ini o'ayotga qiziqiso'ga, Yangi narsalarni kaso'f etiso'ga, meo'natga yangico'a munosabatga, taso'abbuskorlikka undaydi.

So'axslararo munosabatlarda siz o'zingizni juda o'am erkin o'is etiso'ingiz uco'un iloji borico'a boso'qalarni suo'bat davomida muo'im o'rnlari borligini tuso'uniso'lariga majbur qio'ng. Yodingizda tuting, siz boso'qalarni ao'amiyatli inson ekanliklariga iso'ontira olsangiz, ular sizdan minnatdor bo'ladUar.

O'ar bir inson yirik bir so'axs boiiso'ini co'in dildan xoo'laydi. Boso'qalarning o'ziga munosabati va sizning o'zingizga munosabatingiz bir xil darajada muo'im. Uso'bu usulni samarali qo'llaso', so'axslararo muvoffaqiyatli aloqalar o'rnatiso' yo'lidagi asosiy tamal toso'i o'isoblanadi.

Taqdimot marosimi etiketi.

Bugungi kunga kelib, tafakkur madaniyatining sifati, zamo-naviyliigi, qamrovining kengligi, ta'bir joizbo'lsa, jao'on andozalariga mos keliso'i o'aqida ko'plab fikrlar bildirilmoqda. Tafakkur — inson-ning noyob xususiyati, miyaning mao'suli, obektiv olamning tuso'unco'alar, muo'okamalar, nazariyalar va o'okazolardagi in'iko-sining faol jarayoni bo'lib, amaliy faoliyatga boo'liq bo'lgan inson faoliyatining aloo'ida ma'naviy so'aklidir. So'u bois tafakkur mada-niyati insonni jamiyatda mavjud bo'lgan, ajdodlar va avlodlar to-monidan yaratilgan qadriyatlarini o'zlaso'tiriso' darajasini, insonning ongi bilan faoliyati orasidagi o'zaro aloqadorlikning mustao'kam-ligini, ma'naviy intellektual faoliyatining o'ziga xos so'akli, ko'rini-so'ini ifodalaydi

Tafakkur madaniyati inson ijtimoiy qiyofasining muo'im ta'rifi bo'lib, uning sivilizatsiyalaso'gan o'olati, milliy va umuminsoniy qadriyatlarini o'zlaso'tiriso' darajasini ifodalaydi, insonning ongli-ligi, bilimdonligi, madaniyatligidan dalolat beradi. O'ar bir so'axs-ning tafakkur madaniyati ijtimoiy muo'it, uning so'arotlari, meo'nati va turmuso' tarzi, bos'o'qalar bilan munosabatda bo'liso'i zaminida so'akllanadi, mustao'kamlanadi.

Taqdimot marosimi etiketi uso'bu masalalarni qo'llay biliso', ulardan foydalaniso' va tafakkurga asoslanib o'tkaziladigan ta'lim yoki ma'lumot beriso'ning zamonaviy ko'riniso'idir.

Taqdimot — bu o'zlaso'tiriso', malumotlarni ko'pco'ilik oldida oco'iq taqdim etiso'dir. Taqdimot turlari o'isobot, maTumotnoma, press-relliz, dayjest, axborot, reklama so'aklida bo'liso'i mumkin. Oco'iq taqdimot deganda, odatda, loyio'alar, mao'sulotlar, dasturlarning ommaviy axborot vositalari orqali taqdim etiliso'i va taqdim etilayotgan narsaning u yoki bu ko'riniso'da foydalilik mezonlarini ko'rsatib beriso' tuso'uniladi. Aslida taqdimot bugungi kunda tijorat va siyosatda, ma'rifat va madaniyatda, ta'lim va tarbiyada keng qo'llanilayotgan maro-simlardan biridir.

Taqdimot yo'naliso'lariga qarab tijoriy (kommersiya), bos'o'qaruv, reklamali, ilmiy, siyosiy, pablik rileyso'nz kabi turlarga bo'linadi. So'unga ko'ra taqdimot o'z oldiga tinglovco'ilar muomalasi va muloqotiga ta'sir ko'rsatiso'ni asosiy maqsad qilib oladi.

Tijoriy taqdimot. Savdo xodimlari o'zlarining tijoratga doir takliflari va ko'rgazmalarini seminar yoki muloqot jarayonlari orqali

taqdim qiladilar. Masalan, tibbiyot ma'usulotlari bilan savdo qiluvco'lar esa, yangi farmuskunalar va farmma'usulotlarni taqdimot qiladilar.

Boso'qaruvco'i taqdimoti. Bunda rao'bar o'z xodimlariga korxo-naning kelajakdagi vazifalari va global muammolarini miting, maj-lisni va yio'iliso' ko'riniso'ida taqdim etadi. Menedjerlar o'zlarining o'oyalari, loyio'alari va eriso'gan natijalarini yuqori tabaqa o'isoblan-gan rao'bariyatga taqdim qiladilar.

Pablik rileyso'nz va reklama taqdimoti. Mazkur soo'a mutaxassislari kompaniyalarning axborot almaso'iso' strategiyasi va yangi tarmoqlarning istiqbollari-ga doir masalalarni ilgari suradilar. Jamoat arboblari madaniy va ijtimoiy dasturlarni moliyaviy qo'llab-quvvatlaso'ga doir olib boriladigan iso'larni taqdimot qiladilar.

Ilmiy taqdimot. Bunda olimlar o'zlarining ilmiy o'oyalarini, tad-qiqot o'tkaziso'ga oid ilmiy zaxiralar manbaini taqdimot qiladilar.

Ijtimoiy-siyosiy taqdimot. Bunday taqdimot marosimi ko'proq siyosatco'ilar o'amda ijtimoiy soo'a mutaxassislari tomonidan amalga oso'iriladi. Bunday taqdimot davra suo'bat, debat, breyn ring, yuzma-yuz muloqot o'amda matbuot konferensiyasi ko'riniso'ida o'tkaziliso'i mumkin. Masalan, deputatlar o'zlarining saylovoldi dasturlarini saylovco'ilarga taqdim etadilar, davlat arboblari esa taqdimot orqali o'z konsepsiyalarini bayon qiladilar. Taso'abbuskorlik, tadbirkorlik va liderlikning elementlari mavjud bo'lgan barco'a soo'alarda taqdimot eng samarali vosita vazifasini bajaradi.

Yuqoridagilardan kelib co'iqqan o'olda, taqdimot marosimi -so'axs va jamoat fikrini, o'oyasini, qaraso'lari va konsepsiyalarini omma oldida ko'rsatiso', isbotlaso' va iso'ontiriso'ga asoslangan axborot almaso'uvning vositasidir.

Taqdimot marosimi paytida taqdim qiluvco'i o'zi ilgari surayotgan o'oyalaridan tinglovco'ilar xulosa qiliso' son bo'liso'i uco'un muayyan imkoniyatlarni taso'kil qiliso'i lozimki, toki ilgari surayotgan o'oya-laringizni tinglovco'ilar amalda tatbiq eta oliso'lari, o'z faoliyatlari-ga qo'llay biliso'lari tezlaso'sin. So'uning uco'un o'am taqdimot marosi-mini axborot uzatiso'ning boso'qa vositalaridan farq qiluvco'i jio'atlari talaygina. So'ulardan eng muo'imi bilim va maiumotlarni uzatiso' usullaridir.

Avvalo, maiumot nimadan iborat boiiso'i lozimligini aniqlab oliso' kerak. Bir qaraso'da bu jarayon juda oddiy iso'dek ko'rinadi,

aslida esa ma'lumotni tuso'uniso', uni o'zlaso'tiriso' bir qadar murakkab jarayondir. Zero, o'eco' qaco'on bilmagan, o'ayotda to'qnaso' kelmagan narsalarni odamlarga tuso'untiriso' muayyan ma'orat, bilim va anqlikni talab etadi. So'uning uco'un ma'umotlarm yetkaziso'da ayrim to'siqlarga duco' keliso'imiz, so'ubo'asiz.

1-to'siq. *Mo'lumotda xatoga yo'l qo'yiso'*. Oddiygina bo'lib ko'ringan xato o'am aytayotgan fikringizning mazmunim tubdan o'zgartirib yuboriso'i mumkin. Olaylk, meo'nat bozort so'aklla-niso'ining o'zbekistonga xos xususiyatlariga doir ma'lumotm taqdim qilmoqdasiz. Ma'lumki, Andijon viloyati ao'olisining zico'ligi bo'yico'a vodiydagina emas, respublikada o'am birinco'i o'rinda turadi. Brroq 1 kv. km ga neco'ta odam to'o'ri keliso'i o'aqida xatoga yo'l qo'yiso', ularning raqamini xato ko'rsatiso' taqdim etayotgan ma'lu-motingizning mazmun-moo'iyatini o'zgartiradi. Natijada, ftkringiz tinglovco'alarda so'ubo'a uyo'otiso'i mumkin. Bunday o'olatlar tarixiy sanalar, raqamlar, terminlar bilan boo'liq ma'lumotlarda ko'proq

uco'raydi.

2-to'siq. *Ma'lumotingiz ikki ma'noni aks ettiriso'i mumkin*. Aynm so'zlar ikki xil ma'noni anglatiso'ini bilamiz. So'zlardan o'rino' foydalanmaslik natijasida taqdim etilayotgan ma'lumotda jiddty o'zgariso' yuzaga keliso'i, ilgari surayotgan o'oyangiz samarasiz yakunlaniso'i mumkin. Bunday so'zlar, odatda gazeta, jurnal sarlavo'alarida va su'ratga berilgan izoo'larda uco'rab turadi.

3-to'siq *Ma'lumotingizdagi tayanco' so'zlar noto'o'ri talqin etio'so'i mumkin*. Malumki, o'quvco'i kitob o'qiyotib, biror-bir malumotga so'ubo'a bildirsa, awalgi betlarni oco'ib, ularni taqqoslaso' va flknm to'o'ri yo'naltiriso' imkoniyatiga ega. o'quvco'idan farqo' o'laroq, tinglovco'ida bunday imkoniyat yo'q: "Aytilgan so'z - otilgan o'q . Berilgan ma'lumotni tezlik bilan tao'lil qiluvco'i, taqqoslovco'i tinglovco'ilar kamco'ilikni taso'kil etadi. So'unday ekan, ma'lumot yetkazilayotganda so'zning mazmuniga, vaziyatning moo'iyatiga, jarayomti talqin etiso'ga jiddiy e'tibor beriso' talab qilinadi. Zero, noto'o'ri talqin etiso' natijasida qilingan qatiy o'ukm kelajakda insonning taqdiriui salbiy tomonga o'zgartirib yubonso'i mumkia

4-to'siq. *Malumotingizdagi muo'im o'olatlar noto'o'n tuso'unilism mumkin*. So'unday o'olatlar bo'ladiki, ma'lumotning ko'pligidan tinglovco'i ularni bir-biri bilan co'alkaso'tirib yuboradt. Co'unKi tinglovco'iga ma'ruzaco'i to'xtaso', ma'lumotlarni tao'o'l qii'sn

imkoniyatini bermaydi. So'uning uco'un taqdim qilinayotgan malumot tuso'unarli bo'liso'i uco'un goo'ida mavzu doirasiga mos qiziqarU voqealar, latifalar, kayfiyatni ko'taruvco'i o'odisalarni aytiso', mavzudan co'etlaso'ib ketmagan o'olda, tinglovco'ilarni biroz co'al-o'itiso' tavsiya etiladi.

5-to'siq. *Ma'lumotingizga tegiso'li muo'im jio'atlar esdan co'iqib ketiso'i mumkin.* Tadqiqotlarga ko'ra, axborotni odamlarning - 83% ko'riso' orqali, 11% eso'itiso' orqali, 35% o'idlaso' orqali, 15% paypaslaso' orqali, 1% tatib ko'riso' orqali yaxso'i qabul qiladi. So'uningdek, agar tinglovco'iga ma'lumotlar yozib oliso' yoki ko'z bilan ko'riso' imkoniyatlarisiz faqat oo'zaki taqdim qilinsa, uco' kundan so'ng tinglovco'ining esida taqdim etilgan ma'lumotning 10 foizigina saqlanib qoliso'i mumkin ekan. Bunga ma'lumotlardagi muo'im jio'atlarning o'rinli joylaso'tirilmasligi, yo'naliso'ni to'o'ri belgilanmasligi asosiy sabablardandir. So'u sabab taqdim etilayotgan ma'lumotlarning muo'im jio'atlarini yozib oliso', taqdimotda ko'rgazmali vositalar — slaydlar, proektorlar, plakatlar, kompyuter grafikasi, so'uningdek, tarqatma materiallardan foydalaniso' yaxso'i samara beradi.

6-to'siq. *Axborotning subyektini talqin etiso'.* Mazkur to'siq doim o'am ko'zga taso'lanavermaydi, goo'ida ma'lumotni mensiso'may tinglaso'adi. Yuqoridagito'siqlarnibartaraf etganingizda o'am mazkur to'siq o'zini u yoki bu ko'riniso'da namoyiso' etadi. Masalan, tinglovco'i ko'zingizga tik qarab turadi, lekin e'tibori boso'qa narsada. Yoki so'zlarinigizni miyo'ida kulib turib tinglayveradi, doimo kallasini inkor ma'nosida qimirlatib turadi va o'okazo. Bu toifa tinglovco'ilar aytilgan fikrni tinglaso' o'aqida emas, balki o'ylangan fikrni aytiso' paytini poylaydilar. Bunday paytlarda ular taqdimotco'iga qaltis savollar, qitmirona luqmalar, keskin e'tirozlar bilan murojaat qiladilar...

Iso'bilar montik muloqotidan farqli o'laroq, muloqotning taqdimot so'aklida taqdimotco'i auditoriya uco'un ajratilgan vaqtning aksariyat qismida gapiradi, auditoriyani esa jim tinglay oliso'iga eriso'iso'i lozim. Bu taqdimotco'idan yuksak muomala san'ati va etiket madaniyatini talab etadi. So'u bois taqdimotco'i amal qiliso'i lozim bo'lgan ayrim o'olatlarni e'tiboringizga tavsiya etamiz.

1. Taqdimot marosimining mas'uliyatini o'is etiso'. Bunda siz, awalo, taqdimot o'tkaziso' sizga nasib etganligini, bunday vazifa

sizga bildirilgan yuksak iso'onco' ekanligini ico'dan o'is eting. Zero, o'zining o'oya va qaraso'lariga iso'ontiriso' iqtidori so'z, ilm va muomalada "piso'ib yetilgan" insonlargagina nasib etadi.

2. **Taqdim qiluvco'i bilan auditoriya o'rtasida o'zaro o'amkorlik.** Bunda «Men sMarsiz, sizlar esa mensiz biror natijaga eriso'a oimaymiz» tamoyili ustuvor ao'amiyatga ega. Co'unki auditoriya ma'ruzaco'i yoki taqdim qiluvco'idan o'zi uco'un zarur bo'ladigan nimanidir kutadi. Anaso'u narsa yoki o'oyani taqdimotco'i ayta oliso'i mumkin.

3. **Taqdimot matnini tayyorlaso'.** Aytmoqco'i bo'lgan fikrlaringizni dastlab qoo'ozga tuso'iriso'ingiz, so'ngra matndagi o'ar bir jumla, o'ar bir o'oyani mukammal o'zlaso'tirib oliso'ingiz zarur. Bu borada qisqaco'a tarqatma material, ko'rgazmali vositalar tayyorlaso' o'amda turli rasmlar, so'ratlar va co'izmalardan foydalaniso', mavzuning asosiy o'oyasini taso'kil etadigan jio'atlarga aloo'ida uro'u beriso' maqsadga muvofiq.

4. **Taqdimotga tayyorgarlik.** O'ar bir taqdimot yuksak saviyada o'tiso'iga, kelajakda samarali o'amkorlikni yoiga qo'yiliso'ini istasangiz kattami kico'ikmi o'ar bir taqdimotga jiddiy tayyorgarlik ko'ring, fik-ru xayolingiz taqdimot marosimini o'tkaziso' o'aqida boisin. Do'stingiz yoki yaqin o'amkasabangizdan sizni tinglab ko'riso'ini iltimos qiling, ma'ruzangizni diktafon yoki magnet lentasiga yozib olib, so'ngra uni bir neco'a bor eso'iting, ortiqco'a fikrlar bo'lsa qisqartiring.

5. **Taqdimot marosimi vositalari.** Odatda, taqdimot marosimlari uco'un katta zal yoki kico'ik auditoriya tanlanadi. Zalda sao'na, minbar va so'u kabi jio'ozlarning boiiso'i tabiiy. Siz, iloji borico'a, minbardan kamroq foydalaniso'ga o'arakat qiling. Co'unki minbar:

A) muloqot jarayonida sizni auditoriya bilan ajratib qo'yadi;

B) minbardan auditoriyani co'alo'ituvco'i va keraksiz maiumotlar aytib yuboriladi;

V) ko'pco'ilik nazdida minbar juda baland joy o'isoblanadi...

Agar minbardan foydalaniso' talab etilsa, undan zino'or o'zingiz-dan oldin co'iqqan ma'ruzaco'iiarni tanqid qiliso' uco'un foydalan-mang. Minbarga co'iqingda bir-ikki minutdan so'ng uni tark eting: tinglovco'ilar bu o'olatga, albatta, bao'o beradilar.

Taqdimotco'ining sao'nada o'arakatlaniso'i: birinco'idan - o'zining jonli muloqot jarayonida ekanligini eslatib turadi, ikkinco'idan -kuco'li o'ayajonlaniso'ning oldini oladi, uco'inco'idan — ting-lovco'ilarning diqqatini jalb etadi.

6. Taqdimotda vaqt masalasi. O'amma vaziyatda bo'lgani kabi taqdimotga o'am vaqt o'z o'ukmini o'tkazadi: o'ar bir daqiqa o'isobli. Dastlabki 90 soniyani tinglovco'ilarning ko'nqliga yoqadigan gap-larni aytiso' bilan boso'lang, o'oyangizni ular bilan o'rtoqlaso'a-yotganligingizdan va muloqot qilayotganligingizdan xursand ekanligingizni bildiring. Aks o'olda, barco'a "muo'ombirliklarin-giz" befoyda.

Taqdimotda auditoriya bo'ylab o'arakatlaniso', taso'qi ko'riniso', imo-iso'ora o'zining samarali natijasini beradi.

8. Taqdimotda o'ayajonning kuco'i. Bu ijobiy o'olat, co'unki o'aya-jon mas'uliyatni oso'iradi. Biroq o'ayajonga qarso'i kuraso'iso' mum-kin emas, aksinco'a, uni yo'naltira biliso' lozim. O'ayajonni bosiso' uco'un esa:

- so'zga co'iqiso' oldidan 2-3 daqiqa tez-tez yuring, bu mus-kullarning zo'riqiso'ining oldini oladi;

- so'zga co'iqiso' oldidan oyoo'ingizni co'aliso'tirib o'tirmang;

- qo'llaringizni pastga tuso'irib, o'zingizni erkin tuting;

- boso'ning kalla, jao', oo'iz qismini qattiq-qattiq o'arakatlan-tiring;

- co'uqur nafas oliso' va seo'rli so'zlarni aytiso' kabi o'ayot si-novlaridan o'tgan vositalarni rad etmang.

9. Tinglovco'Uarni qiziqtiriso'. Dastlab tinglovco'ilarning ayrim aloo'ida uro'u berib, iltifot ko'rsatiso'ingiz «Sizning iso'tirok etiso'ingiz, taqdimotning samarali o'tiso'ini ta'minlaso'idan umidvorman», "Siz qatnasosangiz o'zimni doimo o'imoyaco'im bordek o'is qilaman" va o'okazo kabi munosabat tinglovco'ilarning sizga nisbatan munosabati va qiziqiso'ini orttiradi. Agar notaniso' auditoriya bilan muloqot qiliso'ingizga to'o'ri kelsa, awalo, auditoriyaning o'olati, kontengenti, imkoniyatlarini obdon o'rganing. Noqulay vaziyatdan co'iqiso' maqsadida tinglovco'ilarning manfaatlariga mos keluvco'i o'azil-mutoyiba so'zlardan foydalaning.

10. Omma — taqdimotco'i uco'un oyna vositasi. Taqdimotingiz qanday co'iqqanligini auditoriyada o'tirgan yoki sizni eso'itgan ommagina xolis bao'olaydi. Agar taqdimot natijasi qay o'olatda ketayotganligini biliso'ni istasangiz tanaffusni kutib turiso'ning yoki iso'tirokco'ilar bilan suo'batlaso'iso'ning o'ojati yo'q: siz tinglov-co'ilarning ko'zlariga qarang, vassalom. Agar yuz o'qiso' san'atidan xabardor boisangiz, ularning o'arakatlari, qiyofalaridan taqdimot-ni qanday o'tkazganligingizni bilib olasiz.

11. Taqdimotda savol-javob. Taqdimotni yakunlar ekanmiz, uning natijasi bilan, albatta, qiziqib ko'ramiz. Buni bevosita savol-javob jarayoni orqali bilib oliso' mumkin. Biroq savolning bo'lmasligini tadqiqotni ko'ngildagidek co'iqmaganligiga yo'yiso' mumkin. Co'unki savolning bo'lmasligi:

- taqdimot o'eco' kimga foyda bermaganligini;
- taqdimotdagi muammolar bir-biri bilan boo'lanmaganligi va fikrlar co'o'zilib ketganligini;

- siz tinglovco'ilarning "oo'riq nuqtalari"ga tegib ketganligingizni va ular bu oo'riqni qaytalanmasligini xoo'laganlarini;

- sizni tuso'unmaganligini;

- taqdimotingizning tizginini yo'qotib qo'yganligingizni bildiradi.

Biroq savollarning o'ammasi o'am kiso'ini quvontira olmaydi. Muallif savol va javob variantlarini turlarga ajratar ekan, ularning o'ayotda uco'raso'i va, aksinco'a, mutlaqo uco'ramasligini tuso'untiriso'ga o'arakat qiladi. So'unga ko'ra savol berilganda:

- savollarni yozib oling. Co'unki yoziso'ingiz bilan bir paytda javobni o'ylab oliso' uco'un imkoniyat yaratiladi.

- agar savolga javob beriso'ga qiynalsangiz, tinglovco'ilarga bu savolgajavobtopib, ularga, albatta, etkaziso'ga va'da bering. Buning uco'un esa tinglovco'ilarga yana bir bor o'zingizni taniso'tirib, iso' joyingiz manzilini beriso'ni unutmang.

Umuman olganda, taqdimot marosimi etiketiga doir yuqorida qayd etilgan fikr va tavsiyalarga rioya qiliso' taqdimot marosimining samaraliyakunlaniso'iga olib keladi.

Takrorlaso' uco'un savollar:

1. Etiketning axloqiy madaniyatdagi o'rnini tao'lil qiling?
2. Etiketdagi muomala qoidalarini ko'rsating?
3. Etiket turlarini so'aro'lang?
4. Ayollar va erkaklarga xos etiket xususiyatlari nimalardan iborat?
5. Sovo'alarni tanlaso'da e'tibor beriso' lozim bo'lgan jio'atlar nimalardan iborat?
6. Taqdimot turlarini so'aro'lang?
7. Taqdimotda ma'tumot uzatiso' xususiyatlarini aniqlang?
8. Taqdimotco'i bilan auditoriya o'rtasidagi o'amkorlik nimalardan iborat?

Amaliy maso'ot savollari:

1. Etiket muomala madaniyatining zamonaviy ko'rinishi sifatida.
2. Axloqiy madaniyat va etiket.
3. Etiket turlarining axloqiy xususiyatlari.
4. Zamonaviy tarbiya va etiket
5. Etiketning axloqiy mohiyati.
6. Taqdimot marosimi o'zaro munosabatlarni yo'lga qo'yuvchi vosita sifatida.
7. Taqdimotchi va tinglovchi o'rtasidagi munosabatlar.
8. Taqdimot o'tkazish qoidalari.

XOTIMA

Ma'lumki, o'ar qanday jamiyat, davlat poydevorining mustao'kamligi ma'naviy va moddiy asoslarga bo'liq. Davlatning kuco'i, qudrati va o'atto, iqtisodiy saloo'iyatini ma'naviy barkamol bo'lgan kiso'ilar belgilaydi. So'uning uco'un soo'lom jamiyat deganda, awalo, fuqarolarning aql-idrokli, dunyoqaraso'i keng, axloqiy jio'atdan etukligi va madaniyatiligi nazarda tutiladi.

Bugungi kunda ma'naviy va jismoniy barkamol avlodni voyaga yetkaziso' masalasi umummilliy, umumdavlat miqyosidagi vazifaga aylangan. Co'unki butun dunyoda globallaso'uv jarayoni ketayotgan o'ozirgi davrda turli xil mafkuraviy kuco'larning ta'siriga beriliso', bu kuco'larning o'arazli, o'ayriinsoniy maqsadlarini amalga oso'iriso' jarayonida bilib-bilmay iso'tirok etiso' o'olatlar tez-tez uco'rab turibdi. Endilikda mazkur bo'so'liqni to'Jdiriso', xalqni turli xil tajovuzlardan o'imoya qiliso' zaruriy o'olga aylandi. Yoso' avlodni ana so'unday tajovuzlardan o'imoya qiliso' uco'un xalqimizning azaliy an'analariga, dunyoqaraso'i va tafakkuriga asoslaniso' o'amda umuminsoniy va zamonaviy yutuqlarga tayaniso' zarur.

Ayniqsa, insonlararo muomala madaniyatini so'akllantiriso', tii sofligi, muloqot go'zalligiga eriso'iso', yoso'larga insonlarning uluo'vor va bunyodkor iso'larini namuna qilib ko'rsatiso', ularga co'iroyli muomala va yaxso'i iso'larning foydalarini tuso'untiriso', qo'pollik, farosatsizlik, qo'rslik, dilozorlik, baco'kanalik kabi illatlarning zararlarini eslatiso' o'oyatda muo'imdir.

Darsligimizda e'tiboringizga o'avola etilgan fikrlar, qaraso'lar va tavsiyalardan co'iqaradigan umumiy xulosa quyidagilar orqali o'z aksini topadi:

Birinco'idan — muomala madaniyati maqsadli yo'naltirilgan tarbiyani va muayyan tarbiya mayllarini so'akllantiriso'ni taiab etadi. Mayllar maqsadga muvofiq tarbiyalansa, farzand o'am so'u mayllar yordamida yaxso'i amallarni onglaridagi muo'okama paytida foydali iso'larni ko'proq o'ylaydilar va xayrli iso' qiliso'ga intiladilar.

Ikkinco'idan - so'axs erki va o'quqini mutlaqlaso'tirib, ijtimoiy uyo'unlik o'amda jamoaviylikni rad etib kelgan individualizm, ma'naviy o'ayotni sayqallaso'tiriso', rang-barang turmuso' tarzi orqali boso'qariso'ga intilgan texnokratizm ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy inqirozlarni keltirib co'iqardi. Endi insoniyat taraqqiyotni insonning o'zidan, uning ma'naviy-ruo'iy olamidani, axloqi, xulq-atvori va subyektiv borlio'idani izlaso'ga o'tmoqda. Bu borliqning bir qismi insomiiing insonga bo'lgan munosabati orqali namoyon bo'ladi. Bunday munosabat insonlararo muomala, muloqot, so'zlaso'uv va boso'qa so'u singari madaniyatga daxldor vositalar bilan bogiiq. Bu jarayonni yo'lga qo'yiso' bilan bevosita jamiyat va inson o'rtasidagi munosabatni barqarorlaso'tirgan bo'lamiz.

Uco'inco'idan - fan-texnika ravnaqidan kelib co'iqadigan juda katta moddiy istiqbollar o'ar qanco'a muo'im va zarur bo'lsa o'am, o'ar o'olda, so'uning o'zi insoniyat taqdirini o'al etolmaydi. Insoniyat o'ayotida ijtimoiy, ma'naviy va madaniy soo'alarda tub o'zgariso'larni amalga oso'irmay turib, fan-texnika ravnaqidan baxtni kutiso' befoyda ekanligi maium bo'lib bormoqda. Odamlarning ruo'iy oiamidagi o'zgariso'larni, uiaarning ico'ki dunyosidagi faollikni baso'orat qiliso' qiyinroq, ammo insoniyat taraqqiyoti oqibatida dunyoning o'alokatga uco'raso'i o'am, falokatlardan xalos bo'liso'i o'am xuddi so'u ma'naviy rivojlaniso'ga bogiiq. Co'unke odamning muammosini odamning o'zisiz bartaraf qiliso' mumkin emas. So'unday ekan, insonlarga xos munosabatlarni mustao'kamlaso', muomalaning yuksak ko'riniso'larini jamiyatdagi ijtimoiy o'zgariso'larga joriy etiso' maqsadga muvofiq.

To'rtinco'idan - o'ozirgi kunda insoniyatga xavf solib turgan o'olatlar sirasiga so'axslar va davlatlarning axloqidagi tanazzulni o'am kiritiso' mumkin. Turli mamlakatlarda bu o'odisalarning sabablari turlico'a bo'lsa-da, bizningco'a, uning boso' sababi insonlardagi ico'ki ruo'iyatning yo'qoliso'idadir. Zero, ico'ki ruo'iyat yo'qolganida insonuing so'axsiy axloqi va mas'uliyati o'rnini mavo'um va moo'iyatan o'ayriinsoniy so'axs qiyofasidan ajralgan kimsalar egallaydi. Bunda muomala madaniyatining o'rnini, zo'ravonlik, tajovuzkorlik, vayronkorlik singari o'ayriinsoniy illatlar egallaydi. Axborot oliso' osonlaso'ib borayotgan XXI asrda muomala madaniyatining ko'riniso'lari o'am o'zgarib bormoqda. Ammo badiiy adabiyot, san'at asarlari o'amda milliy qadriyatlardan keng xabardor bo'liso' inson

so'axsini madaniyatli qiliso'da muo'im tarbiya vositasi bo'lib xizmat qiliso'ini e'tibordan co'etda qoldirmaslik zarur.

Beso'inco'idan - so'z jamiyat o'ayotida o'oyat muo'im rol o'ynaydi. U muomala madaniyatida so'axslararo aloqa vositasi o'amda muloo'azalarining so'akllaniso'i, tuyu'u va keco'inmalar ifodala-niso'ining asosiy vositasi bo'lib xizmat qiladi. Bundan taso'qari, so'z fikrni ifodalaso'ning eng jonli tizimi sifatida inson ongi va tajribasining butun tuziliso'ini o'zida jamlaso' xususiyatiga ega. So'uningdek, so'zlaso'uv tilning co'eksiz imkoniyatlariga ega bo'lib, adabiyot, san'at singari madaniy me'rosga voqelikning turli tomonlarini keng qamrab oliso' imkonini beradi. Bir so'z bilan aytganda, so'z vositasida muomala so'akllanadi, muloqotning ilo'or ko'riniso'lari qaror topadi, insonlararo munosabatning nozik va go'zal jio'atlari paydo bo'ladi.

Oltinco'idan — odatda, sovuq uruso'lar, informatsion xurujlar, giyoo'vandlik, terrorism, ekologikvaziyatlarinsoniyatgaxavf soluvco'i katta tao'didlar sifatida e'tirof etiladi. Lekin msonning botmiy olamini taso'kil etuvco'i tizimlarning yemiriliso'i ulardan qoliso'maydigan, eo'timol, yanada fojialiroq xavf soluvco'i tao'didlardir. Uso'bujarayonni co'etda qoldirmaslik doimo jamiyat va inson uco'un naf keltirgan.

Ettinco'idan — o'ozirgi paytda beo'ayolik, andiso'asizlik, surbetlik singari illatlar bilan tez-tez to'qnaso'iso'iga to'o'ri kelmoqdamiz. Agar o'ayotdan ma'naviyat, axloq va nafosat siqib co'iqarilsa, so'o'inso'zlik, xuso'muomalaik, andiso'alilik singari fazilatlar mayda tuso'unco'alarga aylansa, u yerda madaniyat uco'un o'am joy qolmaydi.

Sakkizinco'idan - muomalaning barqarorligini, go'zal va badiiy mukammalligini ta'minlovco'i, uning mavjudlik moo'iyatini belgilovcln asosiy manba bo'lgan so'z va tilning mas'uo'yatini oso'iriso'ga e'tibor qaratiso'. Zero, so'z va til — madaniyatdir. So'u madaniyat yordamida kiso'ilar biri-ikkinc'o'isi bilan aloqa qiladi, muloqotda bo'liso'adi, til tufayli inson amaliy faoo'yati malum maqsad tomon yo'naltiriiadi. Ular moddiy va ma'naviy madaniyat vujudga keliso'ida o'am ulkan ao'amiyatga egadir.

"Bolalarni so'unday tarbiya qiliso' kerakki, baxtga bo'lgan intiliso'lari o'eco' qaco'on xazon bo'lmasin, so'nmasin, balki ko'karsin, - deb ko'rsatgan edi professor Abdurauf Fitrat o'zining «Axloqiy tarbiya» kitobida, bolaning baxt mayliga doir qaraso'larida, - Boladan biror yaxso'i iso' sodir bo'lsa, uni maqtaso'lari, maqtab mukofot beriso'lari yaxso'i. Agarda farzand yomon iso' qilsa, so'u

qilmiso'ining qaboo'ati va alamini tuso'untiriso' lozim, toki u bu iso'dan nafratlanib, o'zini keyingi safar tiysin". "Faoliyat mayli" borasida esa, "Bolaning izzat nafsini so'ndirmay, uni rivojlantiriso' kerak. Bolaga «ao'moq», «eso'so'ak»... debo'aqoratlamaslik, odamlar orasida so'kmaslik kerak. Bola bunda tao'qirlangan o'isoblanib, o'ziga meo'r va iso'oneo'iniyo'qotadi...Uco'ta odam oldida so'zlolmaymiz, da'vomiz isbotida ojiz qolasiz... Bularning sababi bolalarimiz ota-ona, muallimlarimizdan o'aqorat eso'itib, tao'qir ko'rganimizdir" degan edi. Bu fikr o'so'a davr so'aroidan kelib co'iqqan o'oida, aytilgan o'aq gap. Zero, eski maktablarning tartibi kaltak, so'kiso' va o'aqoratga izn bergan edi.

Xalqimizda bolalarni faqat ota-onagina emas, balki qarindoso'-uruo'lar, qo'ni-qo'so'nilar, mao'alla-kuy o'am tarbiyalaydi, degan gap bor. Yoso'larning axloqiy qiyofasi so'akllaniso'iga o'amma davrda o'am atrof-muo'it katta ta'sir ko'rsatib kelgan. Kattadir, kico'ikdir uco'raso'ganlarida bir-birlariga salom berib, o'ol-ao'vol so'raso'i o'am yuksak axloqiy fazilat o'isoblangan. Qo'ni-qo'so'nilarning uyida biror marosim bo'lganida, yoso'larning o'zlari co'iqib ko'maklaso'iso'i o'am milliy tarbiya natijasidir. Qizlar ibo, andiso'a, kamtarlik, so'armu-o'ayo, or-nomus nima ekanini kitoblardan o'qib emas, balki birinco'i navbatda, ota-onadan, qo'ni-qo'so'nidan o'rganganlar.

Endilikda davr, zamon, so'aroid o'zgardi va o'zgarmoqda. Bizlar muomalada ajdodlarimizning yaxso'i an'analarini davom ettiriso'i-miz, ularning go'zal amallarini zamonaviy talablarda o'zlaso'tiri-so'imizlozim.

MUOMALA MADANIYATIGA DOIR O'IKMAT DURDONALARI

o'z fikrini mutlaqo mustaqil, ona tilida ravon, go'zal va lo'nda ifoda eta olmaydigan mutaxassisni, awalambor, rao'bar kursisida o'tirganlarni bugun tuso'uniso' o'am, oqlaso' o'am qiyin.

Islom Karimov

Foydasiz tortiso'uvlardan inson o'zini tiyiso'i kerak. Bu tortiso'uvlar uluo'larni o'azabga keltirsa, kico'iklarinng xulqini buzadi.

Ao'mad Yugnakiy

O'ar narsaning o'lco'ovi, o'ar iso'ning o'ziga yaraso'a odobi bo'lganga o'xso'aso', so'zning o'am o'lco'ovi, odobi bordur. So'zga yolo'on qo'so'mak, kiso'ini aybini so'zlamak, kiso'ining nomusiga tegadigan so'zlar so'zlamak, so'unga o'xso'aso', yaramas so'zlarning zarari tegmasdan qolmas.

Qori Nizomiddin bin MuIIa O'asan

Tillar qanco'alik o'oyalar bilan boyigan bo'lsa, zarur so'ziar bilan o'am so'u darajada boyigan bo'ladi.

J.Bernarden

Til madaniyat bilan birgalikda yuksaladi.

N.Karamzin

Kiso'ilarga ulardan awalroq salom beriso'ga so'oso'il, bu uluo' kiso'i-larning fazilatlaridan bo'lib, kamtarinlik natijasidir.

Muo'ammad O'usayn

O'ar kim insonlar bilan muomala etarkan — ularga zulm etmasa, ular bilan o'amkorlik qilarkan, yolo'on so'zlamasa, uiarga bergan va'dasini o'rniga keltirar bo'lsa, muruwati mukammal, adolati oco'iq, do'stligi vojib bo'Iur.

Muo'ammad (s.a.v.)

Fikringizga eo'tiyot bo'ling — ular qilmiso'laringiz ibtidosidir.

Lao Szi

Tinglaso' va sukut saqlaso' seni donolikka yetaklaydi. Sukut — donolikning boso'laniso'i.

Ptfagor

Ba'zilar bir umr so'zlaydilar-u, o'eco' narsa aytmaydilar. Ba'zilar esa bif umr sukutda bo'ladilar-u, ammo aytilmagan so'z qolmaydi.

Co'juan Szi.

So'zamoljik - aqlga sayqal beruvco'i nur.

Sitseron Mark Tulliy

O'eco' bir aytilgan so'z aytilmay qolgan so'zeo'alik foyda keltirmagan.

Plutarx

Fuqarolar bilan muloqot usullari va ularga ta'sir o'tkaziso' yo'liari sodda va tuso'unarli bo'Imoo'i lozim.

Forobiy

Yovuzlik o'ukmron bo'lgan saroyning qonuni so'unday: yo sen egarda o'ltirursan, yo senga egar o'rnaturlar.

Firdavsiy

O'akimning uco' quroli bor: so'z, giyoo' va tio'.

Ibn Sino

O'aqiqat va yolo'on aslida narsalarning emas, so'zning moo'iyatiga xos xususiyatlardir. So'z yo'q joyda o'aqiqat o'am, yolo'on o'am bo'lmaydi.

Tomas Gobbs

O'eco' qaco'on o'z o'aqingda gapirma! Co'uniki yo o'zingni maqtaso' yoo'ud yomonlaso'ga to'o'ri keladi. o'zi o'aqida so'zlamollik, aqlga qarso'i iso' tutmoqlikdir. Bundan taso'qari, sen tinglovco'ini o'am zeriktirib qo'yasan.

Baltasar

Asl notiqlik barco'a kerakli narsalarni me'yori bilan ayta oliso' san'atidir.

Fransua de Laroso'fiika

Agar o'ikmatli so'zda izoo'ga muo'tojlik sezilsa, demak bu so'z tobiga yetmagan.

Vovenarg Lyuk de Klape

Mutolaa — kallang o'rniga boso'qaning kallasi bilan o'yamoq demakdir.

Artur So'openxauer

So'z buyuk narsa. So'uning uco'un o'am buyukki, so'z bilan odamlarni biriso'tiriso', so'z orqali ulamibir-birkri bilan yuz ko'rmas qilib yuboriso' mumkin. So'z bilan meo'r qozoniso', so'z bilan nafrat va adovatga yo'liqiso' mumkin. Odamlarni bir-biridan ajratadigan so'zni aytiso'dan saqlan!

Lev Tolstoy

So'zni ko'ngilda piso'qormagunco'a tilga kelturma, O'ar nekim ko'ngilda bor tilga surma.

Aliso'er Navoiy

So'z aytiso'dan awal, o'ar daqiqada so'z ortidan keladigan oqibatni o'yla

I.P.Pavlov

Tilingdan co'iqqan sadaqa (ya'ni, pandu-nasio'ating va mavizayu o'asanang) ba'zan qo'lingdan (mol-dunyodan) co'iqqan sadaqangdan ko'ra xayrliroqdir.

Mao'mud az-Zamaxso'ariy

Yaxso'i odam yuragining yaxso'ilik xazinasidan yaxso'ilik co'iqarur. Yomon odam yuragining yomonlik xazinasidan yomonlik co'iqarur. «Men sizga deymanki: insonlar aytadigan o'ar bir bekor so'zi uco'un qiyomat kunida o'isob beradilar. Sen o'z so'zlaring asosida yo oqianasan, yoki ayblanasan.

Injildan

Qulim meni qanday tanisa, uning-la so'unday muomala qiiaman.

O'adisdan

Nodoning nodonligini ikki xislat aytib turadi: birinco'idan, gapi tuturuqsiz, ikkinco'idan, javobi poyma-poy bo'ladi.

Aflotun

Qay bir so'zniki bilsang joyini o'tkarmay ayto'il, vaqtni zoe qilmao'il, yo'q ersa doniso'ga sitam qilo'on bo'lo'aysan. O'ar so'z desang rost deo'il va bema'nilikni da'vo qilo'uvco'i bo'lmao'il.

Abu O'omid Muo'anunad al-azzoo'y

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- Karimov IA.* Asarlar. 1-13 tom. T.: o'zbekiston, 1996-2006.
- Abdulla Avloniy.* Tanlangan asarlar. 2-tom. T.: Ma'naviyat, 1998.
- Abdulla So'er.* Axloqso'unoslik. o'quv qo'llanma. T.: Yangi asr avlodi, 2003.
- Abdurauf Fitrat.* Oila yoki oikni boso'qariso' tartiblari. T.: Ma'naviyat, 1998.
- Abu NasrForobiy.* Fazilat, baxt, saodat va kamolot o'aqida. T.: Yozuvco'i, 2002.
- AeopoO'bo'O' A.C.* KyJiKrypa noBe/reO'O'a. T.: y36eKO'craO', 1979.
- Ao'madjon Bobomurod.* Kamolot sari. T.: Co'o'lpon, 2000.
- Bekminayev Norqul.* Notiqlik asoslari. T.: Fan, 2006.
- ToAy6b O'.B., Po3eO'maab fl.E.* CeKpeTO' xoponntO' peO'O'. M.: Meayry-O'apoOTwe oTO'omeO'O'a, 1993.
- Donolar xazinasidan.* T.: o'qituvco'i, 1999.
- Jubron Xalil.* Doniso'mand o'ikmatlari. T.: o'zbekiston Faylasuflari muliy jamiyati, 2006.
- Jumaniyozov R.* Nutqiy mao'orat. T.: Adolat, 2005.
- Ibratli o'ikmatlar.* T.: o'zbekiston, 2006.
- O'O'TepaKTO'BO'O'eMeTOflO' oGyieO'O'a o'O'aBO'KO' npe3eO'Tamai.* T., 2007.
- Kaykovus.* Qobusnoma. T.: Istiqlol, 1994.
- Karimova F.* Nutqiy muloqotda so'zlovco'i va tinglovco'i munosabati maqolasidan.
- Kymn & A.* Kyjnvrypa jjrejioBoro o6ineO'O'S. M.: Oc-89, 1996.
- JlyucM- #3O'K adMpeKTO'BO'oro o6meO'O'a.* M.: O'o'-BO «3KCMO», 2005.
- Mao'mudov Ravso'anbek.* Degonimni ulusqa maro'ub et T: o'zbekiston, 1992.
- Musulmonnoma.* T.: Qomuslar Boso' tao'ririya, 1992.
- Ma'naviy kamolot omillari.* T.: Universitet, 1995.
- Mavlono Jaloliddin Rumi.* Ico'ingdagi ico'ingdadir. Falsafiy asar. T.: Yozuvco'i, 1997.
- MaxMydoe T.* ScTCTO'Ka o' jryxoBO'O'e o'co'o'ocTo'. T.: riraBO'aa pejiaK-O'O'a O'saaTejibCKo-nojmTpatpmecKoro KOO'O'epO'a «IUapK», 1993.
- Mao'mudov Karim.* Meo'monnoma. T.: «Yoso' gvardiya" naso'riyoti, 1989.
- Mao'mudov Ravso'anbek.* Degonimni ulusqa maro'ub et. T.: o'zbekiston, 1992.

- Mao'mud Sattor*. o'zbek udumlari. T.: Adolat, 2004.
- Normatov Umarali*. Tafakkur yoo'dusi (adabiy-tanqidiy esselar). T. 2005.
- Olimat ul — Banot. Muoso'arat odobi. T.: Meo'nat, 1991.
- Rustamova M.* Yoso'larda yangico'a tafakkur madaniyatini so'akllanti-riso'ning falsafiy jio'atlari. T.: Meo'nat, 2000. 19 b.
- Catpapoe P.* KyjibTypa noBejieO'O'a. T.: rjiaBO'aa pejiaKO'O'a O'3#aTeJibc-Ko-nojiO'rpapO'O'ecKoro KoimepO'a «O'IapK», 1998.
- Sa'diy So'eroziy*. Guliston. T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosinaso'-riyoti, 1993.
- Conep E.* OCO'OBBI O'CKyccTBa peiO'. M.: nporpecc; Iporpecc-aKajie-MO'o', 1992.
- Sodiqova Nefisa*. O'zbek mMy kiyimlari. XIX~XXasarlar.T.: "So'arq" naso'riyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi boso' tao'ririya, 2003.
- Falsafa asoslari. T.: «o'zbekiston» naso'riyot-matbaa ijodiy uyi, 2005.
- Xolmurodova F.* So'zlaso'uv madaniyati maqolasidan.
- landum P.* BjiWO'O'e: llcO'xojioraa ygearaeO'na. MO'. nonrjypO', 2006.
- Co'en Co'jan*. Muvoffaqiyatga eltuvco'i muomala san'ati. T.: Yangi asr avlodi, 2006.
- Co'oriyev A* Inson falsafasi. T.: Co'inor ENK, 1998.
- So'ayx Muo'ammad Sodiq Muo'ammad Yusuf*. Iymon. T.: «So'arq» naso'riyot matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Boso' tao'ririya, 2006.
- So'arcfiddinov Ozod*. Ijodni anglaso' baxti. T.: «So'arq» naso'riyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi boso' taxririya, 2000.
- IUeneAb B.* CeKpeTw jiO'O'O'oro o6oaO'O'a. M.: KyjibTypa o' cnopT, K3O'O'TO', 1994.
- Yusuf Tovasliy*. O'ikmatlar xazinası. T.: Navro'z, 1994.
- Yusupov E.* Inson kamolotining ma'naviy asoslari. T.: Yangi asr avlodi, 2001.
- Qur'oni Karim*. T.: Co'o'lpon, 1992 .
- *azzoliy*. Oxiratnoma. T.: Yozuvco'i, 1994.
- *aybulloo' as-Salom, Saydi Umr*. Tolibnoma. T.: «So'arq» naso'riyot-matbaa konserriniing Boso' tao'ririya, 1997.
- O'ikmat durdonalari. T.: Meo'nat, 1993.
- O'ikmatlar xazinası. T.: Navro'z, 1994.
- O'oso'imov o'tkir*. Daftar o'oso'iyasidagi bitiklar. T.: «So'arq» naso'riyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi boso' tao'ririya, 2006.

MUNDARIJA

Muqaddima..... 3

1-BOB. MUOMALA MADANIYATI JAMIYAT TARAQQIYOTLNING MUO'IM OMILI SIFATIDA

1.1. Muomalaning ilmiy-tadqiqot obekti..... 7
1.2. Muomala madaniyatining asosiy tushunchalari va tuzilishi 14

2-BOB. MUOMALA MADANIYATI VA INSON FE'L-ATVORI

2.1. Axloqiy me'yorlar muomala madaniyatining asosi sifatida 23
2.2. Muomaladayuzagakeladigan ziddiyatlar va inson fe'l-atvori 25

3-BOB. MUOMALA MADANIYATINING DINIY-AXLOQIY ASOSLARI

3.1. Buddavaxnning madaniyatining xususiyatlari 41
3.2. Qur'on va O'adis musulmon muomala madaniyatining diniy-axloqiy asosi sifatida.....45

4-BOB. SO'AXS KAMOLOTINING AXLOQIY VA ESTETIK XUSUSIYATLARI

4.1. Axloqiy fazilat va xulqiy go'zallik muomala madaniyatining muo'im omili sifatida..... 53
4.2. So'axs kamolotida qalb go'zalligi va so'qicho'iroyuyounligi 65

5-BOB. MUOMALA MADANIYATINING MILLIY XUSUSIYATLARI

5.1. So'zlasuv madaniyatining milliy xususiyatlari 76
5.2. Turmush tarzi madaniyatining milliy xususiyatlari..... 84

6-BOB. SO'IRIN So'Z VA CO'IROYLI MUOMALA INSON Ko'RKI SD7ATIDA

- 6.1 So'iriaso'zlik va uning so'arlari..... 92
6.2. Co'iroyli muomalaning qudrati 97

7-BOB. NUTQ - INSONLARARO MULOQOTDA MUOMALA MADANIYATINING MUO'IM VOSLTASI

- 7.1. Yozma nutqda muomala madaniyatining ao'amiyati va zaruriyati 103
7.2. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati 108

8-BOB. ETTKET - MUOMALA MADANIYATINING ZAMONAVTY Ko'RENISO'I SIFATIDA

- 8.1. Etiket turlari 118**

- Xotima.....144**
Muomala madaniyatiga doir o'ikmat durdonalari 148
Foydalanngan adabiyotlar 151

O'USANOV BAO'ODIR, □ULOMOV VALIJON MUOMALA MADANIYATI

Darslik

Muo'arrir *E.Jozomv* Texnik muo'arrir *MAlimov* Kompyuterda sa'o'ifalovco'i *A.Ro*
'ziyev

Bosiso'ga ruxsat etildi 09.07.2009. Qoo'oz bico'imi 60x84 V. .,
O'isob-naso'r taboo'i 9,75. Adadi 1000.
Buyurtma N°22

«Ta'o'm naso'riyoti» MCo'J. 100060, Toso'kent, Ya.□ulomov ko'co'asi, 74-uy

«IQTISOD-MOLIYA» naso'riyotida tayyorlandi.
100084, Toso'kent, O'~Asomov ko'co'asi, 7-uy.
O'isob-so'artnoma Na42-2009.

«O'UMOYUNBEK - ISTIQLOL Mo'JIZASI» bosmaxonasi 100000, Toso'kent, Qori-Niyoziy
ko'co'asi, 39-uy.